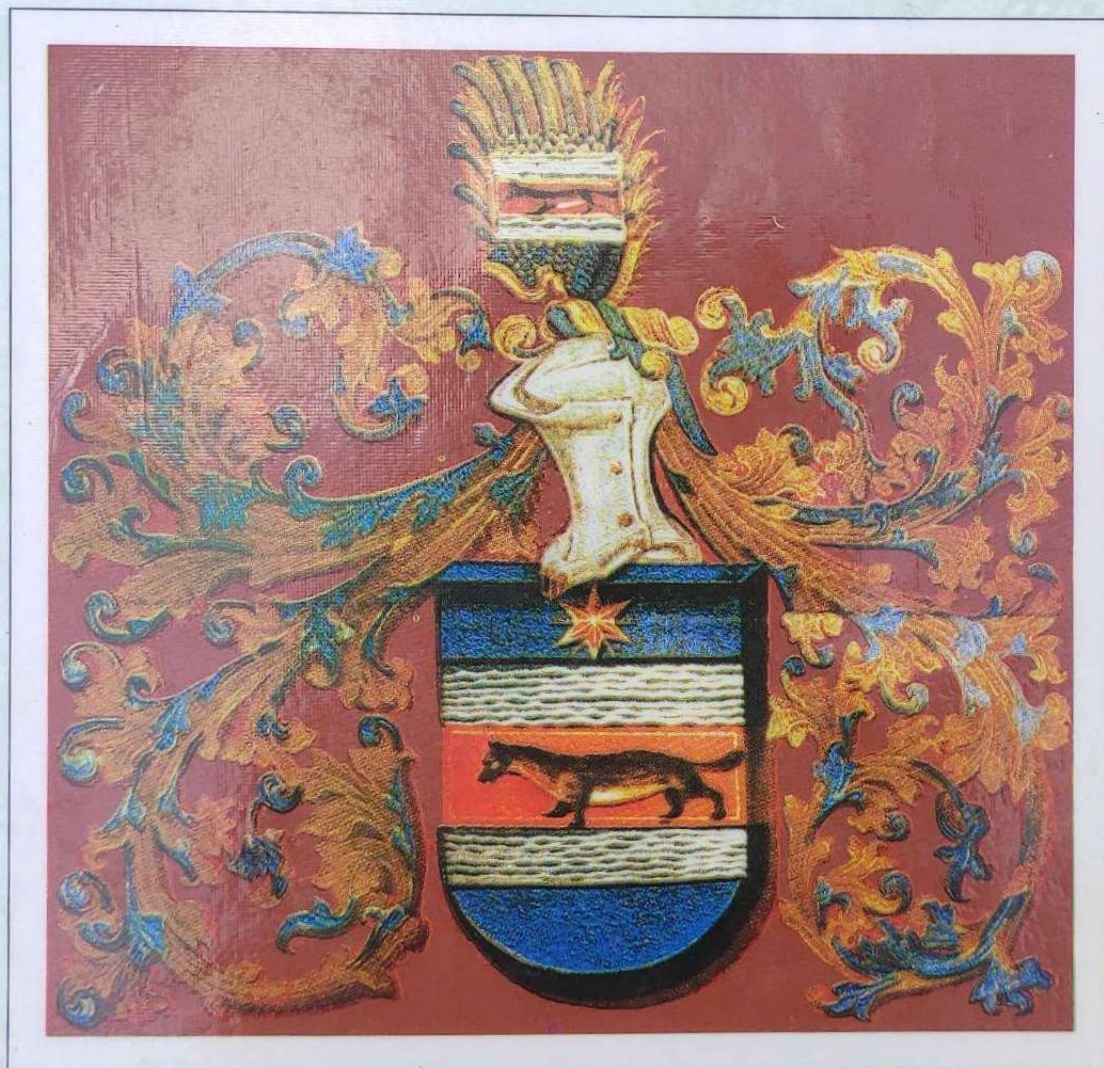
Igor Karaman

IZ PROŠLOSTI SLAVONIJE, SRIJEMA I BARANJE

studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti XVIII. - XX. st.

Osijek, 1997.

Igor KARAMAN: IZ PROŠLOSTI SLAVONIJE, SRIJEMA I BARANJE

Korice: Grb Slavonije (Hrvatske) iz 1496. godine

Igor Karaman

IZ PROŠLOSTI SLAVONIJE, SRIJEMA I BARANJE

studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti XVIII. - XX. st.

Osijek, 1997.

Izdavač
Povijesni arhiv u Osijeku

Urednik
Dr. Stjepan Sršan

Tehnički urednik
Ivan Plačko, graf. inž.

Lektor i korektor
Milena Lončar

Prijevod sažetaka na engleski i njemački jezik
Prevoditeljski centar Zagreb

Uvodni tekst
Prof. dr. Ivan Erceg

Tisak
Grafika, Osijek

CIP-Katalogizacija u publikaciji
Gradska i sveučilišna knjižnica Osijek

UDK 949.75"17/19"

KARAMAN, Igor
Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje : (studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti XVIII.-XX. st.) / Igor Karaman ; <uvodni tekst Ivan Erceg>. - Osijek : Povijesni arhiv, 1997. - 248 str. : ilustr. ; 24 cm

Bibliografske bilješke uz tekst. - Summary ; Zusammenfassung.

ISBN 953-6446-10-3

970924006

Izdavanje ove knjige pomogla je bavarska zaklada Hanns-Seidel-Stiftung, Ured Zagreb

SADRŽAJ

Riječ izdavača 7

Predgovor I/III-X (prof. dr. Ivan Erceg) 9

Kasnofeudalna vlastelinstva i seljački posjedi na tlu Slavonije od Karlovačkog mira 1699. do revolucije 1848./1849. 19

Kretanje društvenih i gospodarskih odnosa na slavonsko-srijemskom selu tijekom XVIII. i XIX. st. 45

Gospodarska djelatnost na podravskom veleposjedu Valpovo u doba oblikovanja i razvoja građanskog poretka, 1848.-1918./1945. 75

Imanja Belje i Darda u sastavu veleposjeda na prostoru hrvatskog Podunavlja od XVIII. do XX. st. 135

Počeci industrijskog poduzetništva u gradu Osijeku i u Slavoniji 1850.-1860. 159

Industrijsko, obrtničko i poljoprivredno radništvo u građanskoj Slavoniji od revolucije 1848./1849. do Prvog svjetskog rata 177

Razvitak slavonsko-srijemske drvnoprerađivačke industrije i uloga tvrtke Gutmann u Belišću do Prvog svjetskog rata 195

Nuštar i nuštarsko Povučje: društveno-gospodarski razvitak u ozračju višenarodnosnog suživota 219

Životopis (dr. Stjepan Sršan) 245

Otvoreno pismo 247

RIJEČ IZDAVAČA

Prof. dr. Igor Karaman (1927. - 1995.) poznati povjesničar, prvenstveno gospodarske prošlosti radio je na izvorima, tj. arhivskom gradivu. On sam za sebe veli: "Pri svom osobnom razvoju imao sam znatnu prednost što sam do profesije povjesničara došao upravo preko profesije arhivista".

Tijekom 1994. godine Karaman je obećao Povijesnom arhivu u Osijeku da će skupiti svoje radove iz gospodarske prošlosti istočne Hrvatske, pripremiti ih za tisak i predati Arhivu u Osijeku da ih objavi. Započeti posao je bio pri kraju ali ga je nenadana smrt spriječila da potpuno završi svoj rukopis. Njegove je radove Arhivu predala njegova supruga da ih objavimo. Predgovor je 1997. godine napisao prof. dr. Ivan Erceg, poznati znanstvenik iz područja povijesti gospodarstva, a knjigu je uredio dr. Stjepan Sršan te objavio Povijesni arhiv u Osijeku.

Ovim izdanjem su obogaćena znanja iz gospodarske prošlosti istočne Hrvatske (Slavonije, Baranje i Srijema) od 18. do 20. stoljeća. Posebna vrijednost jest što se raniji Karamanovi radovi i znanstveni referati sada nalaze ovdje na okupu i tako predstavljaju jednu cjelinu gospodarskoga razvoja istočne Hrvatske. Radovi prof. Karamana su znanstveni referati, recenzirani i uglavnom objavljeni u raznim znanstvenim izdanjima, koje je autor još dotjerao, uredio i dopunio, a neke i sasvim nove napisao.

I na kraju uz kraći životopis prof. Karamana donosimo njegovo otvoreno pismo koje je napisao kao Meštar povijesti Braće Hrvatskoga zmaja krajem studenoga 1991. godine da se spasi Vukovar od razaranja srpskih agresora. Mislimo, da je to pravi način zahvalnosti prema znanstveniku prof. Karamanu. Svima koji su u tome pomogli, prvenstveno njegovoj supruzi i dr. Ercegu, iskrena hvala na ostvarenju ove knjige.

PREDGOVOR

Prof. dr. Ivan ERCEG:

Igor Karaman: Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje (studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti XVIII. - XX.)

I. KASNOFEUDALNA VLASTELINSTVA I SELJAČKI POSJEDI NA TLU SLAVONIJE OD KARLOVAČKOG MIRA 1699. DO REVOLUCIJE 1848./1849.

Svoju prvu raspravu od 150 godina (1683./1699.-1848./49.) pisac je podijelio i obradio u sedam dijelova, što mu je omogućilo da detaljno i znanstveno obradi vrlo složenu gospodarsko-društveno-povijesnu problematiku.

a) U sažetom uvodu iznio je pisac zauzimanje (okupiranje) hrvatskih zemalja (Slavonije i Srijema) od strane Turaka i njihovo oslobađanje od Turaka. Naravno, time je bio narušen sveukupni gospodarski i društveni život pučanstva, koje je uglavnom, uz ostalo, bilo na žalost dosta pogubljeno i protjerano.

b) Nakon oslobađanja od Turaka s Karlovačkim mirom (1699.), te reinkorporiranjem naših zemalja (Slavonije i Srijema) matici zemlji pristupilo se tada njihovom naseljavanju i podizanju sveukupnog gospodarskog i društvenog života. Taj proces koji je bio vrlo složen pisac je iznio detaljno za mnogobrojna mjesta, te posjede i njihove vlasnike i to uglavnom u kvantitativnim podacima, što nam otkriva njihovu veličinu i gospodarsku vrijednost.

c) Istom u proljeće 1745. pristupilo se organizaciji triju slavonskih županija, dakle Srijemske, Virovitičke i Požeške, te razgraničenju između Provincijala i Vojne krajine, tj. između Civilne Hrvatske i Vojne Hrvatske. Nešto kasnije provedena je urbarijalna regulacija, tj. uveden je Marijaterezijanski urbar (1756.) na slavonsko područje.

d) Dan je sažet pregled feudalnih veleposjeda, te je iznijeto vrijeme i uvjeti pod kojima su se stjecali veleposjedi. To otkriva jednu kolonijalnu politiku vladajućeg staleža i Bečkog dvora prema povijesno-etničkom hrvatskom području.

e) U nastojanju da što vjernije prikaže stanje na navedenim veleposjedima pisac je u tu svrhu obradio Ilok, Vukovar, Valpovo, Viroviticu i Đakovo. Iz tih se prikaza razabire ne samo gospodarska struktura veleposjeda, već i njihovo

održavanje, obrada i iskorištavanje, te napokon *rentabilitet*, koji se iz njih crpio.

f) Uz navedene veleposjede dan je pregled priličnog broja *omanjih* posjeda za područje triju slavonsko-srijemskih županija. Koliko je poznato to je prvi takav ekonomsko-društveni i demografski pregled za područje Slavonije i Srijema nakon istjerivanja Turaka.

II. KRETANJE DRUŠTVENIH I GOSPODARSKIH ODNOSA NA SLAVONSKO-SRIJEMSKOM SELU TIJEKOM XVIII. I XIX. ST.

Taj svoj rad pisac je poklonio (obradio) slavonsko-srijemskom području. I u samom prikazu iznio je i prikazao gospodarsku problematiku XVIII. i XIX. stoljeća. S obzirom na tako veliki vremenski raspon bilo je normalno očekivati evolutivne promjene u ekonomskoj strukturi, što je sam pisac evidentirao i iznio.

a) Za navedeno područje s obzirom na vremenski prikaz pisac ističe dosta složene zemljišno-posjedovne odnose, koji se ogledaju u feudalnom veleposjedu, te u nastajućem kapitalističkom veleposjedu. Ti su posjedi i veleposjedi nosili obilježja u većoj ili manjoj mjeri svoga vremena u kojem su nastajali i razvijali se.

b) To je vrijeme kada zemljoposjedi sve više prelaze s naturalnog na tržišno gospodarstvo. Nastoji se sve više iznijeti proizvoda na tržište. Novac postaje mjerilo poljoprivredne proizvodnje na veleposjedima. Sve više se kalkulira koliko se mora odvojiti proizvoda za naturalnu potrošnju, a koliko se može iznijeti na tržište, da bi se dobio novac bez kojeg je tada bivalo sve teže održavanje svakodnevnog života, kao i *podizanja* poljoprivredne i stočne proizvodnje.

c) Veleposjednici i posjednici zemljišta bivali su stalno nošeni brigom kako doći i osigurati *radnu snagu* koja će obrađivati zemljišta.

Seljačko-kmetski podložnici bili su ti koji su uz različite uvjete obrađivali zemljište svojih feudalnih zemljovlasnika i to pod različitim uvjetima i s određenim brojem dana tijekom jedne godine. Najveći dio tzv. robote (tlake) davao se kao obveza besplatno, a znatno manji dio plaćao se s nekoliko krajcera dnevno. Kod toga najteže je bilo nametanje tzv. "supererogatio robottae" (prekomjerno utjerivanje robote), što je uvelike kočilo kmetsku proizvodnju na kmetskim selištima.

d) Kod utvrđivanja i sređivanja feudalno-gospodarskih i drugih odnosa nametnulo se pitanje plaćanja kontribucije tj. državnog poreza. U tu je svrhu državno-upravni aparat angažirao odgovarajuće organe uprave u samom centru vlasti i na terenu, tj. u okviru županijskih i drugih organa vlasti. Stopa poreza za pojedine porezne objekte mijenjala se tijekom vremena. Međutim, njena je *svota* stalno rasla, kao što je rastao državni centralni zemaljsko-lokalni aparat, koji se plaćao od poreza podložnika.

e) Utvrđeni su i iznijeti brojni kvantitativni podaci o domaćinima (domaćinstvima), njihovoj oženjenoj braći i udovicama, a zatim o površinama obradivog i koristonosnog zemljišta pod raznim kulturama. Naravno i kod toga je tijekom stoljeća i pol bilo znatnih kvantitativnih i kvalitativnih promjena.

III. GOSPODARSKA DJELATNOST NA PODRAVSKOM VELEPOSJEDU VALPOVO U DOBA OBLIKOVANJA I RAZVOJA GRAĐANSKOG PORETKA 1848. - 1918./1945.

Pisac u svom radu opširno prati i objašnjava povijesni postanak, razvitak i nestanak veleposjeda, koji je postojao nešto preko 200 godina. Za sve to vrijeme iznijeta je gospodarska struktura veleposjeda, te njegovi različiti prihodi i rashodi. I napokon godišnji i višegodišnji *dohodak* u kvantitativnim i kvalitativnim podacima. Time je rad dobio sva obilježja prave, uzorne i znanstveno-ekonomske rasprave.

a) Valpovačko, dosta prostrano vlastelinstvo, dobio je 1721. godine barun Petar Antun Hilleprand *von Prandau* od cara Karla VI. (1711.-1740.). Time je ta obitelj za sve vrijeme svoga postojanja i iskorištavanja posjeda izbijala znatne različite prihode i dohodak iz pojedinih sektora (grana) proizvodnje na veleposjedu.

b) Potrebno je istaći da je pisac ovaj svoj rad izradio na arhivskoj građi vlastelinskog arhiva Valpova dok se nalazio u Arhivu Hrvatske, a sada se nalazi u Povijesnom arhivu u Osijeku. Prema tome rad je napisan na izvornoj povijesnoj dokumentaciji samog veleposjeda, što uvelike podiže originalnu i znanstvenu vrijednost samog rada.

c) Iz samog se izlaganja autora zorno mogu uočavati i pratiti iskorištavanje veleposjeda, te postepeno nestajanje feudalnih, a nastajanje kapitalističkih odnosa u tom proizvodno-agrarnom procesu. To je potkrepljeno s mnogobrojnim brojčanim podacima koji otkrivaju kvantitativni i kvalitativni napredak.

d) Gotovo za sve vrijeme upravljanja i iskorištavanja veleposjeda obitelj von Prandau i njihovi nasljednici očuvali su i iznijeli podatke o troškovima proizvodnje te prihode (dohodak) nakon podmirivanja troškova. Konačna bilanca jednogodišnja i višegodišnja bila je uvijek pozitivna. Za potkrijepu toga navedeni su *prihodi* u razdoblju od 1876. do 1880. godine vlastelina baruna Gustava von Prandaua:

Godine 1876.	228.000 forinti
Godine 1877.	305.000 forinti
Godine 1878.	498.000 forinti
Godine 1879.	397.000 forinti
Godine 1880.	621.000 forinti
Svega	2,049.000 forinti

Razlike u petogodišnjim prihodima jesu evidentne; one su bilježile tzv. *oscilativnu* crtu, što manje-više karakterizira svaku proizvodnju, a napose poljodjelsku. Nju uvjetuje ne samo zemljišna osnova, biljna kakvoća i kvalitet rada, već i proizvodni ambijent s atmosferskim prilikama.

e) Evo na kraju površine zemljišta iz godine 1934. na kojima su se uzgajale i koristile razne biljne kulture:

1) Oranica	11.408 jutara	ili	28,64%
2) Livada	1.480 jutara	ili	3,69%
3) Vrtova i voćnjaka	94 jutra	ili	0,23%
4) Vinograda	35 jutara	ili	0,8 %
5) Pašnjaka	1.973 jutra	ili	4,92%
6) Šuma	23.558 jutara	ili	58,77%
7) Trstika i močvara	206 jutara	ili	0,51%
8) Neplodnog tla	1.256 jutara	ili	3,16%
Svega	40.082 jutara		100%

Naravno da je tijekom vremena između tih navedenih kategorija zemljišta bivalo i drugačijih *proporcija*.

IV. IMANJA BELJE I DARDA U SASTAVU VELEPOSJEDA NA PROSTORU HRVATSKOG PODUNAVLJA OD XVIII. DO XX. ST.

Pisac je svojim radom obuhvatio i obradio znatno šire gospodarsko--poljoprivrednu problematiku nego što izlazi iz samog naslova rada. U njemu je obuhvaćen prostrani baranjski trokut ili tzv. Ugarsko-Zadunavlje. Izložena je zatim smjena turske vlasti *austrijskom* vlašću. Navedeni su državni i zemaljski organi koji su upravljali navedenim područjem.

a) Na navedenim veleposjedima kao i na obližnjim posjedima održavao se i odvijao poljoprivredno-gospodarski život kakav se održavao i odvijao na susjednim posjedima. Najveća je briga bila svih onih čimbenika koji su stjecali naturalne i novčane prihode, da *urod biljnih kultura* bude što veći.

b) Sam proces dodjeljivanja i zauzimanja veleposjeda i posjeda nije tekao bez prepiranja i sukoba. Uz sve to uspjelo se godine 1726., a zatim 1745. utvrditi i evidentirati *posjedovno-imovno stanje*:

	1726.		1745.	
Broj	Imanja	Selišta	Imanja	Selišta
Plemićki posjedi	14	2428	20	2968
Crkveni posjedi	16	731	6	674
Komorski posjedi	14	1639	8	542

Proporcije i veličine između navedenih posjeda jesu vrlo zanimljive, jer su nošene tendencijama izmjena u korist plemića posjednika, iako je na samom početku uglavnom čitava zemljišna površina, pa tako i navedeni posjedi, pod upravom Komore (zapravo države).

c) Sažeto nas pisac upoznaje o nastajanju i razvitku baranjskih posjeda i veleposjeda kao i o veleposjednicima, koji su ih držali i uživali. Na prvom mjestu je princ Eugen Savojski (1663.-1736.), kojemu je car Leopold I. (1658.-1705.) nakon slavne bitke nad Turcima kod Sente (1697.) podijelio za krupne zasluge "u vidu feudalnog posjeda baranjske krajeve". Otada pa nadalje baranjski posjedi tijekom stoljeća mijenjali su veleposjednike-vlasnike, koji su ih posjedovali, uživali i iskorištavali.

d) Na temelju Marijaterezijanskog urbara (1767.) utvrđene su sljedeće brojčane veličine za Belje i Dardu kao i za preostale posjede:

Vlastelinstva	Imanja	Naselja	Podložnička domaćinstva	Selišta	Urbarske zemlje
Belje	1	28	2544	1066	38640
Darda	1	23	1147	590	21144
Zajedno	2	51	3691	1656	59784
Ostali posjedi	22	279	13109	6328	221495
Svega	24	330	16800	7984	281279

Eto to je imovinsko i podložničko stanje u Baranji na početku druge polovice 18. stoljeća, koje se, naravno, tijekom vremena mijenjalo.

V. POČECI INDUSTRIJSKOG PODUZETNIŠTVA U GRADU OSIJEKU I U SLAVONIJI 1850.-1860.

U ovom radu pisac se manje-više ograničio na desetogodišnje razdoblje od 1850. do 1860., a zapravo od ukidanja kmetstva i četrdesetosmaške revolucije, koja je u velikoj mjeri utjecala na poduzetničku djelatnost svih slojeva tadašnjeg društva.

a) Dosta je pouzdano i pregledno iznijet osnutak, organizacija i djelovanje *Trgovačko-obrtničke komore* u doba Bachova apsolutizma. I doista, organizaciono i poticajno djelovanje Komore bilo je djelotvorno i uspješno. To se ponajviše pokazalo u osnivanju i razvijanju trgovačkih, obrtničkih i manufakturnih poduzeća i poslovanju uopće.

   S njima su nastajale i razvijale se sekundarne i tercijarne djelatnosti na području Slavonije i Srijema.

b) Pregledno i precizno su iznijeti brojčani kvantitativni podaci o trgovcima i obrtnicima za područje Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku. U tome je Osijek na prvom, a Vukovar na drugom mjestu. Za tadašnje komorsko područje bilo je 158 trgovaca i 749 obrtnika, a uz ostale bilo je u svemu dakle 2907 registriranih djelatnika. Osim tih tipiziranih trgovačkih i obrtničkih djelatnosti bilo je još tzv. "tvornica" šibica, ulja, stakla, pilana i kovnica bakra.

c) Na kraju je pisac iznio tabelarni pregled poduzeća za područje Osječke komore, te u njima sljedeći broj zaposlenih godine 1858:

Upravni službenici	20
Majstori	13
Pomoćnici	77
Naučnici	24
	134
Nadničari	
Muški	226
Ženski	145
Djeca	50
	421

Prema iznijetim brojkama bilo je u svemu 555 osoba, koje su svoj svakodnevni kruh zasluživale i stjecale izvan poljodjelske proizvodnje.

VI. INDUSTRIJSKO, OBRTNIČKO I POLJOPRIVREDNO RADNIŠTVO U GRAĐANSKOJ SLAVONIJI OD REVOLUCIJE 1848./1849. DO PRVOG SVJETSKOG RATA

U ovom je radu pisac sažeto iznio i objasnio razvitak *primarne* (poljoprivredne), *sekundarne* i *tercijarne* proizvodne djelatnosti gotovo za deset desetljeća 19. i 20. stoljeća.

a) Pored vlasnika proizvodnih pothvata iznijeta je količina i struktura radne snage. Prikazan je njen ekonomski i sociološki presjek i razina, što je potkrijepljeno kvantitativnim podacima.

b) Za kraj 19. i početak 20. stoljeća iznijeti su podaci za 55 različitih ovećih industrijskih poduzeća u kojima je bilo zaposleno 4419 radnika različitih kvalifikacija, te dobi i spola.

c) Donijet je pregled seljačkog posjeda (1895.) za sve tri županije: Požešku, Virovitičku i Srijemsku. Naveden je broj i veličina posjeda od 1 - 5 - 100 i više jutara. Evidentirani su po županijama posjedi; tako je imala Požeška 37175, Virovitička 32660, a Srijemska 58231 posjed; u svemu dakle bilo je 128066 posjeda.

d) Iznijeto je nekoliko napomena uz dualističku ekonomsku politiku Austrijske Monarhije (1867./68.), te uz nagodbenu ekonomsku politiku Ugarsko-hrvatsku. Tim nagodbama i međudržavnim dogovorima bivale su Hrvatska i Slavonija ekonomski ograničavane i oštećivane.

VII. RAZVITAK SLAVONSKO-SRIJEMSKE DRVNOPRERAĐIVAČKE INDUSTRIJE I ULOGA TVRTKE GUTTMANN U BELIŠĆU DO PRVOG SVJETSKOG RATA

U okviru sveukupne gospodarske strukture posebno je mjesto zauzimala drvno-prerađivačka industrija na slavonsko-srijemskom području u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća. Za to vrijeme bilo je moguće dati o tome pregled za čitavo navedeno područje, jer je ukinuta Vojna krajina. Civilno-upravna organizacija unosila je novo privređivanje.

a) Prvobitno je središte drvno-prerađivačke industrije bilo u Belišću koja se postepeno širila i razvijala po čitavom slavonsko-srijemskom području. Na njemu je šumski fond bio bogat i raznolik, te prikladan za eksploataciju i obradu. To je dovelo do nastajanja i rada brojnih pilana, te različitih proizvodnih i kupoprodajnih poduzeća s ovećim kapitalom i brojnom radnom snagom. Zanimljivo je istaknuti da je Slavonija u tome i u drugim industrijskim poduzećima bila ispred tadašnje uže Hrvatske. Godine 1910. Hrvatska

je posjedovala 145 poduzeća s 11033 radnika, a Slavonija je imala 271 poduzeće s 23604 radnika.

b) Piscu je uspjelo u okviru opće proizvodnje iznijeti proizvodno-novčane vrijednosti drvne industrije. Obrtničko-industrijski drvni proizvodi prodavani su na tuzemnom i inozemnom tržištu. Tako je različitih drvnih proizvoda prodano 1892. godine na tuzemnom tržištu za 7,620.000 forinti ili 38,1%, a na inozemnom tržištu za 12,384.000 forinti ili 61,9%. Eto samim tim drvnim proizvodima (artiklima) bijahu tadašnja Hrvatska i Slavonija uvučene u okvire europsko-svjetskog tržišta.

c) U tome se proizvodnom pothvatu nije stalo što se egzaktno razabire iz uvećavanja broja radnika u toj proizvodnoj djelatnosti. Godine 1890. bilo ih je 6021, a 1910. godine 12571 ili 6550 (108%) više. Naravno, drvna proizvodnja, obrada, te trgovina bijahu krupni poticaji za sveukupni razvitak i preobražaj ekonomsko-društvenog života Slavonije i Srijema.

VIII. NUŠTAR I NUŠTARSKO POVUČJE: DRUŠTVENO-GOSPODARSKI RAZVITAK U OZRAČJU VIŠENARODNOSNOG ŽIVOTA

Pod navedenim naslovom je izložena i prikazana daleka prošlost, povijest Nuštra i njegove uže okolice s naseljima i njihovim gospodarima. Ujedno su navedeni nosioci vlasti i njihovo smjenjivanje, a zapravo nosioci toga bili su malobrojne aristokratsko-plemićke obitelji. Bio je to dugotrajan razvojni proces nastajanja naselja, zemljoposjeda i pučanstva.

a) O zemljoposjedima iznijeti su konkretni (brojčani) podaci 18. stoljeća i to prvenstveno za njegovu drugu polovicu. Uz te podatke iznijeti su i drugi koji su vezani za stjecanje, posjedovanje i obradu posjeda. Navedeni su feudalni zemljovlasnici kao i odlazak jednih, a dolazak drugih. U procesu smjenjivanja feudalnih zemljovlasnika utvrđeno je prema urbarijalnoj Terezijanskoj regulaciji (1756.) broj gospodarstava i broj selišta:

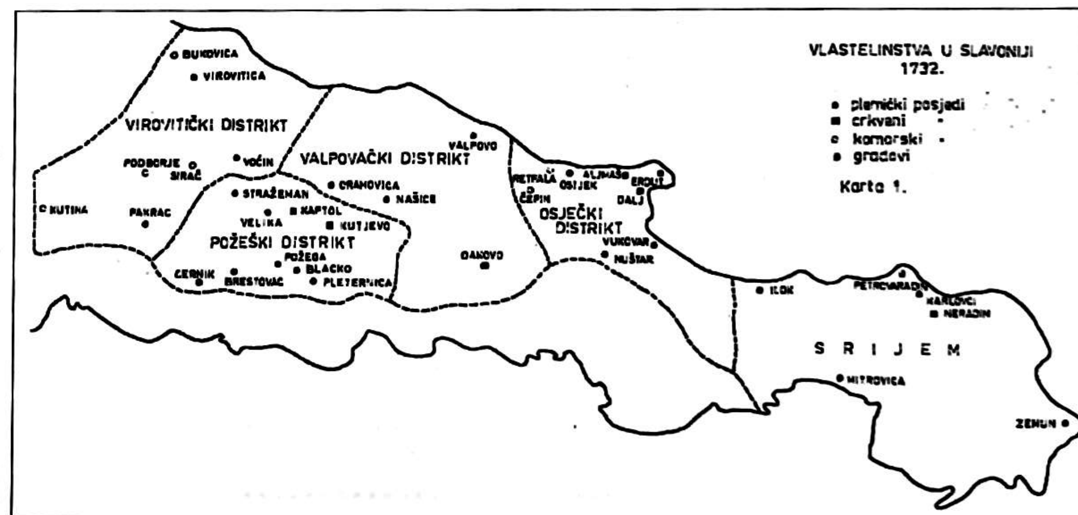
Naselja	Seljačka gospodarstva	Selišta
Nuštar	54	30
Cerić	46	42
Marinci	42	27
Ostrovo	40	30
Gaboš, Markušica i Jarmina	134	85
SVEGA	316	214

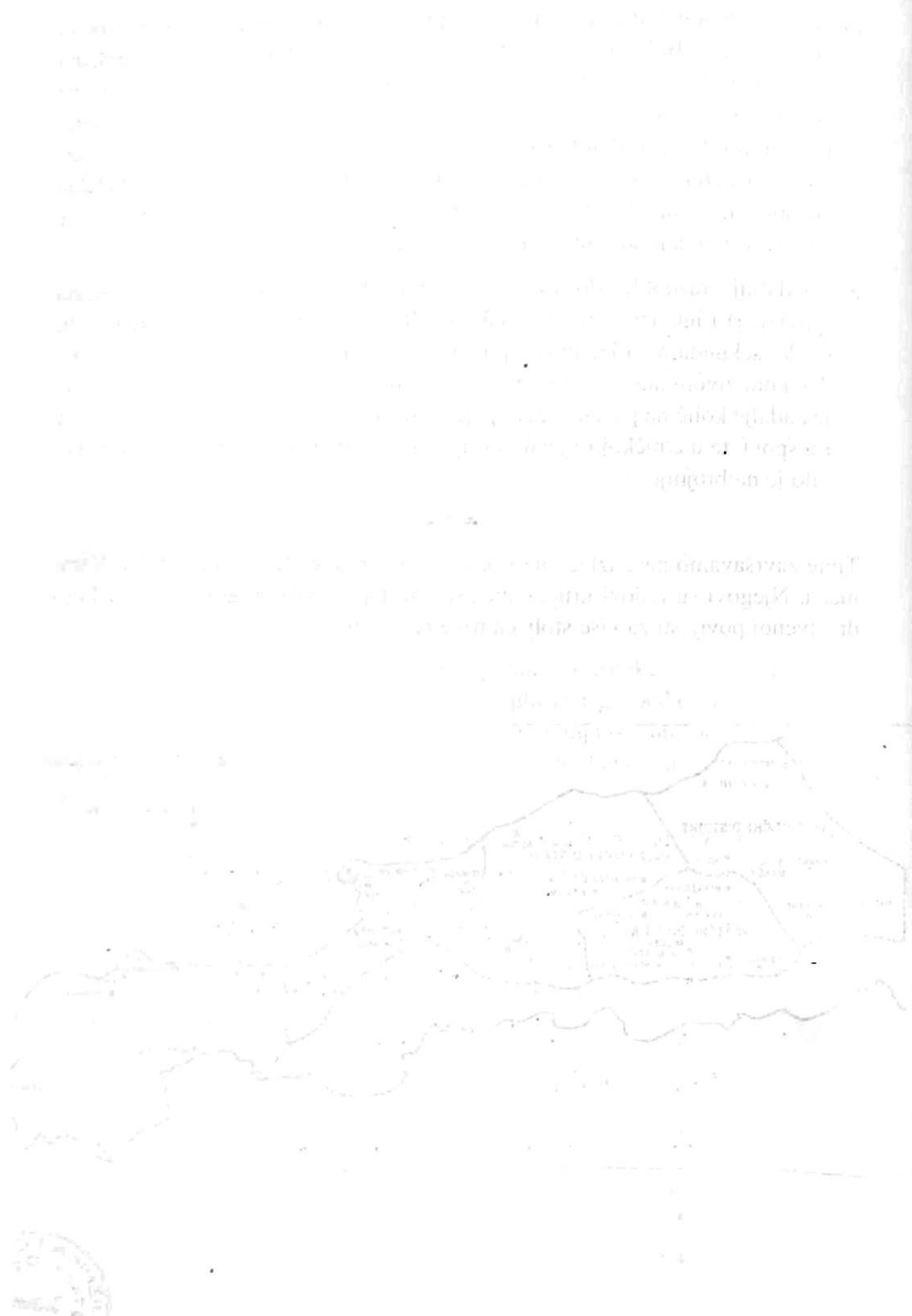
c) Od navedenog stanja postepeno se prelazi u 19. stoljeće kada grofovska obitelj Khuen-Belassy preuzima nuštarsko vlastelinstvo s naseljima. Selišno zemljište s krčevinama je znatno uvećano, a uvećan je broj selišnih seljaka na 502, kao i želira na 174. Takvo je stanje manje-više održano do razrješavanja feudalnih odnosa (1848./49.). Podavanja (obveze) bila su za navedeno razdoblje u naturi, novcu, a tu i tamo u omanjem radu (roboti), jer feudalna gospoda nisu držala oveće alodijalne posjede u svojoj režiji. Oni su se održavali i živjeli od rente u naturi i novcu.

c) Za daljnje razdoblje do 1910., odnosno 1918. je obrada zemlje uvećana (površina) i intenzivirana. Isto tako uvelike su uvećane neagrarne radinosti, dakle sekundarne djelatnosti po svim mjestima. U sveukupnom gospodarskom životu unosila se postepeno intenzifikacija i racionalizacija. Iznijeta je nadalje količina pučanstva, koja je jako varirala ne samo u svom broju, već i u spolu, te u etničkoj i vjerskoj pripadnosti. Hrvatsko i katoličko pučanstvo bilo je najbrojnije.

Time završavamo naše izlaganje i prikazivanje radova (rasprava) prof. I. Karamana. Njegovi su radovi krupan znanstveni doprinos hrvatskoj gospodarskoj i društvenoj povijesti za više stoljeća naše prošlosti.

KASNOFEUDALNA VLASTELINSTVA I SELJAČKI POSJEDI NA TLU SLAVONIJE OD KARLOVAČKOG MIRA 1699. DO REVOLUCIJE 1848./1849.

....

OSLOBOĐENJE SLAVONIJE OD TURSKE VLASTI (1683.-1699.)

Tijekom prve polovice XVI. stoljeća pala je čitava Slavonija sa Srijemom pod vlast nadirućeg Turskog Carstva. Dotadašnje povremene provale Turaka na ovo područje prilikom vojni protiv austrijskih ili hrvatsko-ugarskih zemalja, zamijenili su pokreti turske vojske u cilju zauzimanja prekosavskih krajeva. Odlučan preokret znači vojna sultana Sulejmana u 1526. godini, kad je krenuo da na Mohačkom polju riješi sudbinu ugarsko-hrvatske države. Tada je osvojen cijeli Srijem, kao i lijeva strana Pobosuća (od Ilače do Vinkovaca). To područje osvojila je vojska koja je išla od Beograda, preko Srijema, na Osijek i dalje u Ugarsku: Petrovaradin je pao prvi, potom Ilok, a Osijek 14. VIII. 1526. Turska vojska prošla je tim krajem ponovno 1529. godine u pokretu na Beč; 1532. g. na povratku od Kiseka prešao je dio turske vojske pod sultanom preko Požege i popalio je. Potom su 1536. krenule dvije turske vojske na ovaj kraj. Kršćanske su čete namjeravale braniti skupnom akcijom samo područje od Đakova i Broda na zapad. No, do borbe nije došlo, te su Turci zauzeli krajeve uz Bosut, Bid i Vuku s Đakovom, kao i cijelu srednju Slavoniju. Tek se Orahovica tada obranila, dok je požeški kraj pao u turske ruke. Iduće godine pokušan je protunapad, usmjeren na Osijek, koji je tragično završio potpunim rasulom kod Gorjana. Time je bila zapečaćena sudbina ovog kraja. Uskoro zatim osvojili su Turci preostalu Slavoniju: Valpovo pada 1543. godine uz Voćin, Bijelu Stijenu i Orahovicu; najdulje se održala Virovitica - do 1552. godine.[1]

Turska uprava u osvojenim slavonskim krajevima postavljena je na posve novim temeljima. Ugarsko-hrvatsko plemstvo i upravna vlast bili su potpuno uklonjeni, premda još Mercatorova geografska karta iz 1634. g. navodi Požešku, Vukovarsku i Srijemsku županiju (prema starijem predlošku od 1575. g.)[2] Stvarno je na ovom području turska državna vlast odmah ustrojila sandžake i pripojila ih bosanskom beglerbegatu. Najveći dio Slavonije potpao je pod Požeški sandžak, gdje se 1620. godine spominju gradovi: Požega, Orahovica, Velika, Virovitica, Slatina, Voćin, Osijek, Brod, Đakovo. Uz taj, postoji još i Cernički sandžak ili kako ga T. Smičiklas naziva vojvodat, smatrajući da mu je razlog opstanka granični smještaj prema Hrvatskoj; obuhvatao je gradove Cernik, Bilu Stinu i Sirač. Srijem (sa središtem u Iloku, kadikad i Mitrovici) odvojen je od Slavonije, jer je područje ranije Srijemske županije priključeno kao sandžak budimskom beglerbegatu.[3]

Zauzimanje Slavonije po Turcima bilo je rezultat nekoliko vojni, u trajanju od 20-ak godina. Naprotiv, ona je oslobođena u jednom naletu (1687.-88. i ponovo 1691.), u velikom ratu za oslobođenje što se razvio nakon uspješno završene obrane Beča 1683. Već 1684. godine zauzeta je Virovitica. Zatim 1685. prodre hrvatska vojska do Osijeka, da popali i poruši glasoviti most preko Drave i time presiječe odstupnicu turskoj vojsci iz Ugarske; most dijelom popali, a tako i samu osječku varoš, ali grad ovaj puta ne osvoji. Nakon što je iduće godine odbijen napad Turaka na Viroviticu (a ujedno pao Budim u kršćanske ruke), započne 1687. velika vojna preko Osijeka. Pošto se preko Drave odigrala bitka kod Haršanja, osvojeni su Voćin, Valpovo i Osijek. Otuda krenuše dvije vojske: jedna na Orahovicu, Sirač, Kamengrad, Bilu Stinu, Pakrac, Veliku i Požegu; na drugom pravcu oslobođeni su Vukovar, Erdut, Palanka i Đakovo (no Ilok ostade u turskim rukama).[4]

Već tada bio je imenovan grof Franjo Ivanović velikim županom požeškim i virovitičkim; istovremeno je Srijem predan knezu Odescalchiju. Narod u Slavoniji nije se još osjećao sigurnim, jer su turske čete iz posavskih gradova upadale na oslobođeno područje. No, 1688. zauzeti su krajevi uz Savu, kao i Ilok, te napokon Beograd. Time ipak još nije bio došao kraj turskoj vlasti u Slavoniji: uspješan protunapad Turaka 1690. doveo je (nakon pada Beograda) do ponovnog zaposjedanja čitave Slavonije osim gradova Osijeka i Virovitice, te nekoliko drugih utvrđenih uporišta jer je kršćanska vojska namjeravala braniti samo liniju Osijek - Siget - Budim. No, tek zakratko. Narodni otpor izbacio ih je iz Slavonije, a velikom pobjedom Ludovika Badenskog kod Slankamena 1691. konačno prestade tursko gospodstvo u Slavoniji i Srijemu, što je trajalo dulje od 150 godina.[5]

NOVO UREĐENJE OSLOBOĐENIH KRAJEVA OD KARLOVAČKOG MIRA 1699. DO REINKORPORACIJE HRVATSKOJ 1745. GODINE

Bitkom kod Sente 1697. godine (gdje se istakao princ Eugen Savojski) navedena je Turska na sklapanje mira s Austrijom i priznanje linije Save kao granice prema Slavoniji, dok u Srijemu je granična linija išla od utoka Bosut-Sava do utoka Tisa-Dunav. Tako je zaključeno mirom u Karlovcima 26. I. 1699. godine.

Već prije toga započelo je uređivanje oslobođenih krajeva.[6] Svu vlast dijelile su dvije centralne oblasti: carska vojska i carska Komora, koje su obje temeljile svoje pravo u ovim krajevima na osvajanju. Dok je seosko stanovništvo koje je ovdje živjelo pod Turcima djelomice ostalo na svojoj zemlji (a dijelom potjecalo još iz predturskog doba) - gornjeg sloja, vlastele, nije više bilo niti predturskog a ni turskog porijekla.[7] Pri popisivanju tih krajeva po komorskim činovnicima što ga je u Slavoniji proveo 1695. god. Martin Zemljak (prema Kolonićevu "Compendiumu"), stanovnici ne znaju za posljednje kršćanske

gospodare već jedino za turske spahije; a ovi su otišli u nepovrat s turskom vojskom.

Rodovi predturske gospode skoro u potpunosti su izumrli ili izginuli kroz dvostoljetno hrvanje s turskom silom, te je čitava oslobođena zemlja mogla biti proglašena "carskim vlasništvom" - što znači komorskim posjedom. Potpuno slobodne ruke Komora ipak nije imala: pozivajući se na granični smještaj slavonsko-srijemskog područja prema Turskom Carstvu, Dvorsko ratno vijeće je polagalo pravo na teritorij namijenjen Vojnoj krajini. Tako se oslobođenje od Turaka predstavilo izmučenom stanovništvu kao borba Komore i vojske za prevlast, tko će više plijena izvući i veći posjed prigrabiti. Premda su već za rata imenovani prvi veliki župani u Požeškoj, Virovitičkoj i Srijemskoj županiji, prošlo je pola stoljeća dok su one stvarno počele djelovati.[8] U međuvremenu, onaj teritorij koji nije potpao pod Vojnu krajinu postupno je prodajama i darovnicama dospio u ruke plemstva (ponajvećma stranog), te crkvenih osoba i korporacija, prema zasluzi za vladarsku kuću ili za gotov novac.

Na taj način, formirala su se ovdje tri subjekta zemljišnog vlasništva: vojska, Komora i vlastelinstva. Društveno i gospodarsko stanje kmetova bilo je na cijelom području teško, što je dovodilo do niza buna. Sređivanju prilika trebao je poslužiti prvi urbar, proglašen po caru Karlu VI. (22. V. 1737.): "... budući da je nami od Boga data oblast i briga za vladati općensko dobro, jesmo mi one žalosne tužbe providili, razmislili i k sercu primili, od kojih mlogi dio našiji podložnika u Slavoniji jest prikazan sverhu njiovog tužnoga stanja, a navlastito pak zaradi njiovi spaija sve više uzmloženoga nepravednog nametka, od kojega satire se zemaljska sigurnost, radi nejednakoga razdiljenja novčanoga danka i zaradi nikima uzkratite pravde...".[9] Njega je imala u život provesti novo ustrojena Zemaljska vlast za Slavoniju ("Landesstelle für Slavonien") u Osijeku, dok nije konačno 1745. god. izvršena reinkorporacija Hrvatskoj i uređene tri slavonske županije.

Fiskalnu podlogu uprave u Slavoniji u prvoj polovici XVIII. stoljeća predstavlja, prema pregledu svih javnih primanja u 1720. godini ("Kurz und Genuine Information über den jetzigen Statum, tam circa Cameralia, Oeconomica, quam Contributionalia, seu Militaria in Königreich Sclavonien"), petnaestak izvora odnosno grupa prihoda - koji ukupno u toj godini daju 128.982 for. i 69 novčića.[10]

Na prvom mjestu je podavanje u vojničke svrhe, tako zvani "Militar-Quantum" što predstavlja jezgru pravog državnog poreza (inače: kontribucije)[11]. Ovaj porez iznosi 42.526,11 forinti, to jest oko 1/3 ukupnih javnih prihoda. Kvota mu je 13 forinti po selištu, te se prema tome tada računalo da Slavonija i Srijem imaju ukupno oko 3.300 selišta. Plaćaju ga kako podanici komorskih i vojnih distrikata, tako i pojedinih vlastelinstava. To su u prvom redu crkveni posjedi:

Aljmaš u vlasništvu osječkih isusovaca od 8 selišta; opatija Kutjevo požeških isusovaca, od 213, 2/3 sel.; vlastelinstvo Đakovo bosanskog biskupa Bakića de Lack, od 246, 1/6 sel.; prepositura Kaptol srijemskog biskupa Vernića, od 68 sel.; Dalj, Biloberdo i Borovo mitropolita Vićentija Popovića, od 83. sel.; mitropolitov Neradin, od 17,1/4 sel. Zatim slijedi Srijem kneza Odescalchija, sa 424, 2/3 selišta - pa ostali plemićki posjedi: vlastelinstvo Voćin grofa Carrafe, od 217, 2/3 sel.; Velika, Brestovac i Kamensko grofa von Walsegg, od 167,1/2 sel.; Sirač von Kötta od120 sel.; Cernik baruna Petraša, od 35 sel.; Stražeman Czernkoczyjev, od 8,5/6 selišta; napokon šest sela Nuštarskog posjeda grofa de Goseau (35 sel.), sela grofa Serenija u brestovačkom distriktu (96 sel.) i pet malih sela grofova Ohmučevića (17, 3/4 selišta).

Vojnički kvantum plaćala su sva zemljišta u Slavoniji. Drugo pak podavanje: zemljarina (tzv. "Terrestrale")[12] pripadalo je feudalnom gospodaru, tako da je u javnu slavonsku blagajnu dolazilo samo terestralno podavanje s komorskih posjeda. Ono je iznosilo 11 forinti od selišta, a ukupna svota u 1720. god. dosegla je 16.490,65 forinti. Sama zemljarina iznosi ustvari samo 3 forinte, a ostalih 8 forinti jeste otkup robote u novcu i to za 48 "ručnih pečata" (po 10 kr. svaki). Urbar Karla VI. u čl. 1. određuje: "Što se kuluka i saraorstva dotiče, uređujemo i zapovidamo mi, da spailuci u Slavoniji s onima kulučkim novci, kojeno je svaki sesion aliti bašćina još od starine po 8 for. davao i koji se u onih 11 for. zemaljskoga danka razumiju, sasvim se zadovolje..."[13] A marija-terezijanski urbar od 15. III. 1756. detaljno navodi: "Gdi bi pako gospon zemaljski hotio, da mu se posleniki novci otkupe, onda namisto 24 poslenika s dvoje marvum ili 48 brez marve na godinu dana gori zapovidate, za svakoga poslenika s dvojim marvom 20 kr. a za svaku brez marve 10 kr. podložnik da plati...".[14] U ovo podavanje je uključen grad Osijek sa varošem i distriktom (259,1/2 selišta); Požega i njenih pet sela (66,2/3 sel.); zatim Petrovaradin i tamošnjih sedam komorskih sela (158,1/3 sel.). Onda komorski distrikti: Vukovar, od 102,1/2 sel.; Virovitica, od 127, 1/2 sel.; Valpovo, od 93 sel.; Vrhovci, od 46, 5/6 sel.; Pleternica, od 97,7/8 sel.; Cernik, od 27,7/8 sel.; Kamensko, od 22,5/12 sel.; Našice, od 48,1/2 sel.; Orahovica, od 83,5/6 selišta. Zatim još komorska Mala Vlaška ("Parva Valachia Cameralis") sa 333,1/3 sel.; te komorska sela Vetovo (16, 1/2 sel.) i Jakšić (14,7/12 sel.).

Veliki prihod daje nadalje otkup fortifikacione robote, koji se skuplja u dva centra: za Osijek i za Petrovaradin. Kod prvog iznosi u 1720. god. ukupna svota 18.000 for., a kod drugog 7.692 forinte - za robote koje kroz 8 mjeseci nisu dane u naturi.

Računa se dnevno po svakim kolima 1 forinta, a po svakoj ručnoj roboti 15 krajcara (i to za 240 dana). Za gradnju utvrde u Osijeku bili su dužni svakog dana dati: Osječki distrikt s posjedom grofa Goseau 15 ljudi, onda distrikt Cernik 10,

Našice 10, Kamensko 12, Orahovica 15, Virovitica 10, Valpovo 15, Pleternica 12, Vukovar 10; zatim vojvodstvo Gradiška 10 ljudi, Kutjevo 15, Brestovac 20, Kaptol 8; napokon biskupski posjed Đakovo 20, Požega sa selima 8, posjed grofa Walsegga 10, Voćin grofa Carrafe 20, te Mala Vlaška s Köttovim Siračem 74 čovjeka. Uz to imali su svi ovi dati i po jedna kola kroz 240 dana; a Đakovo, Voćin, distrikt Orahovica i vojvodstvo Brestovac po 2 kola, te Mala Vlaška i Sirač zajedno 8 kola. U blagajnu za Petrovaradinsku utvrdu davali su: Srijem kneza Odescalchija od 43 ručne i 5 kola (i to od ručnih po 9 krajcara, vučnih pak 1 for. - kroz 240 dana); "neurecupirter" Srijem (nakon Požarevačkog mira 1718. g.) od 50 ljudi i 5 kola; petrovaradinskih sedam komorskih sela od 10 ljudi i 1 kola; te Bački distrikt od 24 ljudi i 2 kola. Ukupno dakle iznosio je ovaj prihod 25.692 forinte.

Osim ovih direktnih podavanja koja su zajedno tvorila skoro 85 tisuća forinti (odnosno oko 2/3 svih prihoda) još je velika stavka primanja od tridesetnice: 29.283,13 forinti. Prema tridesetničkom cjeniku iz god. 1752. za područje Slavonije i Srijema postojali su glavni tridesetničarski uredi: Jasenovac, Gradiška, Brod, Osijek, Petrovaradin (s filijalom u Titelu), Mitrovica (filijale u [illegible] i Klenku), Rajevo Selo, Slankamen i Zemun. Prema popisu iz 1720. ovaj prihod p[illegible]icao je u najvećem iznosu iz Osijeka (6.861,96 for.) i Petrovaradina ([illegible]54,59 for.); nadalje su značajni: Mitrovica sa 1.990 for. i 39 novč., te Virovitica s 3.825,10 for. i filijalni tridesetničarski ured u Turanovcu s 2.894,15 forinti. Još su tridesetničarski uredi u Slankamenu (1.037,7 f.), Vukovaru (770,9 f.), Požegi (1.617,8 f.) i Pakracu (634,76 f.); te uz Savu: Brod na Savi (703,8 f.) i filijala u Kobašu (724,13 f.), Gradiška (998,95 f.) i Jasenovac s filijalom u Kutini (1.071,78 odn. 699,86 forinti).

Sad se nižu manji prihodi po raznim stavkama: od skelarine (Überfuhr) kod Osijeka (1.678,84 f.), Petrovaradina (1.088,25 f.), Mitrovice, Slankamena, te kod Miholjca u valpovačkom distriktu - sveukupno 3.473,30 for.; od mlinarine (Mühl-Zinns) u Osijeku, Petrovaradinu, Slankamenu, Turanovcu i Valpovu 622 forinte; za pravo ribolova (Fischfang) kod Jasenovca 2.747,92 for.; od vinske desetine (Wein-Zehent-Geföhl) daje Petrovaradin 2.279,40 f., Odeschalchijev Srijem 2.094,15 a Mitrovica 25,30 for. - ukupno 4.398,85 for.; od male desetine (Kleine Zehents-Geföhl) iznosi tek 157,88 forinti za Vukovar, Petrovaradin, Mitrovicu i Slankamen; pivari su plaćali (Bier-Aufschlag) za svaki pečeni "eimer" (mjera) 15 krajcara i to od tri pivare u Osijeku 301,20 for., u Vukovaru 29,70 i u Petrovaradinu 70,80 for.; k tomu se ubire (Accis-Gelder) u gradu Osijeku godišnje za pravo prodaje vina, piva i mesa 600 for., u gradu Požegi 200 i u varoši Valpovo 40 for.; na kraju, za žirovinu (Aichl-Gelder) dano je u Virovitici 1.247,25, u valpovačkom komorskom distriktu 658,85, te u Osijeku 425,4 forinte. Osnovica svih ovih manjih prihoda jeste izravni komorski posjed.

UREĐENJE TRIJU SLAVONSKIH ŽUPANIJA I STATISTIKA TOG PODRUČJA SREDINOM XVIII. STOLJEĆA

Nakon dugog otezanja konačno je 1745. došlo do provodenja reinkorporacije Hrvatskoj, što je izvršila komisija Patačić - Engelshofen. Ustrojene su tri županije: Srijemska, Virovitička i Požeška. Takoder je izvršeno razgraničenje izmedu provincijala i vojne krajine, koja se sastojala od podunavske, srijemske i posavske granice. Desetak godina kasnije provedena je i urbarijalna regulacija donošenjem marija-terezijanskog slavonskog urbara od 15. III. 1756.[15]

U Virovitičku županiju uključeni su: komorski Osijek, Retfala, isusovački Aljmaš, patrijaršijski Dalj, Erdut, vojni Čepin, Valpovo (s Donjim Miholjcem), biskupsko Đakovo, Našice, Podgorač, Feričanci, Orahovica, Voćin, Virovitica i Špišić-Bukovica. Požeška je županija sadržavala: Daruvar (Podborje), Sirač, Pakrac, Cernik, Stražeman, Veliku, Brestovac, Blacko, Kaptol, Kutjevo požeških isusovaca, Pleternicu i sam grad Požegu. Napokon, Srijemskoj županiji pridijeljeni su posjedi: Nuštar, Vukovar, Ilok (Odescalchijev Srijem), Neradin, Karlovci, Ruma, Zemun, posjedi fruškogorskih manastira i komorska sela (Loca cameralia).[16]

Prema popisima nakon reinkorporacije[17], stanje je stanovnika, njihovog zemljišta i stoke u Virovitičkoj, Požeškoj i Srijemskoj županiji pokazuju priložene Tablice 1-4.

1745./1746.	ž u p a n i j a		
	Virovitička	Požeška	Srijemska
kmetova	6637	5035	5913
braće	2445	4194	1669
udovica	381	131	90
oranica	26033	18556	13615
livada	14440	14207,1/4	9804
vinograda	3823,1/2	6590	10282,1/2
šljivika	551,1/4	5950	804,3/4
konja	4726	3416	7411
ždrijebaca	296	459	287
volova	6192	6358	7417
krava	6474	5997	9883
teladi	4336	4261	1873
svinja	20355	16193	10310
ovaca	3173	18229	6376
pčela	2644	1318	11544

Tablica 1. Stanje seljaštva, zemljišta i stoke na Provincijalu 1745./1746.

STOKA

Raspodjela konja i goveda medu pojedinim posjedima proporcionalna je u Virovitičkoj i Požeškoj županiji prema broju kmetova. U Srijemskoj pak županiji (kao i kod ostalog blaga) stoje daleko naprijed Vukovar i Ilok, sa prednošću za Vukovar: konja 3243 odn. 1729, volova 3434 odn. 1748, te krava 3791 odn. 2671.

Kod svinja je u Virovitičkoj županiji na prvom mjestu Voćin s 5011 komada, a iznad tri tisuće još imaju: Valpovo 3934 i Virovitica 3506, čemu se pridružuju Orahovica i Đakovo s 2862, odn. 2129 komada svinja. Koeficijent odnosa komada svinja prema broju kmetova daje ovaj poredak: Voćin 6,2, Orahovica 5,2, Virovitica 3,5, Valpovo 2,9, Đakovo 2,3. Na području Požeške županije imaju: Pakrac 4088, Kutjevo 2190, Velika 1969, Podborje 1873, Pleternica 1841, te Sirač 1372 komada svinja, a koeficijent iznosi: Podborje 5,1, Pakrac 5,0, Sirač 4,5, Kutjevo 3,2, Velika 2,6 i Pleternica 2,5 - tako da je prosjek na području Male Vlaške (Pakrac, Sirač i Podborje) 4,8 komada po kmetu. U Srijemu dva najveća posjeda Vukovar i Ilok stoje u odnosu 3819 : 2575, ili 2.0 : 1.3.

Kod ovaca se u Požeškoj županiji ističu Podborje 3815 i Pakrac 3141, a slijede Sirač 2337, Velika 2326, Cernik 1958, Pleternica 1124 i Kutjevo 1078 ovaca ili koza; koeficijent iznosi: Podborje 10.5, Sirač 7.7, Cernik 5.6, Pakrac 3.9, Velika 3.1, Kutjevo 1.6 i Pleternica 1.5 - što znači za Malu Vlašku prosjek od 7.3 komada po kmetu. Nasuprot tome, u Virovitičkoj županiji nadilazi prosjek od 1 : 1 u odnosu kmetova i ovaca (s kozama) tek područje dominija Voćin - 1181 komad na 806 kmetova; svi ostali imaju koeficijent ispod 1.0. Kod posjeda s preko 500 kmetova koeficijent je: Đakovo 0.60, Orahovica 0.43, Virovitica 0.33, Valpovo (koje je najveći dominij s 1384 kmeta) svega 0.13. Sličan je položaj i u Srijemskoj županiji, gdje kmetovi Vukovara imaju 2174 (1.1), a Iloka 1538 (0.8) ovaca ili koza.

No, zato se Srijem ističe pčelama: Ilok ima 3960, a Vukovar 3040 košnica. U ostalom dijelu predvode Đakovo sa 820 i Dalj sa 665, ostali imaju pojedinačno ispod 300 košnica. U Požeškoj županiji opet prvenstvo nosi Mala Vlaška: Podborje ima 314, Sirač 241 i Pakrac 196 košnica.

ZEMLJIŠTE

Kao vinorodni kraj ističe se na prvom mjestu Srijem, gdje seljaci iločkog posjeda drže 4848 motika vinograda (koeficijent 2,4) a vukovarskog 3113 (1.6). U Virovitičkoj županiji daleko se ističe Virovitica sa 1757,1/2 motika, a uz nju Voćin sa 636,1/2 - ostali ne dosižu 300 motika, dok najveći posjed Valpovo praktično i nema vinograda (tek 3 motike). Bogatija je vinogradima Požeška kotlina: sama Požega ima 1252,1/2 (koeficijent 3.6, naprama virovitičkom od

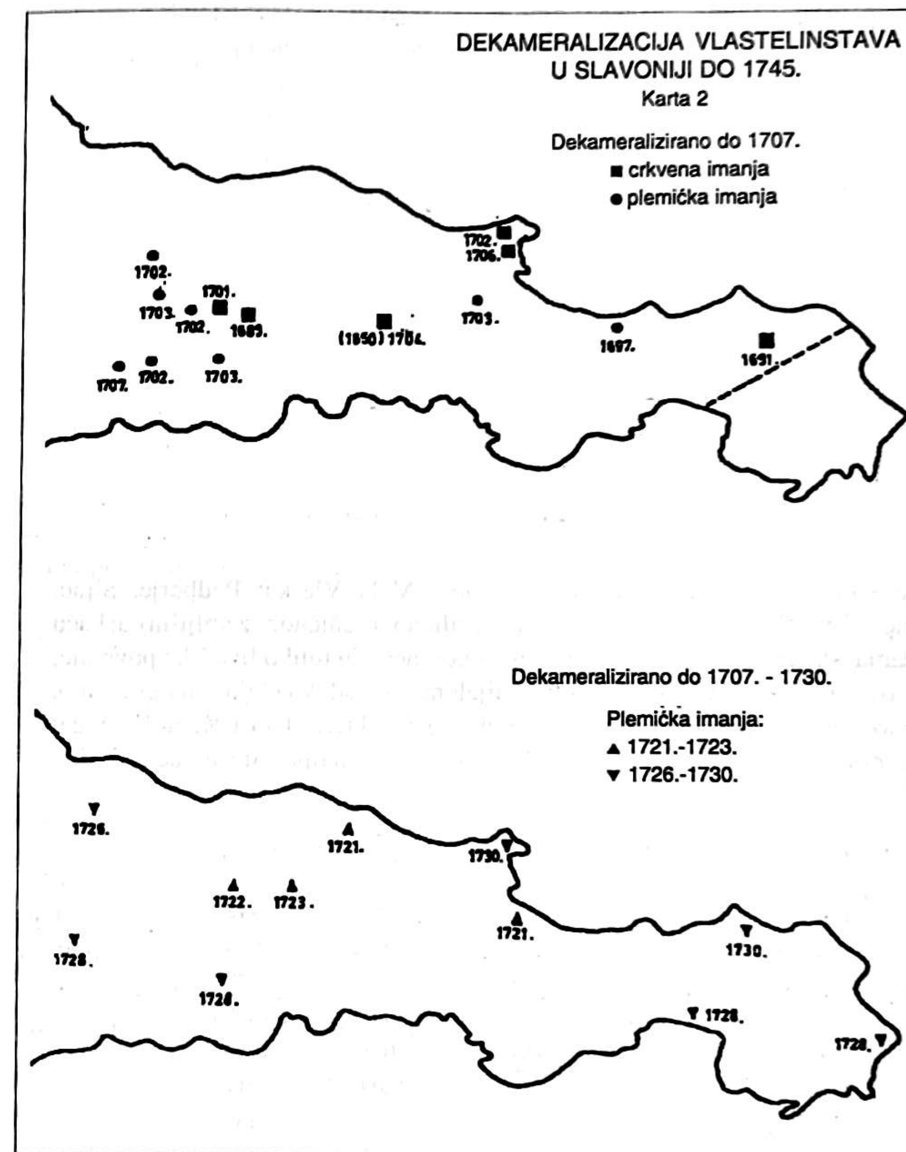
1.8); osim nje su vinorodni: Pleternica 1282 (1.7), Velika 927 (1.2), Cernik 614,1/2 (2.1) i Kaptol 554 (2.7) - ostali imaju ispod 500 motika.

Požeška je županija jedina u kojoj ima šljivika na velikoj površini. U Maloj Vlaškoj drži Pakrac 936,1/2 jutara, Podborje 337,3/4 i Sirač 327,1/2; u požeškom kraju Pleternica 1093,1/2, Kutjevo 925,1/2, Velika 782,1/4, Brestovac 451 i Cernik 311,1/2 jutara.

Posjedi	kmetova	oranica	livada
Valpovo	1384	6491,1/2	3515,1/2
Virovitica	985	3607,1/2	2254
Đakovo	918	4855,1/2	1931,1/2
Voćin	806	3406	2323
Orahovica	550	1557,1/2	1139
Našice	360	1047	686,1/2
Dalj	343	2108	588
Erdut	263	1231,1/2	861,1/2
Retfala	84	150	288
Aljmaš	58	378,1/2	122
Bukovica	54	186	90
Osijek - grad	62	277,1/2	-
Osijek - podgrađe gor.	321	204,1/2	192
Osijek - podgrađe dol.	449	532	449
Virovitička županija	6637	26033	14440

Tablica 2. Seljaštvo na vlastelinstvima u Virovitičkoj županiji 1745./1746.

U Virovitičkoj se županiji zapaža visok udio oranica u istočnom dijelu: Aljmaš, Dalj, Erdut (kod ovog dosta livada); zatim kod Đakova i Valpova. Zapadni posjedi Virovitica (s Bukovicom) i Voćin imaju manje oranica, što nadoknađuju vinogradima. Najslabije stoje središnji posjedi Orahovica i Našice, dok se Retfala približava gradskom tipu Osijeka.

Posjedi	kmetova	oranica	livada
Pakrac	810	3143	1475
Velika	742	1950,3/4	1599,1/4
Pleternica	737	2931	2674,1/2
Kutjevo	675	2656	3001
Brestovac	382	865,1/2	984,1/2
Podborje	364	2134,1/4	1301
Sirač	302	1568	650
Cernik	294	1044	548
Kaptol	204	1439,1/2	862
Stražeman	113	382,1/2	242
Blacko	68	128	196,1/2
Požega	344	313,1/2	673,1/2
Požeška županija	5035	18556	14207,1/4

Tablica 3. Seljaštvo na vlastelinstvima u Požeškoj županiji 1745./1746.

U Požeškoj županiji odlikuje se oranicama Mala Vlaška: Podborje, Sirač, Pakrac. Dok Kutjevo i Pleternica (uz prilično oraničnog zemljišta) iskaču livadama, slabije stoje Cernik i Stražeman koji nemaju toliko livadske površine; pogotovo je loš odnos kod Velike (dijelom to nadoknađuju vinogradima). Izrazito vinorodna je Požega, inače gradskog karaktera, kao i Kaptol - bogat također oranicama i livadama. Slabi su, blizu gradskom tipu, Brestovac i Blacko.

Posjedi	kmetova	oranica	livada
Ilok	1984	3819	2442
Vukovar	1926	5083	3086
Komorska Sela	560	760	570
Mitrovica	478	1344	1615
Zemun	415	1081	1170
Nuštar	261	1209	611
Karlovci	205	186	160
Neradin	84	133	150
Srijemska županija	5913	13615	9804

Tablica 4. Seljaštvo na vlastelinstvima u Srijemskoj županiji 1745./1746.

U Srijemskoj županiji, Nuštar odaje tip nalik susjednim istočnim krajevima Virovitičke županije. Od dva najveća posjeda Vukovara i Iloka, kod prvog (uz značajan udio vinograda) još se zapaža djelovanje istog tipa kao kod Nuštra; Ilok je pak izrazito vinorodan kraj. Njemu se priključuju komorska sela (890 motika), Neradin (250) i pogotovo Karlovci (1070 motika). Nasuprot tome, kod Mitrovice i Zemuna (potpuno bez vinograda) velik je udio livada.

NEKE KARAKTERISTIKE FEUDALNOG SLAVONSKO-SRIJEMSKOG POSJEDA U XVIII. I XIX. STOLJEĆU

Kako se vidi iz pregleda prihoda javne uprave u Slavoniji za 1720. godinu, prvi korisnici darovanja na tom području bili su velikim dijelom crkveni krugovi (katolički ili pravoslavni). Tu dolaze: veliki đakovački posjed tada još "bosanskog" biskupa Bakića, isusovački Aljmaš (osječkih redovnika) i Kutjevo (požeških), Kaptol srijemskog biskupa Vernića, zatim Dalj i Neradin mitropolita Popovića. Od plemićkih korisnika, redom osoba stranog porijekla koje su većinom bile u nekoj svezi sa zauzimanjem ovog područja bilo po vojnoj ili upravnoj (komorskoj) liniji, uglavnom se radi - ako izuzmemo Odescalchijev Srijem - o srednjim i manjim posjedima u okviru Požeške županije. Nasuprot tome, prostrana imanja uzduž Drave i Dunava Virovitica, Valpovo i Vukovar, zatim podno požeških gora prema Dravi, Orahovica i Našice a na zapadu Mala Vlaška, te u Požeškoj kotlini Pleternica - nisu tada još bila razdijeljena, već tvore komorske distrikte. Ova područja čine osnovu kasnijih krupnih veleposjeda na tlu Slavonije i Srijema (uz biskupsko Đakovo i Odescalchijev Srijem).

Po socijalnim i gospodarsko-upravnim karakteristikama unutar slavonskog veleposjeda razlikuju se tri grupe imanja: a) Virovitica, Valpovo,Vukovar i Ilok što dolaze u ruke stranih obitelji baruna Schaumburg-Lippe, baruna Hilleprand von Prandau, grofova Eltz i knezova Odescalchi, te Đakovo bosansko-srijemskih biskupa; b) na sjevero-istoku požeških gora imanja Našice (s Podgoračem) i Orahovica obitelji grofova Pejačević i imanja na zapadu istih gora (u Maloj Vlaškoj) Daruvar / Podborje, Sirač i Pakrac obitelji grofova Janković; c) imanja u Požeškoj kotlini Pleternica i Velika koja je najprije okupio u jednoj ruci barun Franjo Trenk, da bi kasnije pripala obitelji Jakova pl. Svetića.

Osobito su po svom tipu značajne prve dvije grupe: dok strane veleposjedničke familije uglavnom ne sudjeluju u političko-upravnom životu Slavonije - dotle su Pejačevići dali nekoliko funkcionara Virovitičkoj, a Jankovići Požeškoj županiji. Još je važnija gospodarska oznaka ovih grupa: strane obitelji drže ogromne latifundije kao jednu ekonomsku jedinicu - domaće pak grofovske obitelji Pejačevića i Jankovića imaju po nekoliko srednjih i manjih posjeda; oni doista u ukupnoj površini odgovaraju kategoriji najkrupnijih, ali se njima gospodari

nejedinstveno pošto su u rukama pojedinih članova obitelji. Tako je položaj ovih dvaju rodova u društveno-političkom pogledu jednak stranim magnatima, ali u ekonomskom smislu njihov posjed pripada grupi srednjeg plemićkog posjeda.

Dobar pregled ovih odnosa daju podaci o zemljoposjednicima u času ukidanja kmetstva 1848. godine.[18] Usporedba stanja u Slavoniji s onim u užoj Banskoj Hrvatskoj pokazuje da u ovoj nema latifundija; jedini posjed koji se upravno--gospodarski može usporediti sa slavonskim veleposjedom jeste Međimurje (Čakovec) grofa Festetića. No, zato u red krupnih magnatskih obitelji koje su okupile u svojim rukama više srednjih i manjih posjeda (kao što su Pejačevići i Jankovići u Slavoniji) dolaze grofovi Erdödy, a za njima grofovi Draškovići. Zanimljivo je da upravo Erdödy vrše u svojoj Varaždinskoj županiji velik upliv kao nosioci časti velikog župana.

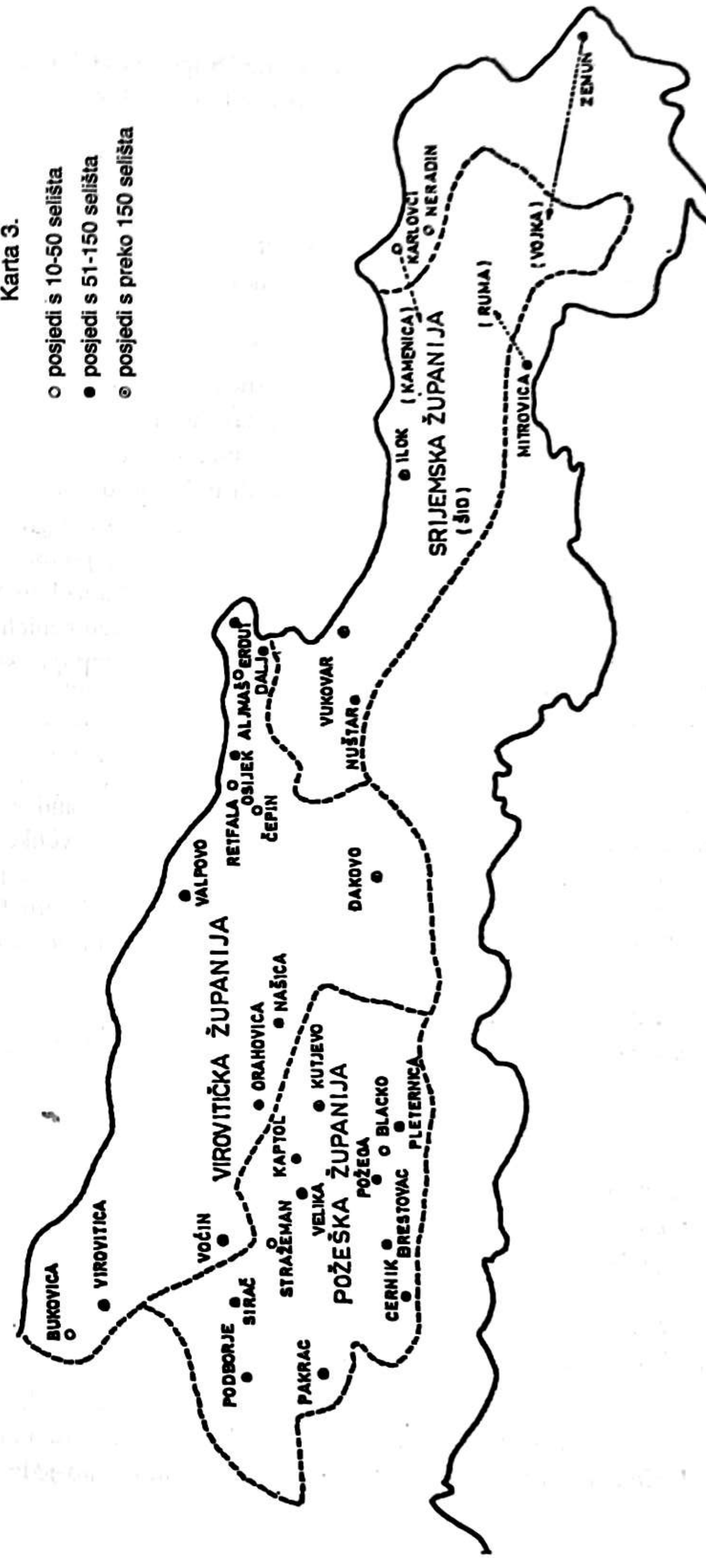
Pri usporedbi podataka o imanjima na području Banske Hrvatske odnosno Slavonije treba napomenuti da podaci o selištima ne pružaju potpunu sliku prostranosti gospodarstava. Jer, značajna je crta slavonskih posjeda raspolaganje ogromnim šumskim površinama - koje međutim nisu uključene u kmetska selišta, već su načelno dominijalna. O prostranstvu tih šuma rekao je u Saboru 1848. godine jedan narodni zastupnik: "Što se tiče šuma, moram Slavoniju od Hrvatske razdijeliti, neima tamo takovih šuma kao ovdje - u koju da unidje slavonski jelen virio bi mu na jednu stranu rep, a na drugu rogovi. U Hrvatskoj ima seljak svoj kolosjek, urbarske šume i što ja znam sve, ali toga u Slavoniji nema. Tamošnje se spahije po Parizu i Beču skitaju, a oficiri njihovi puk nemilo gnječe. Oni svoje paše zatvaraju i na kmetske blago svoje i ovce natjeraju, a kud ovca jedanput prodje nema za onu godinu više fajde. Tamo imade šuma na hiljade i hiljade rali, ni za 10 godina ne će se izmjeriti...".[19]

A) Pojedinačni pregled najkrupnijih veleposjeda: Ilok, Vukovar, Valpovo, Virovitica, Đakovo

ILOK

Središte srijemskog posjeda knezova Odescalchi bilo je u Iloku, te se on naziva iločkim vlastelinstvom. Već 30. VII. 1697. god. dobio je sinovac pape Inocentija IX. knez Livije Odescalchi vojvodstvo Srijema (sa titulom "vojvodsko visočanstvo.")

Porodica je ujedno imala pravo da dijeli i drugima plemstvo. Iločko vlastelinstvo (s Ilokom i Irigom kao najvećim naseljima) najkrupniji je posjed u Srijemskoj županiji. Pri popisu 1737. bilo je podijeljeno na dva dijela: iločki ili gornjosrijemski, te iriški ili donjosrijemski; prvi je obuhvatao 16, a drugi 19 naselja. U pregledu imanja g. Horvata iz 1848. nije obuhvaćeno ovo vlastelinstvo.

Gospodarski arhiv tog posjeda uništen je poslije Drugog svjetskog rata (prema navodima K. Firingera), dok je ponešto odvučeno bez ičije kontrole u Beograd i Novi Sad.[20]

VUKOVAR

Ovo je vlastelinstvo pripadalo do 1736. god. grofu Küffsteinu, kad ga je kupio Karlo Filip grof Eltz, nadbiskup i knez izbornik od Mainza. Imalo je 31 naselje.[21] U 1848. navodi J. Horvat dva vlasnika iz obitelji grofova Eltz s 574,6/8 selišta i 1021 želirom, odnosno sa 717 sel. i 266 želira.[22] Arhiv vlastelinstva Vukovar (donekle oštećen) čuva se kod Povijesnog arhiva u Osijeku. Nađen je nakon Drugog svjetskog rata u gomili na tavanu poljoprivrednog dobra Vukovar, te je zamalo nastradao: govorilo se, naime, da je to bezvrijedan materijal, jer da je osnovno odveženo u Njemačku ili uništeno u borbama. Ipak je prenijet u osječki Arhiv (u 4 velika kamiona). Tu su, uz ostalu građu, nađeni ugovori i isprave o kupnji dijelova vukovarskog vlastelinstva po prethodnicima grofova Eltz sve do 1721; izvorno pismo cara Karla VI. nadkancelaru Njemačke izbornom knezu i nadbiskupu Mainzu Karlu Filipu Eltz-Kempenich iz 1733. god. iz kojeg se vidi kako je došlo do darivanja posjeda; popis stanovnika Vukovara i 33 sela iz 1736. godine, itd.[23]

VALPOVO

Prilikom darovanja vlastelinstva barunu Petru-Antunu Hilleprand v. Prandau, potpredsjedniku i savjetniku bečke Komore, 31. XII. 1721. za velike zasluge i predujmljenu svotu od 100.000 for. procijenila je Komora njegovu vrijednost na 36.480 forinti. Car Karlo VI. dao je 1721. god. Valpovo obitelji Prandau s pravom nasljedstva u muškom koljenu zauvijek, a u ženskom pod zapis procjenjuje svote; 1726. protegnuto je redovno nasljedno pravo i na ženski odvjetak. Novu potvrdu darovnice izdala je carica Marija-Terezija 13. XI. 1749.[24] U godini 1848. bilo je vlastelinstvo već podijeljeno na imanja Valpovo i Donji Miholjac, između braće Gustava i Karla.[25] Miholjac je kasnije dospio grofovima Majlath, a Valpovo grofovima Normann-Ehrenfels; u 1923. latifundija Valpovo grofa Normanna na prvom je mjestu u Slavoniji s 53.733 jutra, a Miholjac Majlatha na drugom s 43.692 jutra.[26] Arhiv vlastelinstva Valpovo (dobro očuvan) nalazi se kod Povijesnog arhiva u Osijeku. Vlastelinska knjižnica predana je osječkom Muzeju, a niz obiteljskih portreta tamošnjoj Galeriji.[27]

VIROVITICA

Prvi je dobio virovitičko vlastelinstvo 20. V. 1726. god. knez Josip de Cordona (muško potomstvo zauvijek, žensko pod zapis od 40.000 for.). 23. I. 1750. god. darovala ga je carica Marija-Terezija grofu Marku Aleksandru Pejačeviću i rođacima (Josipu, Henriku i Ignji) kao odštetu za njihove posjede pripojene

Mitrovici i predane vojnoj upravi, što su vrijedili 39.000 for.[28] U 1848. god. sadrži ovo imanje 673 sel. i 206 želira, a pripadalo je Gjuri Wilhelmu knezu Schaumburg-Lippe (uz Mikloš, sa 114,19/32 sel. i 31 želirom).[29] Pred Prvi svjetski rat bilo je rasparcelirano na 54 imanja ili veća posjeda, u ukupnoj površini od 69.240 jutara.[30] Zbog toga je stradao i gospodarski arhiv.

ĐAKOVO

Već 4. IX. 1650. priznao je car Ferdinand III. bosanskom biskupu Marinu Maraviću (nasljedniku Tomka Marnavića) pravo na ovaj posjed. Car Leopold I. darovao ga je 28. VII. 1704. biskupu Jurju Patačiću od Zajezde, a car Karlo VI. 14. I. 1717. potvrdi njegovom nasljedniku Petru Bakiću od Laka.[31] U popisu J. Horvata iz 1848. izostavljen je. Spisi vlastelinske uprave u Đakovu donekle su sačuvani i sređeni, u okviru đakovačkog Biskupskog arhiva.[32]

B) Domaće magnatske obitelji: grofovi Pejačevići i Jankovići

GROFOVI PEJAČEVIĆI

Praotac slavonskih Pejačevića, barun Marko Pejačević (o. 1656.-1727.) živio je najprije u Pečuhu, a onda se nastanio u Osijeku i oženio s Anastasijom bar. Tomagjonović. Bio je prvi srijemski veliki župan nakon reinkorporacije. Njegov sin Josip (Franjo Xaver Antun) rođen je u Osijeku 4. IX. 1710. - umro u Šopronu 30. IV. 1787., oženjen s Elizabetom Peterson. Kupio je 1734. god. posjed Našice od grofice ud. Oduyer za 18.000 for.

Kasnije je stekao i Podgorač, dok je Rumu, Retfalu i Viroviticu naslijedio od Stričevića Antuna i Marka (koji su mu u mladosti bili skrbnici, a umrli bez djece). 22. VII. 1772. dobio je grofovstvo s pridjevkom "virovitički".[33]

Od sinova njegovih ističe se Karlo (Ferdinand Josip Antun, rođen u Mantovi 2. XI. 1745. - umro u Šopronu 1. IV. 1815.) koji je svršio vojnu terezijansku akademiju u Beču. U 1848. vlasnikom je posjeda Našice sa 203,20/32 sel. i 12 želira[34] - sin mu Ferdinand (Karlo Rajner, rođen u Šopronu 17. VI. 1800. - umro 10. IV. 1878. u Grazu, oženjen s Marijom Anom Döry de Jobahaza). Najstariji njegov sin Ladislav (rođen u Šopronu 5. IV. 1824., oženjen 1852. sa Gabrielom bar. Döry de Jobahaza) bio je 1844.-48. prisjednik Banskog stola u Zagrebu, a 1880-83. hrvatskim banom. Krajem stoljeća (1894.) prema županijskom izvješću grof Ladislav Pejačević-Virovitički četvrti je najveći veleporeznik, s posjedom Našice i 17.901 for. godišnjeg poreza.[35] Sin mu Teodor (Marija Ferdinando Julijan Gerardor, rođen u Našicama 24. IX. 1855., oženjen 1881. s Elisabetom bar. Vay de Vaya) bio je velikim županom virovitičkim. Još 1923. vlasnik Našica grof Pejačević nalazi se među latifundistima, sa 34.158 jutara.[36] Navedena grana obitelji drži tako posjed Našice, dok druga sjedi u Podgoraču i Retfali. Oni potječu od drugog unuka Marka Pejačevića, grofa Sigmunda (11.

II. 1741. - 26. IV. 1806.);[37] od Ivana Nep. (16. V. 1765. - 5. II. 1821.) do Petra (20. II. 1804. - 12. IX. 1875., ož. Franciskom groficom Eszterhazy de Galantha) - vlasnika Retfale u 1848. sa 36,28/32 selišta i 99 želira, te ujedno velikog župana virovitičkog.

Brat mu Ladislav (20. IV. 1807. - 24. III. 1882.) držao je 1848. Podgorač sa 82,5/8 selišta,[38] kojeg je zatim dobio treći brat Pavao (rod. 9. X. 1813.). U 1894. drži Pavao Podgorač sa 9.070 for. poreza, a Lato (Ladislav, sin Petrov, rod. 14. XI. 1828.) Retfalu sa 3.363 for.[39] Zanimljivo je da se ova druga grana mnogo ženila i udavala za slavonske obitelji. Druga žena Ivana Nep. bila je Katarina grofica Janković, a kćerka mu Eleonora (Marija-Vincencija) udala se za njenog brata Isidora grofa Jankovića. Nadalje su tu dvije veze s valpovačkim Prandauima: sestra Ivana Nep. Marija-Ana (23. IX. 1776. - 27. I. 1863.) žena je bar. Josipa Ignaca Prandau, a sin Ivana Nep. Pavao muž je Alvine Prandau, unuke istog Josipa Ignaca. Još su se u dva navrata vezali sa grofovima Eltz i jednom sa Mihalovićima; također s Althanima (dvaput) i Festetićima (jednom) koji su držali Međimurje.[40]

Na položaj velikog župana virovitičkog dali su Petra Pejačevića za vrijeme tzv. Bachovog apsolutizma 1850.-1861. i opet 1867.-1870. te Teodora Pejačevića krajem stoljeća. Već ranije je bio Antun Pejačević velikim županom požeškim (1797.-1802.).[41]

O njihovim arhivima poznato je, da je onaj vlastelinstva Našice bez traga nestao. U hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu čuva se dio obiteljskog arhiva Pejačevića.[42]

GROFOVI JANKOVIĆI

Godine 1695. doselio se iz Bosne u Pečuh praotac slavonskih Jankovića Bonaventura, zanimanjem krznar; 5. XII. 1722. dobio je on potvrdu starog plemstva.[43] Sin mu Nikola (rođ. 23. XI. 1695.) imao je dvoje muške djece: Antuna i Ivana, koji su pribavili obitelji posjede. Antun (5. V. 1729. - 16. VIII. 1789.) izučio je filozofske i pravne nauke u Ugarskoj, a zatim prošao činovničku karijeru u Požeškoj županiji. Đakovački biskup Čolnić privukao ga je kao veliki župan (1753.-1770.) u županijsku upravu, te je on i naslijedio Čolnića na časti velikožupanskoj (1770.-1785.).[44] 29. II. 1765. potvrđeno mu je plemstvo sa novim nazivkom "daruvarski", a 28. X. 1772. postade grofom. Već ranije je privrijedio matično imanje u Ugarskoj Čepreg; u Slavoniji je oko 1760. pribavio Podborje (Daruvar, po ždralu u grbu), Pakrac i Sirač. Umrijevši bez potomaka ostavi ova imanja bratu, a ženi Katarini r. Kiss Čepreg.

Njegov brat Ivan (11. VI. 1731. - 9. XI. 1798.) kapetan u sedmogodišnjem ratu i podžupan Požeške županije, kupio je posjed Stražeman. Kći Ivanova Katarina udala se za grofa Pejačevića, dok je sin Isidor (3. III. 1789. - 17. II. 1857.) naslijedio sva imanja: Daruvar, Sirač, Pakrac, Stražeman i Čepreg. Oženio se 1811. s Eleonorom groficom Pejačević. Uglavnom se bavio upravom vlastelinstava; kad ih je 1848./49. prepustio sinu Juliju, sam se povukao u Čepreg gdje je i umro. Julije Janković (26. II. 1820. - 14. XI. 1904., oženjen s Ljudevitom Marijom grof. de Montbel 1854.) bio je 1849.-1861. velikim županom požeškim odn. za apsolutizma županijskim predstojnikom; zatim je u Saboru član unionističke stranke. 20. III. 1857. dobio je Julije Janković grofovstvo (što je bilo utrnulo smrću prastrica mu Antuna), a u grofovski grb uz ždralove ulaze i insignije obitelji de Montbel. Pošto je imanja već primio sa teretima, nastojao je da prodajom i eksploatacijom šuma održi posjed. Međutim, ipak 1861. prodaje imanje Pakrac marseljskim i tršćanskim trgovcima za 925.000 forinti, zatim 1876. Stražeman nekom bečkom oficiru za 80.000 for. i 500 dukata u zlatu, a 1879. konačno Daruvar i Sirač koji su (par godina ranije) bili procijenjeni na 1.350,000 forinti. Do ovih prodaja je došlo kako iz gospodarskih tako i familijarnih razloga, pošto nije imao muških potomaka. Nakon prodaje preselio se na novokupljeno malo imanje Achenkirchen u Tirolu.[45]

Osim ove hrvatske grane obitelji Jankovića - Daruvarskih, nalaze se krajem XIX. stoljeća na imanjima sjeverno od požeških gora madžarizirani članovi obitelji: Aladar grof Janković, posjednik Cabune 1894. na čelu je veleporeznika Virovitičke županije sa 22.734 forinti godišnjeg poreza; uz njega su još među desetoricom najvećih poreznika: Elemir pl. Janković iz Suhopolja sa 12.332 for., Gejza pl. Janković u Lukaču s 10.504, te Ladislav grof Janković u Voćinu sa 6.925 forinti.[46] Još 1923. Aladar grof Janković je s Cabunom među slavonskim latifundistima (10.843 jutra), a slijede mu Josip (11.627 j.), Ladislav (6.125 j.) i Andrija (7.886 j.) grofovi Janković.[47]

C) Trenkov i Svetićevski posjed u Požeškoj kotlini

Franjo barun Trenk (rođ. 1. I. 1711. - umro 4. X. 1749. u zloglasnoj tamnici u Spielbergu)[48] imao je nekoliko velikih imanja u požeškom kraju. Od svog oca Ivana Henrika nasljeđuje Brestovac, koji je bio kupljen 1732. od grofa Serenija za 18.000 for.; 18. V. 1744. kupio je sam Veliku od Grofa Walsegga za 29.300 for., a 8. III. 1745. Pleternicu od udovice baruna Imbsena (zajedno sa Pakracem) za 96.000 for.[49]

Kad je Trenk tragično završio, dospiju ova imanja u ruke državnog fiska. Kasnije opet spoji Veliku i Pleternicu u svom vlasništvu Jakov pl. Svetić (prije toga imao ih je barun Ivan Peterffy, koji je dobio Veliku 24. VIII. 1754. za 45.000 for. a Pleternicu već 27. VIII. 1751. za 62.520,55 forinti te su preko njegovih nasljednika ovi posjedi dospjeli Svetiću). Još 1848. bilježe se Velika i Pleternica zajedno sa 744,2/8 selišta kao vlasništvo nasljednika Jakova pl. Svetića.[50] Potom J. Kempf 1909. navodi da su jedno i drugo imanje u vlasništvu Brodske imovne općine.[51]

D) Ostali posjedi u Požeškoj, Virovitičkoj i Srijemskoj županiji

Osim velikih latinfundijskih posjeda uz Dunav i Dravu (od Iloka, preko Vukovara, Valpova s Donjim Miholjcem, na Viroviticu) i biskupskog Đakova, zatim zajednice nekoliko srednjih posjeda u rukama grofova Pejačevića i Jankovića, te napokon povremenog okupljanja Velike i Pleternice u jednom posjedu - postoji još niz srednjih ili manjih posjeda u sve tri županije koji se međutim ne odlikuju takvom stalnošću u gospodarsko-upravnom kontinuitetu, naročito obzirom na vlasništvo. To su, od zapadne Slavonije prema Srijemu: Cernik, Brestovac, Kutjevo, Kaptol, Blacko, te Kutina u Požeškoj županiji; Orahovica, Aljmaš, Erdut, Čepin i Dalj u Virovitičkoj županiji; Nuštar, Zemun, Karlovci i Mitrovica u Srijemskoj županiji.

CERNIK

Jedan je dio imanja pripadao 1707. zapovjedniku brodske tvrđave generalu Maksi Petrašu. Njegovi nasljednici primili su i ostali dio 26. XI. 1727. uz odštetu fisku od 16.462 for. God. 1753. prekupi ga za 22.500 for. Marko pl. Marković.[52] U 1848. vlasnik mu je Franjo grof Colloredo-Mansfeld (143,13/48 selišta i 181 želir).[53] Kasnije dođe u ruke kapitalističkih poduzetnika.[54]

BRESTOVAC

18. XI. 1702. dobio ga je grof Sereni, uz odštetu od 6000 for. (dok mu je vrijednost bila 36.498 for.). God. 1732. je dospio ocu baruna Franje Trenka. Tijekom 1759.-63. u dva dijela pripada Ivanu pl. Strižiću, što je platio najprije 40.000 a onda još 42.000 forinti.[55] U 1848. vlasnik je grof Festetić (199,25/48 sel.). Posjed je zatim došao u ruke vinkovačkih i subotičkih trgovaca.[56]

KUTJEVO

Gospoštija Kutjevo pripadala je prije turskih provala redu cistercita ("Abbatia B.M.V. de Gotho"). Već 1689. pokloni je car Leopold I. skradinskom biskupu i zagrebačkom kanoniku Ivanu J. Babiću, koji je prenese na novonadošle požeške isusovce.[57] U njihovim rukama ostao je taj posjed do ukinuća reda (1700.-1773.), kad dođe u komorske ruke.[58] Tako je 1812.-1836. bio uzastopce po 12 godina u zakupu grofa Nikole Sećena, za godišnjih 7.244,48 for. Konačno je 1882. došao prodajom na javnoj dražbi u vlasništvo obitelji Turković, koji su pristupili industrijskoj eksploataciji posjeda.[59]

KAPTOL

Ovo je dobro već od 1701. u rukama srijemskih biskupa; spajanjem bosansko--srijemske biskupije prede 23. VI. 1773. pod đakovačku upravu. Prodano je 1877. grofu Attemsu za 45.000 for. i od tada promijenilo više gospodara.[60]

BLACKO

Ovu gospoštiju držali su tijekom prve polovice XVIII. stoljeća Ohmučevići.

KUTINA

Od 20. III. 1738. Kutina je prešla u vlasništvo moslavačkih grofova Erdődyja. U 1848. imali su Erdődy 182, a grof Nikola Sećen 136 selišta ovog posjeda.[61]

ORAHOVICA

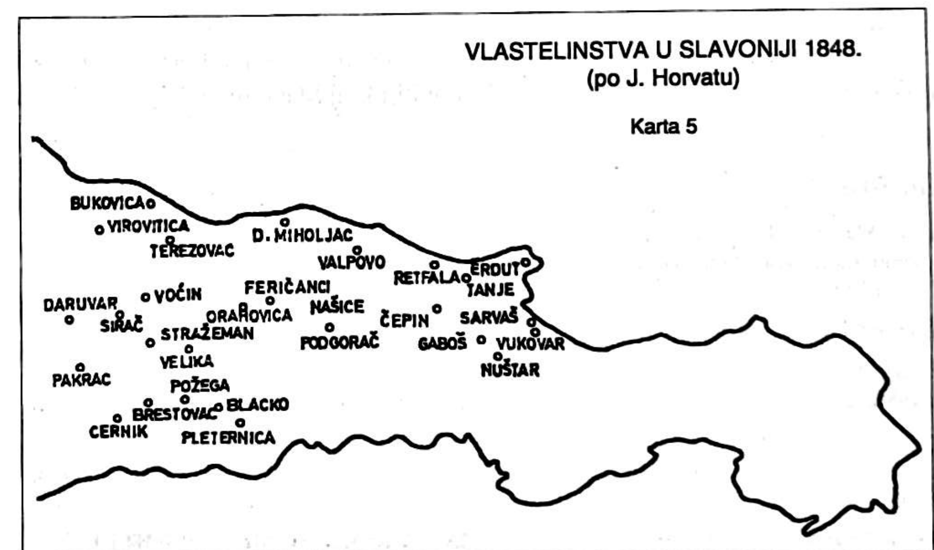
To se vlastelinstvo dijelilo na dvoje: Feričance i Orahovicu. 12. XII. 1722. dobio je jedan dio grof de Cordua, a drugi 28. V. 1724. barun Fleischman - koji ih oboje prodaše 1. XI. 1730. Pejačevićima za 34.000 for. No, ni ovi ga nisu dugo držali: 1742. prodali su taj posjed konjaničkom kapetanu Dimitru Mihaloviću za 35.000 for.[62] U 1848. Feričance drže Petar i Karlo Mihalović (139 sel.), a Orahovicu Emerik i Karlo (102 s.), Ignac (39 s.) i Terezija (14 s.) Mihalović.[63] God. 1894. orahovički je vlastelin Martin pl. Nagy, sa 3.008 for. godišnjeg poreza. U 1896. prekupila je tvrtka Guttman iz Belišća od imanja Orahovica i Voćin 46 hiljada jutara šuma; tako se sad Nagy javlja samo sa 1.570 for. poreza - ali zato dolaze novi veleposjednici Edmund, Vilmoš, Alfred i Ladislav Guttmann de Gelse iz Orahovice, sa po 3.332 f. poreza.[64]

ALJMAŠ

Predan je 1702. (po Carrafi) osječkoj Dražbi isusovaca na uživanje. Kasnije je uključen u erdutsko vlastelinstvo.[65]

ERDUT

Dobio ga je 23. II. 1730. komorski savjetnik Ivan barun de Zuana, a njegova ga udovica proda 1747. grofu Palfiju za 30.000 for.[66] 3. VI. 1778. kupio je posjed

(uvećan s Aljmašem i nekim drugim gospodarstvima) Ivan Kap. Adamović za 340.000 forinti.[67]

ČEPIN

16. X. 1751. predano je ovo vojničko dobro Komori. 17. I. 1765. darova ga carica Marija-Terezija Ivanu Kap. Adamoviću za zasluge, i to muškom koljenu zauvijek a ženskom pod zapis od 26.000 for.[68] Obitelj Adamovića držala ga je, s Erdutom i Tenjom, još 1848. (Čepin - Erdut 138 sel., Tenja 97 s.)[69] God. 1894. drži ga Dragutin pl. Mihalović, sa 4.886 for. poreza.[70]

DALJ

To je dobro patrijaršije, koje je 15. VII. 1706. car Josip I. dao patrijarhu Arseniju Črnojeviću.[71]

NUŠTAR

Posjedovao ga je prvi grof de Goseau, zatim grofovi Šandor de Slavnica. God. 1848. je u rukama obitelji grofova Khuen.[72]

U prvoj polovici XVIII. stoljeća postojala su u Srijemu još vlastelinstva: ZEMUN, grofa Šenborna; MITROVICA, grofa Coloreda; KARLOVCI, baruna Ifelna. Ona su, međutim, uključena 1745. djelomice u Vojnu granicu.[73]

Vidljivo je da se ova imanja daleko slabije mogu održati od krupnih latifundija. Osim donekle posjeda Adamovića i Mihalovića u Virovitičkoj, te Nuštra u Srijemskoj županiji (kao i crkvenih imanja na cijelom području) - ostali posjedi pokazuju veliku nestabilnost. Pogotovo to dolazi do izražaja krajem XIX. stoljeća, kad i gore spomenuti posjedi prelaze većinom u ruke kapitalističkih poduzetnika. Karakteristična je naročito Požeška županija, koja je pretežno srednjo i maloposjednička. Pri ovom su nesumnjivo veliku ulogu odigrale i šumske površine tog područja, jer je to bio najšumovitiji kraj Slavonije i Srijema.

Bilješke

1 Ive Mažuran, Turske provale i osvajanja u Slavoniji od kraja 14. do sredine 16. stoljeća (u zborniku radova: "Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje - Vinkovci 1987.", Osijek 1991.), str. 17-66.

2 Tade Smičiklas, Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije - sv. I. (Zagreb 1891.), str. 2.

3 Usp. Nenad Moačanin, Gradovi u turskoj Slavoniji i Srijemu (doktorska disertacija, Zagreb 1989.; Ive Mažuran, Srednjovjekovni i turski Osijek (Osijek 1994.), str. 103-225.

4 Ive Mažuran, Rat za oslobođenje Slavonije ispod osmanske vladavine od 1684. do 1691. godine (u zborniku radova: "Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje - Vinkovci 1987.", Osijek 1991.), str. 101-131.

5 Usp. Tade Smičiklas, Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije - sv. I/II. (Zagreb 1891.)

6 O tome je suvremeni hrvatski povjesničar I. Mažuran objavio dvije opsežne i izuzetno vrijedne zbirke dokumenata: Ive Mažuran, Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine (Osijek 1988.);
Isti, Izvještaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine (Osijek, 1989.)

7 Stjepan Pavičić, Vukovska župa u razvitku svoga naselja od XIII. do XVIII. stoljeća (Zagreb, 1940.), str. 271-272.

8 Josip Bösendorfer, Crtice iz slavonske povijesti (Osijek 1910.), str. 340-342.

9 Josip Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji (Zagreb 1950.), str. 193.

10 Povijesni arhiv u Osijeku, Arhiv vlastelinstva Valpovo - Acta Viennensia, no. 560/fasc. 36.

11 Usp. Zlatko Herkov, Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske (Zagreb 1956.), I. sv., str. 22 0: Contributio regia.

12 Isto, II. sv., str. 501: Terestral.

13 Josip Bössendorfer, Agrarni odnosi... n. dj., str. 195.

14 Isto, str. 200.

15 O društvenim i gospodarskim prilikama na slavonsko-srijemskom prostoru u prvoj polovici XVIII. st., uoči donošenja tzv. Karlovog urbara (1737.), sadrži opsežnu i iscrpnu dokumentaciju zbirka izvora:
Ive Mažuran, Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine (Osijek, 1993.)

16 Igor Karaman, Sumarni katastar veleposjeda u Slavoniji od 18. do 20. st. (Radovi Centra JAZU u Vinkovcima 2, Zagreb 1973.), str. 167-212.

17 Povijesni arhiv u Osijeku, Arhiv vlastelinstva Valpovo - Acta Viennensia, no. 560/fasc. 36.

18 Usp. Josip Horvat, Kultura Hrvata kroz 1000 godina (Zagreb 1942.), II. sv., str. 497-513. ("Popis urbarskih zemljišta u Hrvatskoj i Slavoniji u času ukinuća kmetstva 1848."). Popis je sastavljen od strane bivših feudalnih zemljoposjednika, prilikom skupštine 1850. godine - te nije potpun.
Opsežnu i iscrpnu građu iz djelatnosti tzv. Zemljorasteretnog povjerenstva za Bansku Hrvatsku i Slavoniju, nakon ukinuća feudalnih odnosa 1848./1849., sustavno je obradila Š. Popović u svojoj doktorskoj disertaciji; od toga je zasad objavljen raspravni dio, dok priloženi osnovni tablični pregledi za približno 600 vlastelinskih imanja još nisu objavljeni.
Usp. Štefanija Popović, Sastav seljačkog (selišnog i želinskog) posjeda na vlastelinskim imanjima u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji u doba ukidanja feudalnih odnosa (doktorska disertacija, Zagreb 1989.);
Ista, Seljaštvo na vlastelinstvima u Hrvatskoj 1848. (Zagreb 1993.)

19 Josip Horvat, Kultura Hrvata... n. dj., II. sv., str. 369-370.

20 Kamilo Firinger, Osječko spremište Državnog arhiva u Zagrebu (Arhivist III/1-2, Beograd 1953.), str. 43.

21 Stjepan Sršan, Popis i procjena 35 sela vukovarskog okruga iz 1722. godine (Anali Zavoda JAZU u Osijeku 3, Osijek 1984.);
Isti, Pregled gospodarskog i demografskog stanja vukovarskog vlastelinstva 1728.-1736. (Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae, Zagreb - sv. 13/1986; sv. 15/1988; sv. 16/1989);

Vlado Horvat - Filip Potrebica, Srijemska županija, vukovarsko vlastelinstvo i trgovište Vukovar (u publikaciji: "Vukovar - vjekovni hrvatski grad na Dunavu", Zagreb 1994.), str. 155-175.

22 Josip Horvat, Kultura Hrvata... n. dj., II. sv., str. 513.

23 Kamilo Firinger, Osječko spremište... n. dj., str. 43-44.

24 Igor Karaman, Valpovačko vlastelinstvo: ekonomsko-historijska analiza (Zagreb, 1962.), str. 4-8.

25 Josip Horvat, Kultura Hrvata... n. dj., II. sv., str. 513.

26 Milan Ivšić, Les problèmes agraires en Yougoslavie (Pariz 1926.), str. 197.

27 Kamilo Firinger, Osječko spremište... n. dj., str. 43;
Igor Karaman, Valpovačko vlastelinstvo... n. dj., str.12-16.

28 Josip Bösendorfer, Crtice... n. dj., str. 356.

29 Josip Horvat, Kultura Hrvata... n. dj., II. sv., str. 513.

30 Milan Ivšić, Les problèmes agraires... n. dj., str. 143.

31 Josip Bösendorfer, Crtice... n. dj., str. 355.

32 Mirko Marković, Đakovo i Đakovština - prilog poznavanju naselja i naseljavanja (Zbornik Đakovštine 1, Zagreb 1976.)

33 Ferdo Šišić, Županija virovitička u prošlosti (Osijek, 1896.), str. 124-125.

34 Josip Horvat, Kultura Hrvata... n. dj., II. sv., str. 513.

35 Izvješće Županije virovitičke za godinu 1894. (Osijek 1895.), str. 44.

36 Milan Ivšić, Les problèmes agraires... n. dj., str. 197.

37 Ferdo Šišić, Županija virovitička... n. dj., str. 124/125.
("Rodoslovje grofovske porodice Pejacsevich").

38 Josip Horvat, Kultura Hrvata... n. dj., II. sv., str. 513.

39 Izvješće... n. dj., str. 44.

40 Ferdo Šišić, Županija virovitička... n. dj., str. 124-125.

41 Julije Kempf, Požega - zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i požeške županije (Požega 1910.), str. 246.

42 Opći inventar Državnog arhiva u Zagrebu (Arhivist IV/1, Beograd 1954.), Dod. I. - str. VI.

43 Julije Kempf, O grofovskoj porodici Jankovića - Daruvarskih (Vjesnik Državnog arhiva u Zagrebu, sv. IV, 1929.), str. 141-150.

44 Julije Kempf, Požega... n. dj., str. 221-239.

45 Julije Kempf, O grofovskoj porodici... n. dj., str. 3-19.

46 Izvješće... n. dj., str. 44

47 Milan Ivšić, Les problèmes agraires... n. dj., str. 197.

48 Julije Kempf, Požega... n. dj., str. 180-193.

49 Isto, str. 175-176.

50 Josip Horvat, Kultura Hrvata... n. dj., II. sv., str. 513.

51 Julije Kempf, Požega... n. dj., str. 179.

52 Isto, str. 174-179.

53 Josip Horvat, Kultura Hrvata... n. dj., II. sv., str. 513.

54 Jasna Čapo, Vlastelinstvo Cernik (Zagreb, 1991.)

55 Julije Kempf, Požega... n. dj., str. 174-179.

56 Josip Horvat, Kultura Hrvata... n. dj., II. sv., str. 513.

57 Julije Kempf, Požega... n. dj., str. 176.

58 Josip Buturac, Požeški isusovci i kutjevačko vlastelinstvo 1698.-1773. (Hrvatska prošlost 2-3, Zagreb, 1942.)

59 Zdenko Turković, Sedam stoljeća dobra Kutjevo (Zagreb 1969.); Filip Potrebica, Povijest vinogradarstva i podrumarstva u Požeškoj kotlini (Kutjevo 1982.).

60 Julije Kempf, Požega... n. dj., str. 177-178;
Josip Buturac, Povijest Kaptola/Požega (u zborniku: "Kaptol 1221.-1991.", Kaptol 1991., str. 29-80).

61 Igor Karaman, Sumarni katastar... n. dj., str. 167-212;
Josip Horvat, Kultura Hrvata... n. dj., II. sv., str. 513.

62 Josip Bössendorfer, Crtice... n. dj., str. 355-356.

63 Josip Horvat, Kultura Hrvata... n. dj., II. sv., str. 513.

64 Izvješće... n. dj., str. 44.

65 Josip Bösendorfer, Crtice... n. dj., str. 354.

66 Isto, str. 355.

67 Josip Bösendorfer, Agrarni odnosi... n. dj., str. 207.

68 Josip Bösendorfer, Crtice... n. dj., str. 355.

69 Josip Horvat, Kultura Hrvata... n. dj., II. sv., str. 513.

70 Izvješće... n. dj., str. 44.

71 Josip Bösendorfer, Crtice... n. dj., str. 355.

72 Josip Horvat, Kultura Hrvata... n. dj., II. sv., str. 513; Igor Karaman, Nuštar i njegovo žiteljstvo tijekom stoljeća (u publikaciji: "Nuštar - mala povijesnica mjesta", Vinkovci 1993, str. 9-41).

73 Igor Karaman, Sumarni katastar... n. dj., str. 167-212.

KRETANJE DRUŠTVENIH I GOSPODARSKIH ODNOSA NA SLAVONSKO-SRIJEMSKOM SELU TIJEKOM XVIII. I XIX. ST.

....

Počeci novih ekonomsko-socijalnih odnosa u agraru Slavonije i Srijema javljaju se od XVIII. stoljeća, nakon oslobođenja ovih krajeva ispod turske vlasti. Slavonsko-srijemsko područje obuhvaća međurječje Drave, Dunava i Save, te tako predstavlja južni izdanak velike panonske nizine. Osnovno obilježje agrarnim prilikama u toj pokrajini davalo je nekoliko veoma krupnih poljoprivrednih posjeda; oni se uglavnom formiraju već u prvim desetljećima XVIII. st. kao kasnofeudalna vlastelinstva, a pripadaju velikaškim rodovima stranog porijekla. Nakon likvidacije feudalnog sistema u revoluciji 1848. ta su imanja i nadalje očuvana, te se reorganiziraju u kapitalističke veleposjede.[1]

Kod seljačkih gospodarstava na slavonsko-srijemskom području vrlo se je polagano i teško afirmirala primjena modernije poljoprivrede, zbog pritiska konzervativnih feudalnih tendencija. Feudalni gospodari utjecali su naročito na dugotrajno zadržavanje institucije tzv. kućne zadruge, kojoj u znatnoj mjeri daju obilježje elementi naturalne privrede. U istom smislu djelovala je na očuvanje kućne zadruge u južnom dijelu Slavonije, uz rijeku Savu, tamošnja vojnokrajiška uprava. Lomljenje i raspadanje ove patrijarhalne ustanove seoskog života, kao i uopće transformacija tradicionalne poljoprivrede slavonskog seljaštva odvija se tek postupno od posljednjih desetljeća XIX. st., pod utjecajem razvijenije kapitalističke privrede iz drugih zemalja Habsburške Monarhije.[2]

U većoj mjeri nego li kod seljaštva, razvijeno je bilo tržišno gospodarenje na velikim feudalnim posjedima. Na to je vlastelinske uprave napose poticao povoljni položaj većine imanja u Slavoniji i Srijemu uz glavne tokove trgovinskog prometa između plodne panonske ravnice i sjevernojadranskih luka, odnosno zapadnih regija Monarhije. U periodu kasnog feudalizma, do sredine prošlog stoljeća, na toj osnovi uspostavljene su uske poslovne veze između plemića-zemljoposjednika i trgovačkih krugova domaćega građanstva.[3]

Do širenja vlastelinske žitne trgovine dolazi naročito u doba napoleonskih ratova. Tada se, u godinama konjunkture agrarne produkcije, na slavonsko-srijemskom području zapaža također porast alodijalne proizvodnje različitih vrsta žitarica. Na to ukazuju, među ostalim, podaci o eksploataciji radne snage kmetova kod najkrupnijih vlastelinstava u Slavoniji i Srijemu - kao što su npr. iločko

vlastelinstvo knezova Odescalchi, vukovarski posjed grofova Eltz, valpovačko vlastelinstvo baruna Prandau i dr.[4]

Potrebno je, međutim, ovdje također naglasiti sljedeće: usprkos uvlačenju feudalnih vlastelinskih ekonomija u tokove tadašnje tržne privrede njihova se agrarna proizvodnja i agrarna trgovina (koliko nam je zasad poznato) sve do 1848. temeljila pretežno na elementima feudalne rente. Ti su važni elementi: prvo, eksploatacija seljačke radne rente za obradu alodijalnih dobara; i drugo, ubiranje naturalne rente sa seljačkih gospodarstava.

Na primjeru prilika kod imanja Valpovo, koje je ležalo uz Dravu i bilo jedan od najkrupnijih posjeda u Slavoniji, možemo uočiti kakav udio još početkom XIX. stoljeća zadržava naturalna renta kod vlastelinskog poslovanja sa žitaricama. Tako je na valpovačkom posjedu od 1801. do 1810. godine gotovo dvije trećine žitarica kojima vlastelinska uprava raspolaže potjecalo od zakupljene crkvene desetine, a samo jedna trećina s alodijalnih oranica.[5] Naturalno podavanje pružalo je tada na spomenutom imanju 22% kukuruza, 45% zobi, 56% ječma za zemljišnog gospodara, a kod pšenice - koja predstavlja glavnu vrst žitarica - čak 96,5%.

Sama alodijalna proizvodnja temeljila se na eksploataciji besplatne ili vrlo jeftine radne snage kmetskog stanovništva. U prvoj polovici XIX. stoljeća bilo je na valpovačkom posjedu četrdesetak sela s tri i pol tisuće seljačkih gazdinstava, koja su sačinjavala oko 2.000 punih selišnih jedinica. Vlastelin je prema slavonskom urbaru iz 1756. mogao raspolagati sa 48 besplatnih robotnih (radnih) dana po jednom selištu.[6] Tako je vlastelinskoj upravi u Valpovu godišnje pripadalo gotovo 100.000 besplatnih robotnih dana ili u prosjeku tri stotine radnika svakog dana. Tome treba dodati, da je nakon 1800. (tj. od vremena proširenja alodijalne djelatnosti) vlastelin tražio redovno još jednom toliko podavanja od svojih seljaka kao tzv. "supererogaciju", koju nadoknađuje podložnicima s nadnicom od svega 12 novčića. Veliki dio te radne snage upotrebljavan je na alodijalnim oranicama: u 1810. to iznosi npr. oko trideset i pet tisuća robotnih dana.[7]

Pri tome naročito je vrijedno utvrditi, da li se već na kasnofeudalnim imanjima zapažaju znatnija investicijska nastojanja oko stvaranja vlastite vlastelinske "agro-tehničke baze" (za formiranje majura, izgradnju gospodarskih zgrada, nabavku poljoprivrednog alata, stoke za vuču, i sl.). Prema dosadašnjim istraživanjima, ne može se kod plemićkih dobara na slavonsko-srijemskom području do sredine XIX. st. govoriti o odlučujućem značenju takvih pojava. Zbog toga je ovdje vlastelinska ekonomika ostala usko vezana uz pogodnosti koje zemljišnom gospodaru pruža feudalni sustav, sve do izmijenjenih okolnosti nakon 1848./1849. godine.

U djelima starije hrvatske historiografije (npr. u radovima F. Šišića i J. Bösendorfera) nalazimo uglavnom kod prikaza provođenja slavonsko-srijemske reinkorporacije i uspostave županija, kao i kod obrade urbarijalne regulacije sredinom XVIII. st. podatke koji govore o odnosima na tlu Virovitičke županije.[8]

Nastavljajući takva znanstvena istraživanja glede razvoja slavonsko-srijemskog područja u periodu kasnog feudalizma, suvremeni vojvođanski povjesničar Slavko Gavrilović obradio je u više priloga zbivanja oko reinkorporacije Slavonije (1745.) i urbarijalne regulacije (1756.); pri tome se on napose zadržava na prikazu stanja u Srijemskoj županiji.[9] Na temelju sustavne i iscrpne prorade spisa županijskih arhiva, Gavrilović donosi mnogo novih podataka s raznih područja ekonomskog i socijalnog života u Srijemu sredinom XVIII. stoljeća, dajući time ujedno osnovu za rješavanje nekih bitnih pitanja iz prošlosti cjelokupnog (slavonsko-srijemskog i baranjskog) prostora istočne Hrvatske.

Provođenje reinkorporacije slavonsko-srijemskog Provincijala potaknuto je na Saboru u Požunu 1741. pa je u svibnju 1743. započela radom komisija generala J. Engelshofena i dvorskog savjetnika grofa A. Patačića.

Izdvajanje Provincijala, njegov prelaz od komorske pod županijsku upravu zahtijevao je znatan organizacijski napor. Osobito osjetljivo bilo je pitanje kontribucije (drž. porez), budući da je državna vlast željela očuvati visinu poreznog prihoda iz ranijeg perioda - a potrebno je bilo stvoriti sredstva i za rad županijskih organa. Kontribucijsko podavanje iznosilo je tada u Slavoniji po selištu 21,1/2 f., uz 11 f. terestrala (zemljarine) za vlastelina. Komisija je predlagala osnivanje Srijemske, Virovitičke, Požeške i Valpovačke županije, s ukupno 4.818,14/24 selišta; kontribucijska svota iznosila bi nešto preko 100 tisuća forinti, dok bi se za plaće županijskog činovništva izdavalo 19.120 f. Na Dvoru je, međutim, odlučeno da se formiraju svega tri županije (bez Valpovačke). Reinkorporacijom je Slavonija uključena u ugarsko-hrvatsko carinsko područje, pa su tridesetničarski uredi prenijeti na granice prema Turskom Carstvu.[10]

Utvrđivanjem granica između županijskog i vojnog zemljišta komisija je dala Provincijalu oblik koji će, u osnovi, zadržati sve do u drugu polovicu XIX. stoljeća. Nove županije stupile su u život potkraj 1745. godine.

Prema popisu komorskog direktora Pasardija (iz studenog 1745.) u srijemsku Vojnu granicu uključeno je 621,1/2 selišta s područja pojedinih vlastelinstava (od toga 3/5 duž Save, a 2/5 duž Dunava) i 269,1/4 sel. pustara. Rješavanje sukoba oko novih međa, koji su izbili neposredno nakon reinkorporacije, imala je 1749. obaviti komisija grofa Grašalkovića.

Gavrilović u svojoj studiji detaljno prikazuje nemirnu situaciju na pojedinim posjedima od 1745. do 1749. i postupak Grašalkovićeve komisije.[11]

Reinkorporirana Srijemska županija obuhvaćala je 1305,9/24 selišta (uz 265,3/4 sel. pustara), raspoređenih po sljedećim vlastelinstvima: Ilok, Vukovar, Mitrovica (kasnije Ruma), Zemun (kasnije Vojka), Nuštar, Karlovci (kasnije Kamenica), zatim komorska sela (kasnije Šid, Čalma i Čerević) i Neradin. Dva najkrupnija imanja iločko i vukovarsko opsezala su 2/3 čitavog zemljišta (535,8/24 odn. 334,9/24 selišta).[12]

Reinkorporacija 1745. predstavljala je početak nove etape u socijalno-ekonomskom, pa i u političkom razvitku Srijema i Slavonije. U okvirima stvorenim 1745. razvijat će se područje Srijema i Slavonije sve do revolucije 1848. (odnosno do razvojačenja Granice u drugoj polovici XIX. stoljeća).

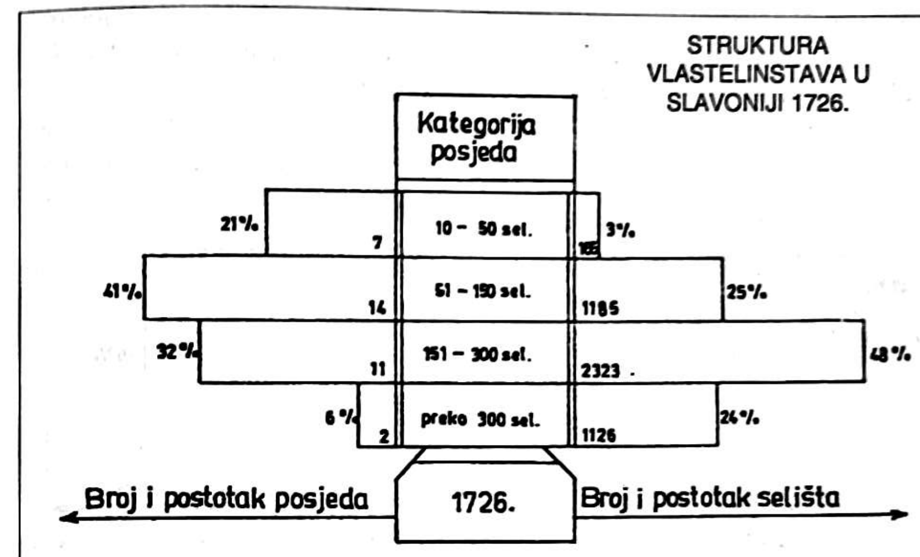
Među pitanjima o kojima se u Slavoniji prvih godina nakon reinkorporacije najživlje raspravljalo, istaknuto mjesto pripada reguliranju kontribucije. Državna vlast željela je održati svoje prihode na ranijoj visini, premda je broj kontribuenata i kontribucijskih objekata znatno smanjen izdvajanjem pod Vojnu granicu. S druge strane, feudalni zemljoposjednici nastojali su smanjiti javne terete svojih podanika - kako bi lakše izvlačili od njih vlastite prihode. Karakterističan je za taj sukob interesa državne vlasti i posjednika vlastelinstava prijedlog inkorporacijske komisije da se veći dio terestrala (zemljarine) (8. for. na ime otkupa od robotnog podavanja) nastoji promijeniti u radnu rentu, kako bi što više gotovog novca od seljaka umjesto u vlastelinsku poteklo u kontribucijsku (državnu) kasu.[13]

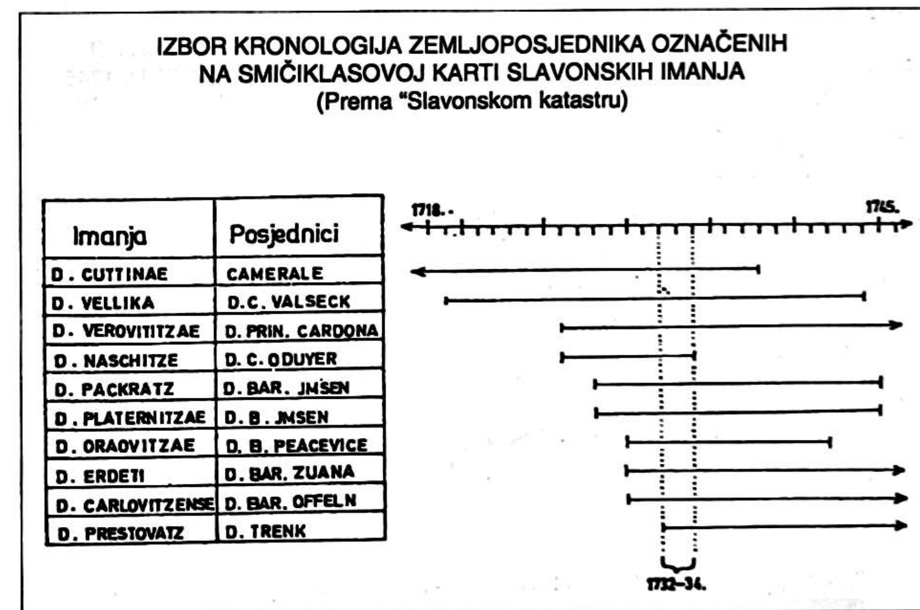
Srijemskoj županiji određena je prvobitno porezna svota od oko 28 tisuća forinti, čemu treba dodati županijski prirez i više drugih javnih podavanja (napose za vojne potrebe u vezi s izgradnjom utvrda, opskrbom vojske itd.).

Općim povećanjem kontribucije u Ugarskoj prema odluci požunskog Sabora 1751., kao i porastom potreba županije dosegla je ukupna svota javnih podavanja u Srijemu već 1752. preko 40 tisuća forinti; na tom nivou održala se dulje vrijeme. Kontribucijski objekti obuhvaćali su svo aktivno stanovništvo i njegov posjed (oranice, livade, vinograde, stoku). Visina opterećenja na području pojedinih vlastelinstava u srazmjeru je s njihovim opsegom, pa je tako 1752. na iločko vlastelinstvo otpadalo oko 14 tisuća a na vukovarsko 11 tisuća forinti.[14]

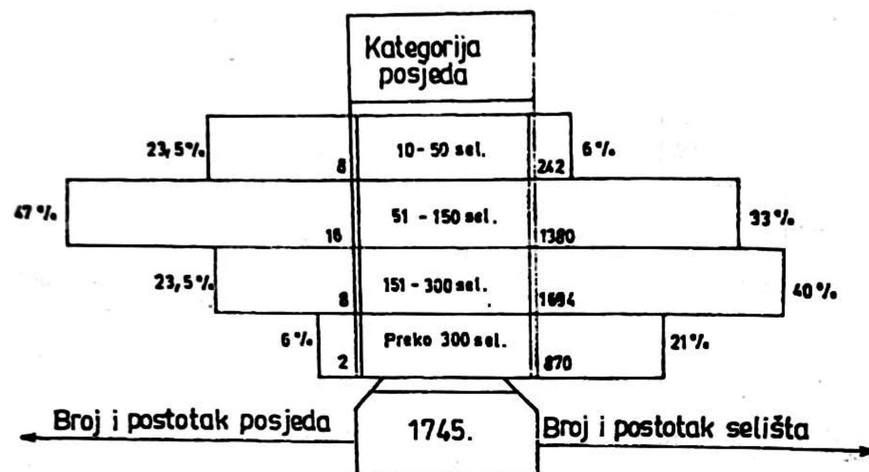
U rješavanju pitanja kontribucije, županijske vlasti provodile su popise seljačkih imanja na kojima je ležao teret javnih podavanja. Tako su pribilježeni izvanredno važni podaci za proučavanje stanja ekonomike seljačkih gazdinstava u to vrijeme.[15]

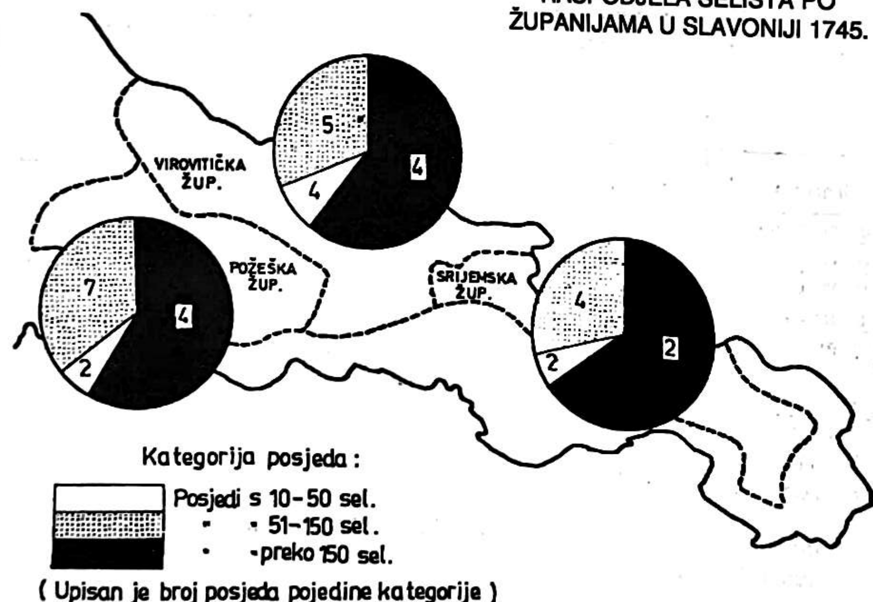
Gavrilović donosi veoma instruktivne podatke s područja Srijemske županije. Nažalost, pažnju uglavnom posvećuje toku borbe oko visine kontribucije i ne vrši kritičku analizu tih podataka - premda oni otvaraju bitne probleme iz ekonomsko-socijalnih odnosa u Srijemu sredinom XVIII. stoljeća. To je bilo tim

Imanja	Posjednici
D. CUTTINAE	CAMERALE
D. VELLIKA	D.C. VALSECK
D. VEROVITITZAE	D. PRIN. CARDONA
D. NASCHITZE	D. C. ODUYER
D. PACKRATZ	D. BAR. JMSEN
D. PLATERNITZAE	D. B. JMSEN
D. ORAOVITZAE	D. B. PEACEVICE
D. ERDETI	D. BAR. ZUANA
D. CARLOVITZENSE	D. BAR. OFFELN
D. PRESTOVATZ	D. TRENK

potrebnije, što je već tada sa strane drugih slavonskih županija izražavana sumnja u točnost kontribucijskih popisa u Srijemu. Naročito su na udaru kritike Virovitičke županije bili podaci o opsegu seljačkog zemljišta, koje je u odnosu na ostalo slavonsko područje iskazano kao veoma malo. Problem procjene točnosti poreznih popisa u našim krajevima veoma je težak za čitav period kasnog feudalizma: naročito velike razlike iskazuju se u pravilu kod broja stoke, što je uvjetovano i stvarnom varijabilnošću (napose kod ovaca ili svinja). Kritička procjena točnosti podataka što ih popisi donose moguća je samo onda, kad raspolažemo s više različitih dokumenata u nekom vremenskom slijedu. U slučaju Srijema sredinom XVIII. st. važno je istaći da su brojke o oranicama, livadama i vinogradima u više popisa u osnovi suglasne, što bi govorilo za njihovu relativnu točnost - iako su zaključci koji iz njih slijede s obzirom na veličinu prosječnog seljačkog gazdinstva u izvjesnoj mjeri iznenađujući.

Popis iz 1745. iskazuje kao nosioce gospodarstva 4470 domaćina, 691 oženjene braće, 82 udovice. Oni su ukupno raspolagali sa 7.804,1/4 jutara obrađene zemlje, 6.146,1/2 kosa livada i 5.468,1/2 motika vinograda. Godinu dana kasnije slika je nešto izmijenjena, što treba dijelom pripisati i činjenici da tijekom 1746. stanovništvo još nije bilo ustaljeno jer su vršena preseljavanja u Granicu i obratno; tada je bilo 4.080 domaćina, 939 oženjene braće i sinova, 125 udovica, sa 5.776,5 jut. zasijane zemlje (a s neobrađenom svega 12.725,5 jut.), 4.683 kosa livada (s pustim livadama svega 7.781,5 kosa), 5.359,5 motika vinograda (bez kaluđerskih i predijalnih).[16]

Ako uzmemo u obzir najveće fiksirane brojke zemljišne površine i prosjek domaćinstava, onda proizlazi da je na jedno domaćinstvo otpadalo svega 2,5 jut. obradive zemlje, 1,5 kosa livada i 1 motika vinograda. U odnosu prema cca 1300 selišta Srijemske županije proizlazi kako na jedno selište otpada oko 10 jut. obradive zemlje, 6 kosa livada i 4 motike vinograda - odnosno da jedno prosječno gazdinstvo obuhvaća 1/4 takvog selišta.

Premda su ti omjeri veoma mali ako ih usporedimo sa seljačkim zemljištem kasnijih godina, potrebno je uzeti u obzir mišljenje Županije iz 1745/6. o veličini "dobrog, srednjeg i slabog domaćinstva". Županija je sva seljačka domaćinstva podijelila na tri kategorije. Za dobro domaćinstvo smatralo se ono koje je imalo: domaćina i bar jednog oženjenog sina, 6. jut. zasijane zemlje, 6 kosa livade, 12 motika vinograda, 3/4 jutra šljivika, 6 volova za vuču, 4 krave za mužu, 3 konja, 2 kobile, 3 junadi, 6 svinja i 30 košnica pčela. Srednje domaćinstvo trebalo je imati: domaćina, neoženjenog sina, 4 jut. zasijane zemlje, 4 kose livade, 6 motika vinograda, 1/2 jut. šljivika, 3 vola, 2 krave, 2 konja, 4 svinje i 10 ovaca ili koza. Slabije domaćinstvo (infimae sortis) imalo je samo domaćina, s 2 jutra usjeva, 2 kose livade, 2 motike vinograda, 1/4 jut. šljivika, te jednim volom, kravom, konjem i dvije svinje.[17] Naročito je zanimljivo kako "dobro domaćin-

stvo" ustvari predstavlja sklop dvaju samostalnih gospodara (domaćina i bar jednog oženjenog sina), koji tek zajedno dosižu opseg prosječnog selišta.

S tim u svezi je i pitanje značenja termina selište u Srijemu i Slavoniji do urbarijalne regulacije (1756.): u kojoj mjeri ono znači kvantitativnu ili kvalitativnu jedinicu? Da li se njim označava određena količina zemljišta bez obzira na broj gazdinstava koja obuhvaća (što je slučaj kod urbara 1756.) - ili, pak, označava količinu zemlje koja je potrebna za normalno funkcioniranje jednog seljačkog gazdinstva (što je ustvari bilo prvotno značenje tog termina). Navedeno mišljenje Županije o opsegu "dobrog domaćinstva" podudara se s veličinom prosječnog selišta; ali je u stvarnosti većina seljačkih gazdinstava još bila tipa "slabog domaćinstva", raspolažući u prosjeku sa svega 1/4 takvog selišta.

Virovitička županija, sumnjajući u točnost popisa Srijema, isticala je da po njemu izlazi kako na jedno domaćinstvo dolaze svega 3 jutra zemlje - što je upravo nevjerojatno, jer seljak svuda u Srijemu može da obrađuje zemlje koliko hoće.[18]

Dalekosežnost zaključaka koji slijede iz podataka kontribucijskih popisa s obzirom na ekonomsko-socijalnu situaciju u Srijemu u vrijeme reinkorporacije i neposredno pred urbarijalnu regulaciju, zahtijevala je nužno kritička analiza njihova značenja.

Dok razmatranje kontribucijskih pitanja omogućava osvijetljavanje položaja seljačkih gazdinstava (u Srijemu) nakon reinkorporacije, rasprave oko reguliranja urbarijalnih odnosa pokazuju u izvjesnoj mjeri tendencije razvoja alodijalnih gospodarstava (u vlastitoj režiji vlastelina) sredinom XVIII. stoljeća. Karlov urbar iz 1737. predviđao je prvenstveno novčanu rentu, tako da se robotna obveza regulirala s 8 forinti po selištu (uključenih u terestralno podavanje).[19]

Širenje alodijalnog zemljišta odvijalo se dijelom krčenjem ili melioracijama. No, u znatnoj mjeri zemljoposjednici su i oduzimali seljacima parcele koje su bile već privedene kulturi, dajući im u zamjenu još neobrađeno zemljište; to se naročito provodilo prilikom urbarijalnih premjera. Slijediti tok takvog porasta alodija veoma je teško. Razvitak alodijalnog gospodarstva uočljiviji je u pogledu pojačanog pritiska vlastelinskih uprava na radnu snagu seljaka-kmetova, što se odražava u njihovom stavu prema urbarijalnom fiksiranju robotne obveze.

Slavonsko-srijemski zemljoposjednici nastojali su zamijeniti novim propisima za njih nepovoljne odredbe Karlova urbara. Njihovi prijedlozi svode se u osnovi na zahtjev, da se svaka odrasla muška osoba optereti sa 12 dana robote godišnje. U tom pogledu je instruktivan tekst nacrta urbara izrađenog po zajedničkoj komisiji triju slavonskih županija 1750., kao i primjedbe Virovitičke i Srijemske županije na taj tekst.[20] Zajednička komisija predlagala je da se i nadalje zadrži dotadanja svota terestrala od 11 forinti (koja u sebi uključuje reluiciju robote),

ali da na to treba svaku mušku glavu od 16. do 60. godine opteretiti s jednim radnim danom na mjesec odn. 12 dana godišnje. Srijemska županija suglasila se s tim; dok je Virovitička županija zastupala mišljenje kako od svake muške glave koja drži sesionalni posjed treba uzimati dvije robote mjesečno (24 godišnje) - jer posjednici moraju težiti da se što veća količina zemljišta iskrči i naseli, u interesu državne kase.[21] U konačnom urbarijalnom nacrtu Srijemske županije od 2. travnja 1751. predviđa se kako bi uzimanje 12 robota godišnje po svakoj muškoj glavi značilo u odnosu na pojedino selište obvezu od 2 radnika tjedno (104 robote godišnje), tj. računalo se da na čitavo urbarijalno selište dolazi u prosjeku 8 do 9 muških osoba.

Uzrokom težnji županijâ da se kao osnova za određivanje robote postavi broj muških osoba (a ne broj selišta) bio je stalan porast stanovništva, koji se mogao lako nadzirati i evidencija neprekidno rektificirati. Nasuprot tome, ispravljanje podataka o seljačkom zemljišnom posjedu - koji određuje kategoriju selišta - kompliciran je posao i obavlja se tek povremeno novim premjerama. U tom duhu izrađen je bio privremeni slavonski urbar što ga je predložila Dvoru komisija grofova Keglevića i Serbelonija 1755., a Carica potvrdila u rujnu te iste godine.[22]

Komisija je imala zadatak ispitati uzroke seljačkih nemira na području Slavonije u proljeće 1755. Tužbe seljaka izražavaju u velikoj mjeri otpor prema sve većem pritisku zemljoposjednika na radnu snagu podložnika. Nezadovoljstvo seljačkog stanovništva s odredbom privremenog urbara po kojoj se legalizira ranija praksa uzimanja 12 robota godišnje od svakog odraslog muškarca, vjerojatno je glavnim razlogom da definitivni slavonski urbar od 15. ožujka 1756. donosi u tom pogledu značajnu promjenu. Norma je postavljena na temelju čitavog selišta, tako da je ono opterećeno sa 48 besplatnih robotnih dana godišnje (a time se ukida i reluicija u visini od 8 f.). Ako usporedimo s tom odredbom raniji proračun Srijemske županije koji je predviđao u praksi osiguranje 104 radna dana od čitavog selišta, vidi se da je definitivni urbar tek djelomično udovoljio potražnji vlastelinskih uprava za besplatnom radnom snagom - zaštićujući istovremeno u izvjesnoj mjeri seljačka gazdinstva (zbog njihove uloge nosilaca javnih podavanja).[23]

Međutim, definitivni urbar otvorio je jednom nepreciznom odredbom mogućnost povećavanja eksploatacije kmetskog rada - obvezavši seljaka da izvrši sve one robote koje vlastelin od njega bude tražio preko 48 besplatnih (ručnih), od kojih se mogao otkupiti; istina, ove "prekobrojne" robote vlastelin je morao plaćati - 12 kr. ručnu ili 24 kr. vučnu robotu. Međutim, količinu prekobrojnih robota urbar nije odredio, nego je ostavio na volju posjedniku, da ih zahtijeva prema potrebama svoje ekonomije. Ta neodređenost supererogacije biva kasnije izvor stalnih sukoba između seljaka i vlastelinskih uprava, dok je

1810. (poslije nove bune) Ugarsko namjesničko vijeće nije ograničilo na 56 radnih dana.[24]

Napori slavonskog plemstva sredinom XVIII. st. oko osiguranja radne snage u što većem opsegu nesumnjivo pokazuju, da je u to vrijeme već započeo proces izgradnje alodijalnih gospodarstava, koja se uključuju u trgovinu žitaricama i stokom. Bolje upoznavanje sa stvarnim tokom jačanja alodijalnih ekonomija, zastoja, kriza i ponovne obnove u drugoj polovici XVIII. st. donosi proučavanje izvorne građe arhiva vlastelinskih uprava; u tom pogledu, napose za područje Srijema, također donosi vrijedne podatke niz objavljenih priloga S. Gavrilovića.[25]

Široka panorama raznolikih zbivanja u 40-tim i 50-tim godinama XVIII. stoljeća omogućava da se uoče ključna pitanja tadašnje ekonomsko-socijalne situacije na području Slavonije i Srijema; među njima dominira međusobni odnos ekonomike seljačkih gazdinstava i alodijalnih gospodarstava. U tom pravcu je potrebno usmjeriti daljnja detaljnija istraživanja.

Spomenuli smo već kako se na prijelomu XVIII. i XIX. st. očituje naglo i opsežno širenje gospodarske aktivnosti kod slavonsko-srijemskih kasnofeudalnih veleposjeda, potaknuto tadašnjom agrarnom konjunkturom u svim europskim zemljama uslijed uzastopnih velikih ratnih pothvata napoleonske Francuske. Ova zbivanja imala su snažan utjecaj na ekonomski i socijalni položaj podložnog seljaštva, kao i na stanje njegovih gazdinstava. Jačanje pritiska feudalne eksploatacije - naročito u pogledu zahtjeva vlastelinskih uprava za sve većom radnom obavezom seljaštva kod alodijalnih imanja - izazvalo je otpore, nemire i otvorene bune. Premda su pokreti seljaka u Slavoniji i Srijemu početkom XIX. st. bili ugušeni primjenom oružane sile, iz djelatnosti državnih istražnih komisija (koje su trebale utvrditi njihove stvarne uzroke) proizašla je dragocjena dokumentarna građa o razvoju životnih i radnih prilika feudalnih podložnika na ovom području nakon urbarijalne regulacije sredinom XVIII. st.

Ocrtanoj tematici/problematici vrijedan historiografski doprinos dao je Slavko Gavrilović svojom monografijom (1960.) u kojoj izlaže pokrete seljaka u Srijemu i Slavoniji 1806.-1815. i pritom analizira njihove ekonomsko-socijalne uzroke.[26]

Za svoj rad iskoristio je građu iz nekoliko arhivskih ustanova u zemlji i izvan nje; najznačajniju dokumentaciju pružio je materijal istražne komisije na čelu s komesarom Petrom Komaromijem, koja je bila upućena u Srijem nakon tzv. Ticanove bune 1807. S obzirom da ta građa (što se tiče njene upotrebljivosti za našu historiografiju) nije ni izdaleka iscrpljena navedenom Gavrilovićevom studijom, on ju je u izboru objavio kao prvi svezak edicija arhivskih izvora "Istoriskog arhiva Vojvodine".[27]

Prilazeći obradi svoje teme, Gavrilović u monografiji prikazuje sažetim uvodom krizu urbarijalnih odnosa krajem XVIII. stoljeća, naročito se zadržava na razvitku agrarne ekonomike srijemsko-slavonskog područja od sredine stoljeća, tj. od reinkorporacije (1745.) i marija-terezijanske urbarijalne regulacije (1756.). Zatim, preko bune na daljskom posjedu 1806. godine, dolazi do središnjeg pitanja: tzv. Ticanove bune u Srijemu 1807. godine. Ocrtavši najprije sam tok seljačkog pokreta i razmotrivši neke probleme socijalno-političkog karaktera, autor pristupa prikazu žalbi srijemskih seljaka 1807. godine analizirajući ekonomsko-socijalnu podlogu seljačkog nezadovoljstva. Na to se nadovezuje rad Komaromijeve istražne komisije u Srijemu 1807. godine, naročito vrlo instruktivan izvještaj P. Komaromija - sastavljen na temelju podataka iz žalbi seljaka i odgovora vlastelinstava, kao i osobnog upoznavanja stanja na terenu. Rezultat prijedloga istražne komisije je Intimat Ugarskoga namjesničkog vijeća 1810., čije odredbe izazivaju jak otpor plemstva izražen u prosvjedima županija tijekom 1810./11. godine.

Autor je dao mjesta i nemirima u Virovitičkoj županiji (1807.-1808.), te seljačkom pokretu u Požeškoj županiji 1815. godine.

Kako se iz ovoga kratkog opisa sadržaja vidi, pri rasporedu građe uzet je za osnovu kronološki redoslijed. Težište je rada na prikazu samog toka pokreta i buna, a uz to autor analizira napose razne vidove socijalne borbe srijemskog seljaka protiv njegovih feudalnih gospodara.

Promatrajući područje Srijema i Slavonije kao jedinstvenu cjelinu u određenom vremenskom periodu, pored zbivanja na daljskom posjedu 1806. i u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji 1807./8. (koja nesumnjivo po svojoj ekonomsko-socijalnoj podlozi stavljaju pred nas istovrsni krug problema) - dano je mjesta u radu i buni podložnika 1815. godine na vlastelinstvima Daruvar, Pakrac i Sirač grofa Jankovića u Požeškoj županiji; no, čini se da je podloga ovoga pokreta ipak drugačija.

Provođenjem u život revidiranoga slavonsko-srijemskog urbara od 1810. zaključena je jedna značajna faza u razvitku agrarne ekonomike toga područja u doba kasnog feudalizma.

Premda je veliki dio svog rada posvetio društveno-političkim pitanjima, autor nije zanemario ni objašnjavanje gospodarske podloge socijalnih kretanja. On sâm u uvodu ističe: "Cilj je ovoga rada da prouči pitanje postanka agrarnih pokreta ovog vremenskog perioda, da istraži različite oblike u kojima se pojavljuje to vrenje u seljačkoj sredini, da odredi mjesto seljačkog pokreta u istoriji Srijema i Slavonije u vremenu koje nas interesuje, kao i da razmotri odnos drugih društvenih grupa prema seljaštvu i njegovoj antifeudalnoj borbi."[28]

U tu svrhu autor je razmotrio i važnija pitanja agrarnih odnosa u Srijemu i Slavoniji iz perioda 1756.-1815. Napose: promjene u imovinskim odnosima, izražene u regulacijama zemljišta; - pojačanje privredne djelatnosti posjednika i neograničeno uzimanje robote od seljaka (po niskim urbarijalnim taksama, u uvjetima devalvacije novca), - pritisak na seljaštvo da težište svoje privrede sa stočarstva prenese na zemljoradnju.

Nas u ovom osvrtu prvenstveno zanimaju pitanja ekonomsko-socijalnih kretanja u Srijemu i Slavoniji početkom XIX. stoljeća. Zato ćemo (bez obzira na kronološki slijed izlaganja u Gavrilovićevu radu) prići analizi po tematskim grupama, obraćajući posebnu pažnju poglavlju o krizi urbarijalnih odnosa krajem XVIII. stoljeća, materijalu iz seljačkih žalbi pred Komaromijevom komisijom i komisijskom izvještaju.

Dinamičan razvoj ekonomskog života na ovom području, koje je zahvaljujući velikom ratu za oslobođenje 1689.-1699. (djelomično od mira u Požarevcu 1718.) definitivno izišlo ispod turske vlasti, osjeća se kroz čitavo XVIII. stoljeće. Marljivim radom seljaka (kmetova), u teškoj borbi s prirodnim preprekama otete su goleme površine šumama ili močvarama i pretvorene u plodno tlo. Porast obradive površine u Slavoniji (pod koju, kratkoće radi, ubrajamo i Srijem) konstantan je; prati ga neprekidno povećanje broja stanovništva - dijelom zbog naturalnog prirasta, ali značajnu ulogu igra također imigracija, spontana ili organizirana po državnoj vlasti i privatnim vlastelinstvima. Tako je primjerice površina selišne zemlje na području vlastelinstva Valpovo obuhvatala 1720. godine samo 4.795 jutara oranica i 1.088 j. livada; u 1751. bilo je već 11.437 j. oranica i 2.915 j. livada, a 1786. čak 37.895 j. oranica i 8.507 j. livada. U razmacima od po tri decenija ovdje se, dakle, površina seljačkoga poljoprivrednog zemljišta utrostručavala.[29]

Međutim, potkraj stoljeća situacija se u mnogome smiruje i u prvih pet decenija XIX. st. (do ukidanja feudalnih odnosa u slavonskom agraru) možemo zabilježiti tek lagano kretanje kako u pogledu broja stanovnika, tako i s obzirom na raspoloživa zemljišta. Na primjer, od regulacije provedene 1786. pa sve do 1831. podložnici valpovačkog vlastelina uvećali su selišnu površinu svega za 1.398 jutara oranica i 1.666 j. livada.[30]

Gavrilović daje podatke o kretanju stanovništva na području triju slavonskih županija: od 265.753 stanovnika u 1785. povećao se njihov broj do 1840. na 321.060 osoba, što znači oko 20% u pet i pol decenija (odn. godišnje u prosjeku za tisuću stanovnika ili 3-4). On ocjenjuje da je u razdoblju 1785.-1840. osnovna proizvodna snaga stanovništva, bila u stagnaciji odnosno u minimalnom porastu. Korijene toj stagnaciji vidi u posljedicama "zaostale ekonomike sela, kulturne i higijenske zaostalosti naroda, što je opet bilo uslovljeno čestim ratovima i onom osnovnom preprekom, za XIX. vek već arhaičnom, postojanjem feudalno-podaničkih odnosa".[31]

Ne može se nijekati zaostalost agrarne ekonomike ovog područja u doba kasnog feudalizma; ali činjenica je da opće prilike svakako nisu bile ništa bolje u prethodnom XVIII. st., a upravo ono pokazuje i te kakvu dinamiku u kretanju stanovništva i obradive površine. Usporavanje tempa u razvitku slavonskoga seljačkog gospodarstva od kraja XVIII. st. pretežno je relativna stagnacija, ako ga uspoređujemo s izvanredno brzim razvojem tijekom toga stoljeća - koji u mnogome nadilazi normalan prirast i uvjetovan je konstantnim uvođenjem nove radne snage putem kolonizacije, što nužno dovodi i do osvajanja uvijek novih i novih obradivih površina. Definitivna ocjena uzroka zbog kojih taj "izvanprirodni priliv" jenjava potkraj stoljeća bit će moguće dati tek kad budemo raspolagali opsežnijim kvantitativnim podacima za ekonomiku seljačkog posjeda. Potrebno je voditi računa i o stajalištu vlastelinskih uprava, koje su mogle (s obzirom na potrebe alodijalnih gospodarstava, a koristeći se prednostima feudalnih pravno-ekonomskih normi) utjecati na tempo kretanja kmetske ekonomike.

Značajno je, naime, da upravo kad bilježimo usporavanje progresivnog razvoja seljačkih gazdinstava istodobno počinjemo zapažati širenje gospodarske aktivnosti na vlastelinstvima u užem smislu, na alodijalnom posjedu. Gavrilović ukazuje na izvore te pojave: u prvom redu, mogućnost koja se ukazala za plasiranje poljoprivrednih proizvoda i industrijskih sirovina u razvijenije zapadnoeuropske zemlje (pa i u samu užu Austriju) s obzirom na razvitak kapitalističke privrede; osim toga, lokalni feudalci i crkveni velikodostojnici svoje potrebe za manufakturnom robom zadovoljavali su prvenstveno iz Beča, Pešte i drugih privrednih središta Monarhije - što je kod njih rađalo sve većom potražnjom za novcem, a ta se mogla podmiriti samo većom produkcijom za tržište. Težište je pri tom bilo na proizvodnji žitarica.[32]

Pad vrijednosti novca u Austrijskom Carstvu u doba napoleonskih ratova i time podizanje cijene žitu značilo je za vlastelina povećanje dobiti. Za seljaka je to bilo samo štetno: jer njegova je tržna proizvodnja potjecala prvenstveno iz stočarstva, a žito je čak morao kupovati za prehranu i sjeme.

Porast alodijalnoga gospodarstva na slavonsko-srijemskim vlastelinstvima morao je nužno dovesti do pojačane tendencije u potražnji odgovarajućih zemljišnih površina (koje bi se mogle obrađivati) i potrebne radne snage (s kojom bi se te površine mogle obrađivati). Ta je radna snaga pod uvjetima feudalnih odnosa u agrarnoj ekonomici mogla biti samo kmetska obaveza robotnog podavanja. Poznata je činjenica da obrađivanje vlastelinskih imanja prinudnim radom seljaka-podložnika trpi zbog slabe proizvodnosti, s obzirom na nezainteresiranost onih koji pod tim uvjetima rade. Međutim, zamjena robotne radne snage produktivnijim najamnim radom ima kao nužni preduvjet postojanje takve kategorije seoskog stanovništva, koje je (uslijed oskudice zemlje za obradbu u vlastitom gazdinstvu) primorano tražiti dopunsku zaradu u službi na alodijalnom

posjedu svojega ili kojega drugoga zemljišnog gospodara. To su tzv. bezzemljaši, u feudalnom društvu označavani kao želiri i podželiri (lat. inquilini, subinquilini) kojih se posjed ograničavao na kuću (a kod podželira ni to) i malu okućnicu. Situiranog seljaka, kojemu njegovo vlastito gospodarstvo osigurava dovoljnu bazu za kakvo-takvo održanje porodice, u pravilu se može na obrađivanje alodija prisiliti samo vanekonomskom prinudom - zakonima feudalnih društvenih odnosa; jer ga ekonomska nužda na to ne nagoni (kao što je to slučaj s bezzemljašima).

Da je tome tako, pokazuje i primjer valpovačkog veleposjeda. Njegova je uprava u drugoj polovici XIX. st. morala za sezonske radove na gospoštijskim majurima dovoditi mase poljoprivrednih proletera iz susjednih mađarskih predjela - jer zemljom relativno dobro snabdjeveni valpovački seljak nije pokazivao interesa za taj posao.[33]

Rudolf Bićanić izračunao je na osnovu djelomične obradbe popisnog materijala Zemljorasteretnog povjerenstva nakon 1848.,[34] da postotak kmetova kojih posjed ne prelazi pola selišta iznosi u Srijemskoj županiji 85,9%. Međutim, na slavonsko-srijemskom području možemo u kategoriju želira-bezzemljaša uključiti *samo*, kmetove s 1/8 selišta (negdje i s 2/8 selišta). Napose treba voditi računa o tome, da je status želira u doba kasnog feudalizma često bio samo izraz društveno-političkog položaja dijela stanovništva na nekom vlastelinstvu, ali nije nužno uključivao i ekonomski karakter bezzemljaša. Mnogo tzv. inkvilina u slavonsko-srijemskim varošima i trgovištima ustvari su bili zanatlije ili trgovci, ali su formalno bili prema vlastelinu u inkvilinskom odnosu.

Nesumnjivo je broj bezzemljaša u Srijemu bio veći nego u zapadnijim, slavonskim područjima. Međutim, koliko je na to utjecao proces brže diferencijacije zbog intenzivnijeg gospodarskog razvitka tih krajeva, a koliko je možda takvo stanje rezultat ponešto drugačijeg karaktera kolonizacije na srijemskim vlastelinstvima - ne možemo ovdje analizirati. Čini se, svakako, da raspoložive radne snage bezzemljaša početkom XIX. st. na slavonskom terenu nije u većem obimu bilo; jer u protivnom ne bi povećanje alodijalnog gospodarenja u tolikoj mjeri urodilo pritiskom na radnu snagu seljaka-kmetova, koliko to raspoloživi podaci pokazuju.

Prema materijalu Komaromijeve komisije stanje je na dva najveća posjeda u Srijemskoj županiji, iločkom i vukovarskom, bilo ovakovo: na posjedu Ilok bilo je 87 inkvilinskih kuća i 879, 6/8 selišta (prema regulaciji od 1759.) odnosno 1155, 1/8 sel. (prema novijoj regulaciji); 145 inkvilina vukovarskog vlastelinstva davalo je godišnje 1740 robotnih dana, u odnosu na 24.584 robote seljaka-kmetova sa 383, 1/3 sel. (stara regulacija) odnosno 514, 1/4 sel. (nova regulacija).[35]

Oslanjanje vlastelinskih uprava na robotnu radnu obavezu podložnika, koja se određivala količinom selišnog posjeda na svakom kmetskom gazdinstvu, uvjetovalo je i zainteresiranost zemaljskih gospodara za održanje seljačkih selišta. Redovna je pojava da se prilikom povremenih regulacija nove krčevine (privedene kulturi radom kmetova) uključuju u selišni konstitutiv i time povećava opći broj selišta - što znači i odgovarajući porast raspoložive robotne snage za alodij.

S punim pravom Gavrilović odbacuje mišljenje da je povećavanje alodijalnog posjeda na slavonsko-srijemskim vlastelinstvima provođeno na teret selišne zemlje kmetova. Ako je bilo zloupotrebe prilikom regulacija, to se odnosilo na zamjenu neke lošije alodijalne površine za bolju selišnu zemlju; na takve pojave tuže se seljaci, a na to vjerojatno cilja i izvještaj Komaromija kad - procjenjujući u načelu da seljaci imaju dosta zemlje - upozorava na održanje zakonitosti rada pri regulacijama.[36] Porast alodija vršio se na teret različite remanencijalne (preostale, suviš-zemlje) izvanselišne zemlje (tzv. "Ueberland"), a naročito je žrtvom alodija bivalo općinsko zemljište - u prvom redu pašnjaci. Težina te pojave za seljačko gospodarstvo može se ocijeniti ako imamo u vidu, da je uzgoj stoke bio glavni izvor tržišne produkcije seoskog stanovništva. Uzbuna podložnika na vlastelinstvu Dalj 1806. (koja predstavlja predigru velikom seljačkom pokretu iduće godine) prouzrokovana je upravo gubitkom ispaše za stoku; obližnje Borovo diže u isto vrijeme bunu zbog smetnja kod ispaše stoke u vlastelinskoj branjevini.[37]

Održavajući selišni posjed svojih podložnika, vlastelinstva su osiguravala sebi potrebnu radnu snagu za obradu alodijalnoga gospodarstva. Pojačani pritisak na slavonsko-srijemskog seljaka u obliku sve veće potražnje za robotnim radom kmetova, po našem mišljenju, jedan je od glavnih uzroka velikog pokreta 1807. u Srijemu.

Reguliranje robotne obaveze u Slavoniji provedeno je djelomično urbarom carice Marije-Terezije iz 1756. godine. Tada je utvrđeno da jedno selište mora godišnje davati 48 radnih dana pješačke tlake besplatno. Međutim, istodobno je vlastelinu dopušteno uzimanje dodatne robote uz naknadu podložniku od 12 krajcera - a da pritom gornja granica ove supererogacije (prekobrojne) nije fiksirana. Na taj način, kad je početkom XIX. st. započeo nagli razvoj alodijalne proizvodnje žitarica za tržište vlastelinstvima je stajala na raspolaganju jeftina radna snaga u relativno neograničenom opsegu.

Povećanje robotnog podavanja našlo je (uz ostale prigovore) odgovarajuće mjesto u žalbama srijemskih seljaka 1807. pred Komaromijevim povjerenstvom. Izvještaj komisije ispravno je uočio veliku važnost toga pitanja. Sumirajući razmatranje o robotima, Komaromi je zaključio da je izvor svih zala neodređenost broja supererogacija; ako se te prekobrojne robote ograniče, nestat će nesigurnosti, nepovjerenja i glavnog uzroka seljačkih nemira.[38] Sugestija komisije prihvaćena je od nadležnih foruma. Prvobitni nacrt odluke ograničavao je supererogaciju s 32 radna dana - ili ukupno 80 robota po selištu, uključivši i

besplatnu tlaku. Ali je taj broj u konačnom tekstu Intimata Ugarskoga namjesničkog vijeća 1810. povećan na 56 dana - što znači ukupno 104 robote godišnje po selištu; time je radna obaveza podložnika u Slavoniji izjednačena s onom u Banskoj Hrvatskoj, prema urbaru iz 1780. godine.[39]

Odluka o utvrđivanju gornje granice supererogacije ima svakako, već sama po sebi, određeno značenje kao mjera za zaštitu seljačkih gospodarstava od neograničene eksploatacije po feudalnim gospodarima. Ali da bismo mogli točnije utvrditi kakav je bio njen utjecaj na položaj podložnika, a pogotovu u pogledu eventualnog ograničavanja daljeg razvitka alodijalnih gospodarstava zbog poteškoća s radnom snagom - potrebno je da pokušamo analizirati kolika je bila stvarna potražnja vlastelinstava za robotnim podavanjem kmetova početkom XIX. st. (tj. prije limitacije (ograničenja) supererogiranih robota).

To je, po našem mišljenju, jedan od glavnih pokazatelja gospodarskih kretanja na slavonsko-srijemskim vlastelinstvima u ovo doba; a uz to jedini za koji raspolažemo relativno potpunijim podacima. Zadržat ćemo se, dakle, detaljnije na tom problemu.

Na zahtjev komesara Komaromija vlastelinske su uprave dostavile istražnom povjerenstvu izvode iz robotnih protokola za 1801.-1806. s pregledom izdane robote po pojedinim naseljima. U svom radu Gavrilović je dao tek sumarne rezultate tih izvoda; ali ih je (u izvornom obliku tablica) objavio u "Građi...", pa ćemo se poslužiti tim detaljnijim podacima. Pažnju ćemo svratiti napose na dva najveća imanja: vukovarsko i iločko.

Vlastelinstvo Vukovar imalo je prije 383, 1/4 selišta, a u vrijeme rada komisije taj je broj porastao na 514, 1/4 selišta. Budući da regulacija nije bila do kraja provedena, komisija je za osnovu proračuna uzela 412, 1/8 sel. Računajući po selištu 48 dana obvezne robote, norma je za godinu dana iznosila 19.782 robote; a uz 1.740 robota od 145 želirskih kuća (po 12 dana godišnje) - ukupno godišnje 21.522 robote. Stvarna erogacija, prema izvodu iz vlastelinskih knjiga,[40] iznosila je: 1801. g. 20.503, 3/4; 1802. g. 20.770; 1803. g. 25.465, 3/4; 1804. g. 26.093, 2/4; 1805. g. 32.800 2/4; 1806. g. 27.062 3/4.

Vlastelinstvo je u svemu za šest godina iskoristilo 152.696, 1/4 robotnih dana, što znači da je (uz obveznu prestaciju od 129.132, kroz 6 godina) uzelo supererogacije 23.565, 1/2 robota ili u prosjeku godišnje 3.927 robotnih dana. To predstavlja prosječno nešto ispod 10 supererogiranih robota po selištu na godinu dana; odnosno kako Gavrilović kaže: "Podaci Vukovarskog spahiluka pokazuju vrlo neznatnu supererogaciju u pogledu robota, nešto preko 10 na sesiju, ako se odbiju imune sesije."[41]

Pod "imunim" sesijama misli se na udio onih seoskih gazdinstava, koja zbog toga što glava obitelji vrši neku službu u organu seoske samouprave ili za

vlastelinstvo i sl. bivaju oslobođena od podavanja robote: "Neproporcionalnost davanja robota bila je posledica i široke primene imuniteta po selima. U svakom selu imuni od spahiskih robota bili su knez i prvaci sela (judex et primores loci), zatim kasir, panduri, šumar, poljar, crkveni tutor, persekutor, tutor pupila (tz. "sirotinjski otac"), a u Iloku još i gradski čuvari i svinjari. Sav njihov teret robota, obaveznih i prekobrojnih, padao je na ostale seljake."[42]

Slična je situacija bila i na vlastelinstvu Ilok. Ono je bilo podijeljeno na dva upravna distrikta, s centrima u Iloku i Irigu (gornji i donji okrug). Oba dijela imala su zajedno 879,6/8 selišta, od čega treba odbiti 84 sel. varoši Irig koja se 1800. g. otkupila od robotnog podavanja. Tako je obavezno podavanje u jednoj godini iznosilo 38.196 dana (795, 1/8 sel. po 48 robota), uz 1.044 robota od 87 želirskih kuća - ukupno 39.240 dana. Stvarna prestacija daje sljedeću sliku: 1801. g. 35.291, 3/4; 1802. g. 47.616; 1803. g. 59.707, 1804. g. 36.769, 3/4; 1805. g. 61.939, 1/2; 1806. g. 67.899, 1/4.

U šest godina upotrebljeno je svega 309.223, 1/4 ili prosječno godišnje 51.537 robota - što znači 12.297 dana supererogacije za svaku godinu. Raspodijeljena na selišta, supererogacija iznosi oko 15 robotnih dana po pojedinom selištu.[43]

Na drugim posjedima, osobito manjim, tražena supererogacija ukazuje na veće opterećenje seljačkih gospodarstava nego na veleposjedu Vukovar ili Ilok. Uzrok je tome proporcionalno slabija baza podložničkog stanovništva na manjim imanjima, što uvjetuje intenziviju eksploataciju; uz to mali i srednji posjed često pokazuje brži porast alodijalnoga gospodarstva, da bi rekompenzirao slabiji priliv prihoda od kmetskih podavanja zbog malog broja kmetskih selišta kojima raspolaže.

Razlika koju pokazuje procenat supererogacije na pojedinim vlastelinstvima, a naročito relativno manja potražnja za robotnim radom kod vukovarskog i iločkog imanja, potakli su Gavrilovića da izrazi sumnju u vjerodostojnost robotnih regesta podnesenih komisiji: "... koliko su ta regesta tačna, vrlo je teško reći, pošto u nekim slučajevima odgovaraju bar približno izjavama seljaka o davanju robote, dok u drugim govore sasvim suprotno i u slučajevima gdje seljaci tvrde da su davali bezbroj robota (sela Vukovarskog spahiluka)."[44] Nama se čini, na osnovu usporedbe podataka iz objavljenih izvoda s podacima u robotnim knjigama valpovačkog dominija (vođenim za unutarnju upotrebu vlastelinske uprave) - što ćemo niže detaljnije navesti - da se spomenutim izvorima može pokloniti vjera.

Tu je potrebno staviti jednu načelnu metodsku primjedbu: naizgled kontradiktorni navodi vlastelinstva i kmetova ne moraju nipošto značiti netočnost izjave jedne ili druge strane. Seljaci u svojim tužbama imaju uvijek pred očima konkretan slučaj, dok se u sumirajućim računima dominijalne uprave pokazuju samo prosjeci. I Gavrilović ističe kod podataka vukovarskog imanja: "Pojedina sela u

nekim godinama davala su manje nego 48 obaveznih robota, a druga znatno više od obaveznih"; a na drugom mjestu iznosi da selo Grabovo na iločkom vlastelinstvu daje i dvaput više nego je obavezno, dok se istodobno od sela Pavlovci stalno traži manje od 48 robota godišnje.[45]

Najbolje će to ilustrirati prikaz situacije na vlastelinstvu Valpovo u godinama prije utvrđivanja gornje granice supererogacije (po Intimatu iz 1810., koji se ovdje počinje primjenjivati 1813.) i nakon toga. Valpovački vlastelin uzimao je potkraj prvog decenija XIX. st. od podložnika oko stotinu robota po selištu godišnje, tako da bismo na osnovu sumarnih podataka mogli zaključivati kako normiranje supererogacije nije značilo nikakvu značajniju promjenu za njegove kmetove. U petogodištu 1806.-1810. uzeo je 404,4 hilj. dana obavezne naprama 449,9 hilj. supererogirane robote; a 1811.-1815. zabilježeno je 383,7 hilj. dana obavezne naprama 386,8 hilj. dana prekobrojne robote (u prvom slučaju ukupno oko 100, a u drugom oko 95 robota godišnje po selištu). Međutim, raspodjela tereta supererogacije, prije normiranja s maksimumom od 56 dana po selištu bila je veoma neravnomjerna po gospodarskim distriktima. U analizi uzroka te neravnomjernosti ne možemo ovdje detaljnije ulaziti: ona je diktirana u osnovi težnjom gospodarske uprave da poziva na rad seljake iz selâ najbližih mjestu rada. Tako je središnji, valpovački distrikt (na čijem je području bilo koncentrirano najviše alodijalnih majura i gospodarskih zgrada) dao supererogacije 1803.-1812. ukupno 756,9 hilj. robota, bizovački 208,8 hilj., a miholjački 155,9 hilj. - premda je razlika u broju selišta što ih je imao pojedini distrikt znatno manja. To znači da je provođenje Intimata iz 1810., kojim je vlastelin bio primoran na ravnomjerno uzimanje robote (primjenjivano od početka 1813.), predstavljalo istodobno za seljake u valpovačkom distriktu smanjenje robotnog podavanja od 178 na 102 dana godišnje po sesiji - dok je za one u bizovačkom ili miholjačkom distriktu isti akt značio povećanje od 86 na 96, odn. 100 robota po selištu u godini dana.[46] Sličnih primjera mogli bismo navesti više, npr. prema tablicama u "Građi..." za vukovarsko ili iločko vlastelinstvo. Oni ukazuju na potrebu detaljne kvantitativne analize stvarnih podavanja na pojedinom posjedu.

Međutim, ako želimo u potpunosti ocijeniti značenje kvantitativnih podataka koje nam u pogledu supererogacije na vlastelinstvu Vukovar i Ilok daju izvodi iz robotnih protokola 1801.-1806. onda moramo (uz gore navedeno) imati naročito u vidu, kako evidentiranih 10 odn. 15 robotnih dana supererogacije po selištu godišnje predstavlja tek prosječni iznos kroz šest godina. Tendencije krepanja pritiska na seljačku radnu snagu zbog potreba obrade alodija na ta dva veleposjeda moći ćemo uočiti samo ako izračunamo iznose supererogacije po selištu u svakoj pojedinoj godini, pa tako dobijemo pregled stvarnog porasta podavanja iz godine u godinu.

Ako uzmemo kao osnovu obaveznih 21.522 robote godišnje na vukovarskom a 39.240 dana na iločkom posjedu, te usporedimo ove brojke sa stvarnom prestacijom - dobivamo sljedeću sliku:

	Vukovar	Ilok
1801. -	1.018,1/4	- 3.948, 1/4
1802. -	752,0/4	+ 8.376,0/4
1803. +	3.943,3/4	+ 20.467,0/4
1804. +	4.571,2/4	- 2.470,1/4
1805. +	11.278,2/4	+ 22.699,2/4
1806. +	5.550,3/4	+ 28.659,1/4

Po jednom selištu znači to u pojedinoj godini 1801.-1806. sljedeće ukupno podavanje: u Vukovaru 45,5; 46; 58; 59,5; 76; 62; a u Iloku 43; 58,5; 73,5; 45; 76; 86. Odnosno samo supererogacije: u Vukovaru -2,5; -2; 10; 11,5; 28; 14; a u Iloku -5; 10,5; 25,5; -3; 28; 38.

Proizlazi, dakle, da bi ograničavanje maksimuma supererogacije što je vlastelin smije nametnuti na pojedino selište svog posjeda u smislu prvobitnog nacrta regulacije (tj. sa 32 robote godišnje) uglavnom zaustavilo opseg gospodarenja na alodiju - barem po primjeru dvaju najvećih vlastelinstava - na nivou koji je bio dosegnut uoči izbijanja velikog pokreta srijemskih seljaka.

Međutim, snažan otpor feudalne gospode protiv takvog ograničavanja izražen u prigovorima Ugarskoga namjesničkog vijeća (koji je doveo do podizanja gornje granice na 56 dana supererogacije po selištu) ukazuje na to, da se porast alodijalnog gospodarstva nastavio i nakon 1807. a time također veća potražnja za robotom - nužno na teret povišenja supererogacije. Tako Gavrilović navodi: "Ugarsko namesništvo, ta vrhovna feudalna instancija nadležna i za hrvatsko--slavonske stvari, stojeći dosledno na braniku plemićko-staleških interesa, uzela je u zaštitu sremsko-slavonske spahiluke. Ono je uveravalo bečku vladu da je odredba o prekobrojnim robotama, koje se ograničavaju na 16 odnosno 32, nepravedna i štetna... Po njegovom tvrđenju spahiluci, ako se liše prava neograničene supererogacije, neće biti u stanju da vode i razvijaju svoje ekonomije, od čega će štete imati i država kao celina".[47]

Nažalost, izvori koje autor daje ne omogućavaju nam uvid u razvitak alodijalnih gospodarstava nakon 1806. U tom cilju trebalo bi istražiti materijale onih vlastelinskih arhiva koji su nam do danas očuvani - a tih je prilično malo. Htjeli bismo, ipak, uspoređujući gornje podatke s nama poznatim razvitkom na imanju Valpovo ukazati na istovjetnost razvojnih tendencija. Tako je u petogodištu koje je prethodilo intenzivnijem porastu djelatnosti na alodiju (tj. 1796.-1800.) traženo ovdje od podložnika svega 68,3 hilj. supererogiranih robota, uz 357,7 hilj. obaveznih; u 1801.-1805. supererogacija se povećala na 219,6 hilj. (uz porast obavezne robote zbog većeg broja selišta na 377,2 hilj.); a 1806.-1810. supererogacija je dostigla čak 449,9 hilj. (uz 404,4 hilj. obaveznih robota). U

periodu koji nas interesira, tj. u vremenu između tzv. Ticanove bune i Intimata Ugarskog namjesničkog vijeća, prosječna obveza supererogacije po selištu dosegla je dakle na valpovačkom vlastelinstvu 52-54 robotna dana. Zatim se - zbog primjene Intimata iz 1810. - ustaljuje u ovom opsegu: supererogacija iznosi 1811.-1815. 386,8 hilj.; 1816-1820. 437,0 hilj; 1821.-1825. 441,6 hilj. robota.[48]

Čini se, stoga, da je rezultat glavne odredbe Intimata iz 1810. (kojom se supererogaciji stavlja maksimalna granica od 56 robotnih dana) odražavao stvarnu situaciju na slavonsko-srijemskom području krajem prvog decenija XIX. stoljeća. Dalji porast proizvodnje na alodiju mogao se postići samo intenziviranjem rada, povećanjem produktivnosti - ali koliko se u tome uspjelo, mogla bi nam pokazati tek daljnja analiza izvornog materijala u vlastelinskim arhivima.

Nešto više svjetla na ekonomiku alodijalnog posjeda slavonsko-srijemskih vlastelinstava (barem za godine kad počinje njezin brži razvitak, 1801.-1806.) može nam dati osnovno ispitivanje unutarnje raspodjele utrošene robote na pojedine gospodarske grane. Ovdje ćemo izvršiti samo analizu stanja na iločkom vlastelinstvu (prema izvodima u "Građi..:"),[49] te usporediti s nekim podacima za valpovački posjed.

Za to će nam poslužiti pregled utroška robote na iločkom i iriškom distriktu vlastelinstva Ilok od 1801. (za iriški distrikt od 1802.) do 1806. po sljedećim osnovnim granama djelatnosti, u tisućama robotnih dana:

distrikt:	Ilok	Irig	ukupno
a) građevinski radovi	19,6	18,0	37,6
b) šumarija	21,8	9,8	31,6
c) obrada vinograda	18,5	3,2	21,7
d) rad na livadama	18,1	7,7	25,8
e) rad na oranicama	19,8	16,6	36,4
f) spremanje desetinskih žitarica	17,5	26,7	44,2
g) ostalo	68,6	23,6	92,2
svega	183,9	105,6	289,5

Ovaj pregled pokazuje da su građevinski radovi u početnom periodu razvitka alodijalnog gospodarstva, kad treba izgraditi niz objekata za različite gospodarske grane, apsorbirali više od 1/8 svih robotnih dana. Šumarija traži za sebe oko 10 radne snage, dok je vinogradarstvo razvijeno u velikom obimu na iločkom distriktu. Začuđuje visok udio robote za poslove oko desetinskih žitarica - ali nam nedostaju detaljni podaci za ispitivanje te pojave. Značajno je da

se na aktivnost oko žitarica (alodijalnih i desetinskih) utrošilo na cijelom vlastelinstvu 80,6 hlj., a s obradbom livada ukupno 106,4 hilj. robote - ili preko 1/3 svih raspoloživih radnih dana. To najbolje ukazuje na glavno područje proizvodnje za tržište na tom vlastelinstvu.

Radi usporedbe navodimo podatke o raspodjeli utroška robote na posjedu Valpovo 1810. za važnije gospodarske grane, u tis. robota:

a) građevinski radovi	35,0
b) šumarija	20,0
c) kultura vrtova i vinograda	8,6
d) kultura livada	13,3
e) kultura oranica	35,6
f) ostalo	43,7
svega	156,2

I ovdje, dakle, zapremaju građevni radovi velik dio - preko 1/5 svih robota, šumarija apsorbira oko jedne osmine radne snage. Za kulturu oranica, livada i vrtova (vinograda ima tek sasvim malo) otpada 57,5 tis. dana - što znači preko jedne trećine cjelokupnog utroška robote. U osnovi, struktura gospodarenja odgovara onoj na vlastelinstvu Ilok.[50]

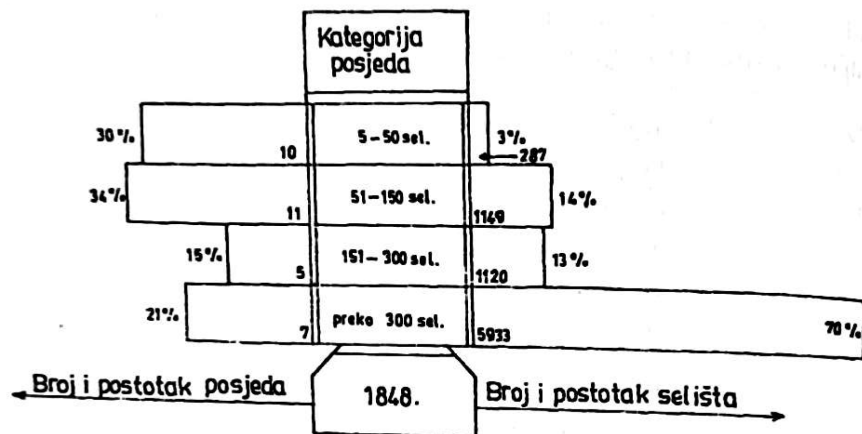
Prema tome, početak XIX. st. donosi na slavonsko-srijemskom području nesumnjivo značajnu promjenu u gospodarskoj djelatnosti tamošnjih vlastelinstava; konstantan porast alodijalnih gospodarstava, napose produkcija tržišnih žitarica, nužno dovodi (uz ostale pojave o kojima smo govorili) do sve većeg pritiska na seljačka gazdinstva zbog potrebe za robotnom radnom snagom.

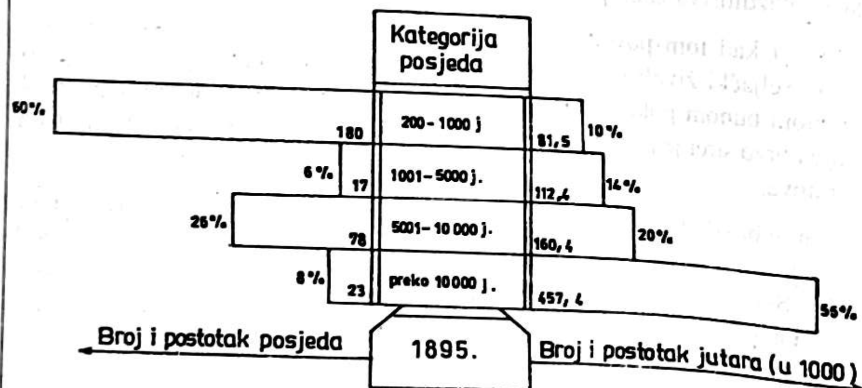
U situaciji kad tom povećavanju nisu još bile postavljene nikakve zakonske granice, seljački živalj u Srijemu i Slavoniji nije vidio drugog izlaza nego da otvorenom bunom pokuša otkloniti teški pritisak kojemu je bio podvrgnut. Na dizanje i brzo širenje pokreta svakako su utjecale i opće prilike u doba napoleonskih ratova.

Rezultat je bio djelomično uspješan: utvrđivanjem maksimuma supererogacije, Intimat iz 1810. spriječio je daljnje povećanje eksploatacije radne snage podložnika. Svi raspoloživi podaci ukazuju na zaključak, da bi se bez toga zakonskog ograničavanja porast zahtjeva feudalnih gospodara i dalje nastavio.

***

U kojoj mjeri je aktivnost slavonskog veleposjeda sve do sredine XIX. st. ovisila o feudalnoj radnoj i naturalnoj renti, može pokazati primjer vlastelinstva

Valpovo.[51] To nam omogućava usporedba sumarnog opsega i strukture vlastelinskih prihoda prije i nakon 1848./1849. U doba neposredno pred likvidaciju feudalnih odnosa dostizali su prosječni godišnji ukupni prihodi u Valpovu oko 200.000 forinti, što je u kasnim pedesetim godinama palo na 125.000 for. Pri tome su se primici žitničarskog ureda smanjili na polovinu (53%), kod stočarstva na trećinu (32%), kod podrumarstva (pivo i vino) čak na sedminu (14%); manji su bili gubici kod šumarije i u prihodima od zakupa zemljišnih parcela ili gostionica. Kako se izdaci za dvor i vlastelinsku upravu nisu znatnije smanjili - to je u svemu čista dobit vlastelina umanjena na jednu trećinu ranijih iznosa: od godišnjih oko 80 tisuća for. u 1841.-1845. na svega 25 tisuća for. u 1856.-1860.

Zbog izostajanja opsežnijih pokušaja oko izgradnje vlastelinske "agro-tehničke baze" u periodu kasnog feudalizma, morali su slavonski zemljoposjednici nužne agrarne investicijske zahvate izvesti u drugoj polovici XIX. st. Stvarno se javljaju takva nastojanja u šezdesetim i sedamdesetim godinama. No, dugotrajna opća agrarna kriza (koja uskoro zahvaća i ovo područje), te konkurencija naprednije mađarske mlinske industrije, zakočile su takve pozitivne tendencije. Ovo je tim shvatljivije, što su slavonski posjednici u većini raspolagali zamašnim šumskim kompleksima bogatim s dragocjenim hrastovim drvom. Time je bio s jedne strane osiguran solidan temelj za veliku drvno-prerađivačku industriju (napose za proizvodnju hrastovih bačvarskih dužica); dok je s druge strane šumskim veleposjednicima omogućeno postizanje takvih profita, koji visoko nadilaze prihode njihove agrarne ekonomike. Drvna industrija afirmirala se je u posljednjim decenijima 19. stoljeća kao najrazvijenija grana prerađivačke privrede u Slavoniji i Srijemu, što utječe na nedovoljan interes tamošnjih veleposjednika za daljnji napredak njihove poljoprivredne aktivnosti.[52]

U razvitku slavonskog seljaštva značila je kućna zadruga još i nakon likvidacije feudalnog sustava važnu prepreku bržem preobražaju tradicionalne poljoprivrede. Na civilnom području utjecali su na očuvanje ove preživjele seoske ustanove feudalni gospodari, a u Vojnoj krajini tamošnja uprava. Premda je kapitalistička privreda sve više uvlačila slavonsko selo u nove socijalno-ekonomske odnose, teklo je razrješavanje kućnih zadruga vrlo polagano - a i sama dioba zbivala se pod nepovoljnim uvjetima za seljačka gospodarstva. Djelomično je to krivnja zakonodavstva, koje se dugo vremena kolebalo između tendencije očuvanja ove institucije i njenog radikalnog uklanjanja. Stoga je uloga kućnih zadruga u životu seoskog pučanstva ostala u Slavoniji sve do kraja XIX. st. znatna. Još u 1890. nalazilo se je u Srijemskoj županiji 31% žitelja u takvim zajednicama, u županiji Virovitičkoj 20%, a u županiji Požeškoj čak oko polovina stanovništva (48%).[53]

Postupno pretvaranje patrijarhalnih zadruga u individualna seljačka gazdinstva dovodi, medutim, do usitnjavanja njihovog zemljišta. Tako je npr. u Slavoniji izmedu 1890. i 1910. oko 3600 dotada "tajno" (tj. nezakonito) podijeljenih

kućnih zadruga bilo redovnim putem regulirano i od njih je formirano oko 9000 novih jedinica; to je ujedno značilo, da se je na njihovom zemljištu (od približno 55 tisuća jutara) prosječna veličina jednog gospodarstva umanjila od 15 na svega 6 jutara. Dakako, time je bila u velikoj mjeri otežana konsolidacija novih gazdinstava.[54]

Sitni i manji seljački posjed bio je uopće na području Slavonije i Srijema prevladavajući tip agrarno-ekonomskih jedinica. Prema popisu poljoprivrednih gospodarstava iz 1895. nalazimo u tim krajevima 86% (tj. šest sedmina) zemljoposjeda u kategoriji ispod 20 jutara; bilo ih je 110 tisuća. Oni raspolažu sa 64% konja i 55% goveda, ali imaju samo jednu trećinu (34%) ukupnog zemljišta i manje od jedne desetine (9%) poljoprivrednih parnih strojeva.[55] Na tim gazdinstvima bilo je teško razviti racionalno gospodarenje, koje bi se uspješno moglo uključiti u tržišne odnose.

Osim veleposjeda i sitnoseljačkih gazdinstava, javlja se u Slavoniji i Srijemu također manja grupa seljačkih imanja s 20 do 100 jutara zemlje; takvih je u 1895. bilo 14% (odnosno oko 17,5 tisuća) posjeda. Oni su raspolagali s jednom četvrtinom (26%) ukupnog zemljišta, te s jednom trećinom konja (31%), goveda (34%) i agrarnih parnih strojeva (36%). Daleko najveći dio seljačkih imanja ove kategorije nalazimo u istočnim predjelima, u Srijemu. Nasuprot tome, njihov je udio najslabiji u Virovitičkoj županiji, uz tok Drave, gdje je kasnofeudalni vlastelinski posjed od ranije imao prevagu.[56]

Na temelju prikazanih sumarnih podataka mogli bismo zaključiti kako u agrarnoj ekonomici Slavonije i Srijema nalazimo početkom XX. stoljeća dijelom očuvane veleposjede (usmjerene u znatnoj mjeri na iskorištavanje njihovog šumskog bogatstva), zatim brojni sloj sitnog seljaštva, kao i skromniju grupu imućnih seljaka koji su bili sposobni za razvitak moderne poljoprivrede.

Bilješke

1 Igor Karaman, Sumarni katastar veleposjeda u Slavoniji od 18. do 20. st. (Radovi Centra JAZU u Vinkovcima 2, Zagreb 1973, str. 167-212).

2 Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj Monarhiji pod nagodbenim sistemom, 1868-1918. (Zbornik Historijskog instituta Slavonije 4, Slavonski Brod 1966.), str. 354-371.;
Isti, Tradicionalne seoske institucije u procesima modernizacije (Naše teme 10, Zagreb 1989., str. 2635-2652).

3 Igor Karaman, Ekonomske prilike u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda (Kolo Matice hrvatske 8-10, Zagreb 1966., str. 180-190.

4 Igor Karaman, Privredni život Banske Hrvatske u doba ilirskog pokreta (Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae 13, Zagreb 1989., str. 87-114).

5 Igor Karaman, Valpovačko vlastelinstvo: ekonomsko-historijska analiza (Zagreb 1962.), str. 55. Ukupna količina glavnih vrsta žitarica kojima posluje valpovačka uprava iznosila je 1801.-1810. god.:

izvor	pšenica	ječam	zob	kukuruz	svega
	u tisućama požunskih mjera				
- iz alodijalne produkcije	3,4	11,2	38,1	29,1	81,8
- iz desetinskog podavanja	92,8	14,4	31,1	8,3	146,6
zajedno	96,2	25,6	69,2	37,4	228,4

6 Josip Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji (Zagreb, 1950.)

7 Igor Karaman, Valpovačko vlastelinstvo... n. dj., str. 66-72.

8 Ferdo Šišić, Županija virovitička u prošlosti (Osijek 1896.);
Josip Bösendorfer, Crtice iz slavonske povijesti (Osijek 1910.)
Isti, Prvi dani u životu Županije virovitičke poslije reinkorporacije 1745.-1749. (Rad JAZU 206);
Isti, Kako je došlo do slavonskog urbara 1756? (Rad JAZU 240-242).
U djelu Josipa Bösendorfera, Agrarni odnosi u Slavoniji (Zagreb, 1950.) razmatra se urbarijalna problematika čitave Slavonije, ali isključivo na temelju pravnih odredbi.
Za Požešku županiju nešto podataka donosi Julije Kempf, Požega (Požega 1910.).

9 Slavko Gavrilović, Iz ekonomsko-socijalne istorije Srema i Slavonije sredinom XVIII. stoleća (p. o. iz Zbornika Matice srpske za društvene nauke, sv. 25-27, Novi Sad 1960.). U ovom "posebnom otisku" obuhvaćene su tri studije, objavljene pod naslovima:
- Obnova slavonskih županija i njihovo razgraničavanje sa Vojnom granicom, 1745.-1749. (sv. 25, str. 49-92);
- Javni tereti i nevolje sremskog stanovništva sredinom XVIII. stoleća (sv. 26, str. 40-67);
- Urbarijalno pitanje u Sremskoj županiji sredinom XVIII. stoleća (sv. 27, str. 5-32).
U našem daljem tekstu označavamo ove dijelove sa: I, II, III.

10 Slavko Gavrilović, Iz ekonomsko-socijalne istorije... n. dj. I/str. 49-53.

11 Isto, I/str. 63-88.

12 Isto, I/str. 64.

13 Isto, II/str. 40-47.

14 Isto, II/str. 54.

15 Uz podatke za seljački posjed (na koje se osvrćemo detaljnije autor donosi u ovom dijelu i veoma instruktivne navode glede obrtnika i trgovaca, cijena i nadnica na srijemskom području sredinom XVIIII. st.

16 Sličan popis očuvan je u Arhivu valpovačkog vlastelinstva, donosi brojke koje se za oranice i livade uglavnom kreću približno na istoj razini.
Usp. Igor Karaman, Osnovni podaci i neke napomene o slavonsko-srijemskom veleposjedu (Zbornik Matice srpske, sv. 20, Novi Sad 1958., str. 37-52).

17 Slavko Gavrilović, Iz ekonomsko-socijalne istorije... n. dj. II/str. 42.

18 Isto, II/str. 46.

19 Gavrilović s pravom ističe, da na slavonsko-srijemskom području selišni posjed nije bio na osnovu urbarijalnih propisa opterećen naturalnim podavanjem. Devetina je definitivno ukinuta 1745.; dok je desetina kao podavanje vlastelinu bila na snazi jedino za krčevine - kod selišnog posjeda ona je po porijeklu crkvena, a u praksi ili komorska ili (na temelju zakupa) u rukama vlastelina.

20 Usp. za Požešku županiju: Slavko Gavrilović, Uvođenje urbara u Požeškoj županiji 1745.-1762. (Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu III, 1958.), str. 57-58.

21 Slavko Gavrilović, Iz ekonomsko-socijalne istorije... n. dj., III/str. 8-9.

22 Isto, III/str. 14.

23 Za prilike u Srijemskoj županiji naposе je značajno, da je ovdje posebnim aktom bio dozvoljen seljacima fakultativni otkup od obaveze urbarijalne (besplatne) robote; u ostaloj Slavoniji to je ovisilo isključivo o stavu vlastelina. Zbog toga se širenje srijemskih alodijalnih ekonomija uglavnom temeljilo na supererogaciji.

24Isto, III/str. 22.

25 Slavko Gavrilović, Šid i šidsko vlastelinstvo 1699.-1849. (Zbornik Matice srpske, sv. 16-19, Novi Sad 1957.-1958.);

Isti, Vlastelinstvo Vojka u Sremu 1745.-1766. (Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu IV, 1959.);

Isti, Seljaštvo na vlastelinstvu Nuštar - Gaboš 1687.-1849. (Zbornik Matice srpske, sv. 30, Novi Sad 1961.)

26 Slavko Gavrilović, Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji početkom XIX. veka (Beograd 1960.).

27 Slavko Gavrilović, Građa za privrednu i društvenu istoriju Srema početkom XIX. stoleća (Novi Sad, 1958.).

28 Slavko Gavrilović, Agrarni pokreti... n. dj., str. 6.

29 Usp. Dragica Rogić, Akumulacija crkvenog i svjetovnog feuda iz poslovnog odnosa na podlozi zakupa crkvene desetine u Slavoniji u 18. i 19. st. (Spomenica JAZU 1919.-1959.), sv. II, Zagreb 1959.).

30 Isto, str. 391.

31 Slavko Gavrilović, Agrarni pokreti... n. dj., str. 9-10.

32 Isto, str. 18.

33 Usp. Adolf Danhelowsky, Die Excellencz Gustav Hilleprand Freiherr von Prandau' schen Domänen Valpo und Dolnji Miholjac in Slavonien (Beč 1885.), str. 88.

34 Rudolf Bićanić, Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj godine 1848. (u knjizi: "Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici", Zagreb 1952.), str. 107.

35 Slavko Gavrilović, Građa... n. dj., str. 112, 116.

36 Slavko Gavrilović, Agrarni pokreti... n. dj., str. 67, 93.

37 Isto, str. 25-27.

38 Isto, str. 97.

39 Isto, str. 125-126.

40 Slavko Gavrilović, Građa... n. dj., str. 112/113.

41 Slavko Gavrilović, Agrarni pokreti... n. dj., str. 94.

42 Isto, str. 95.

43 Slavko Gavrilović, Građa... n. dj., str. 116/117.

44 Slavko Gavrilović, Agrarni pokreti... n. dj., str. 93.

45 Isto, str. 94-95.

46 Igor Karaman, Valpovačko vlastelinstvo... n. dj., str. 66-68.

47 Slavko Gavrilović, Agrarni pokreti... n. dj., str. 125-126.

48 Igor Karaman, Valpovačko vlastelinstvo... n. dj., str. 66.

49 Slavko Gavrilović, Građa... n. dj., str. 117-122.

50 Igor Karaman, Valpovačko vlastelinstvo... n. dj., str. 67-68, 70-72.

51 Igor Karaman, Valpovačko vlastelinstvo... n. dj. str.

Sumarna usporedba poslovanja 1841.-1845. i 1856.-1860. pruža sljedeću sliku:

grupa primitaka i izdataka	1841.-1845.	1856.-1860.
	u tisućama forinti	
a) primici:		
- žitničarstvo	123,1	65,1
- stočarstvo	103,5	32,7
- podrumarstvo	88,8	12,5
- šumarija	388,9	254,1
- središnja blagajna	270,1	261,2
zajedno	974,4	625,6
b) izdaci:		
- za dvor	170,5	152,2
- za upravu imanja	413,8	347,0
zajedno	584,3	499,2
čisti prihod:	390,1	126,4

52 Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije... n. dj., str. 329-334.
U sastavu industrijske privrede Slavonije predstavljala su poduzeća drvnopreradivačke industrije 1890. oko 68% svih pothvata i 77% radnika; do 1910. taj se udio nešto umanjio, ali je još uvijek obuhvaćao oko 50% pothvata i industrijskih radnika u Slavoniji.

53 Milivoj Zoričić, Žiteljstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju (Rad JAZU 125, Zagreb 1896.), str. 130.

54 Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije... n. dj., str. 365-366.
Prema popisu iz 1889. bilo je u Slavoniji 5862 "tajno" podijeljenih kućnih zadruga; do 1910. regulirano je od toga 3629 zadruga sa 54956 jutara zemlje, te preoblikovano u 8994 novih individualnih gazdinstava.

55 Isto, str. 370-371.
Strukturu poljoprivrednih gazdinstava i njihovih pripadnosti u Slavoniji 1895. pokazuje sljedeći pregled:

1895.	kategorija posjeda (u jutrima)			
	do 20 j.	20-100 j.	preko 100 j.	svega
- gospodarstva	110027	17427	612	128066
- jutara zemlje	732586	568551	852836	2153973
- konja	123253	60240	10134	193627
- goveda	154481	95373	32085	281939
- parnih strojeva	92	373	576	1041

56 Od ukupnog broja srednjih seljačkih imanja - u kategoriji između 20 i 100 jutara - nalazilo se u Srijemskoj županiji 9715 posjeda (56%), sa 329364 jutara zemljišta (58%).

GOSPODARSKA DJELATNOST NA PODRAVSKOM VELEPOSJEDU VALPOVO U DOBA OBLIKOVANJA I RAZVOJA GRAĐANSKOG PORETKA, 1848. - 1918./1945.

....

Kad je Karlovačkim mirom 1699. dovršeno oslobođenje Slavonije ispod turske vlasti, privremena uprava zemlje došla je u ruke carske komore i carske vojske. Taj "provizorij" potrajao je sve do sredine XVIII. st. - do reinkorporacije 1745. i formiranja Požeške, Virovitičke i Srijemske županije.[1] U međuvremenu, na slavonsko-srijemskom području, nastao je čitav niz velikih, srednjih i malih feudalnih posjeda, uglavnom u rukama stranog (austrijskog i madžarskog) plemstva. Među veleposjedom ističu se sa svojom prostranošću vlastelinstva duž rijeka Drave i Dunava: Valpovo (s Donjim Miholjcem), Vukovar i Srijem (Ilok i Irig knezova Odescalchi) i uz njih posjed đakovačkog biskupa. Ta imanja održala su se pod istim vlasnicima kroz dva stoljeća, i tek agrarna reforma u prvoj (djelomice), pa onda u drugoj Jugoslaviji označila je kraj slavonsko-srijemskih latifundija.[2]

Istraživanju razvitka i djelovanja tih vlastelinstava nije naša starija historiografija posvetila dovoljnu pažnju. Dijelom će tome biti uzrok i u teškom pristupu k vlastelinskim arhivima, koji su sve do 1945. bili u privatnom vlasništvu posjednika i zatvoreni za javnost. No, i oni slavonski povjesničari kojima je ta dokumentacija bila dostupna nisu obrađivali ekonomsku stranu u historijatu feudalnog i kapitalističkog veleposjeda, već u prvom redu povijest pojedinih velikaških obitelji i sl.[3] Zbog toga, razvitak onih imanja kojih su arhivi nestali u ratnom metežu II. svjetskog rata ili neposredno nakon rata ostat će nam zauvijek nepoznat. Tim više značaja dobiva obrada dokumentacije koja nam je o zemljišnom veleposjedu u Slavoniji ostala do danas sačuvana i nalazi se u sigurnoj pohrani u našim arhivima.[4] Među tom građom na prvom mjestu treba istaknuti vrlo dobro očuvani Arhiv vlastelinstva Valpovo.

Vlastelinstvo Valpovo formirano je 1721. kad je darovnicom cara Karla VI. barun Petar Antun Hilleprand von Prandau dobio za sebe i svoje nasljednike četrdesetak naselja uzduž Drave, zapadno od Osijeka, sa središtem u gradu Valpovu. Premda se taj posjed postupno smanjivao (kako diobama između pojedinih članova obitelji, tako i zahvatima agrarnog zakonodavstva nakon 1848.) očuvan je kontinuitet jezgre njegova područja preko dva stoljeća, sve do u naše dane. K tome pridolazi i kontinuitet u pogledu vlasništva jer je posjed do 1885.

pripadao barunskoj obitelji Hilleprand von Prandau, a tada prešao u ruke njihovih nasljednika po ženskoj liniji - grofova Normann - Ehrenfels. Stalnost teritorijalne osnovice (naročito šumskih površina) i stalnost vlasništva omogućili su da je i sam vlastelinski, gospodarski arhiv vrlo dobro očuvan, te nam pruža pun pregled mnogostruke djelatnosti valpovačkog posjeda.

Uloga feudalnog veleposjeda u Slavoniji i Srijemu uopće, a dosljedno tome i vlastelinstva Valpovo, u odnosu prema javnoj upravi zemlje kao i u pogledu gospodarske djelatnosti mijenjala se već tijekom XVIII. i prve polovice XIX. stoljeća; pogotovo je veliku promjenu donijela 1848. kad je gospodarsko-upravna organizacija imanja prebačena na nove, kapitalističke društveno-ekonomske odnose. Tako je u prvim decenijama postojanja vlastelinstva, do reinkorporacije i ustrojstva županija, njegova uprava znatan dio svoje djelatnosti vršila na poslovima javnog karaktera: ubiranje kontribucije i njena uplata u državnu blagajnu, obračunavanje vojnih naturalija i pretprege s vojnim nadležnostima, pa u prvim godinama postojanja županija i ubiranje posebnog prinosa (tzv. cassa domestica) za županijske potrebe. A i kad je te poslove preuzela Virovitička županija na sebe, ostao je valpovački vlastelin feudalnim gospodarem čitavog područja u međurječjima Drava-Karašica, Karašica-Vučica i (dijelom) Vučica-Vuka; kao takav imao je nadzor nad radom i obračunima seoskih općina i vršio sudovanje nad kmetovima. Rezultat toga jeste zasebna serija općinskih računa u vlastelinskom arhivu, kao i nekoliko nizova sudskih spisa nastalih zasjedanjima dominalnog suda u poslovima kriminalnim, civilnim, itd. Za razliku od toga razdoblja koje završava u revolucionarnoj godini 1848., daje nam dokumentacija Arhiva vlastelinstva Valpovo u drugoj polovici XIX. stoljeća uvid samo u gospodarsko poslovanje veleposjeda, koji sada čini niz velikih ekonomskih jedinica: novouređenih majura i prostranih šumskih kompleksa. Jer nad seljačkim posjedom i nad selom uopće izgubio je vlastelin svaku ingerenciju.

Mnogostrana djelatnost feudalnog posjeda koja se vjerno odražava u sastavu vlastelinskog arhiva tog vremena daje toj dokumentaciji ujedno karakter vrlo bogatog i iscrpnog izvora za istraživanje razvitka slavonskog sela tijekom XVIII. i prve polovice XIX. stoljeća, stanja seljačkog gospodarstva, pravnog položaja kmetova i djelatnosti njihove seoske općine. Ipak, gledajući kompleksno na dvostoljetno poslovanje valpovačkog veleposjeda i njegov arhiv, taj ostaje u prvom redu dokumentacija za upoznavanje razvitka i organizacije djelatnosti feudalnog i kapitalističkog veleposjeda u Slavoniji i Srijemu. S tog gledišta izvršena su istraživanja i za ovaj rad.

Dvjestogodišnja povijest vlastelinstva Valpovo pokazuje nam nekoliko jasno određenih razdoblja u razvitku njegove upravno-gospodarske organizacije, uvjetovane s jedne strane promjenama općeg socijalnog, ekonomskog i političkog stanja slavonsko-srijemskog područja, a s druge strane prilikama u samoj vla-

stelinovoj obitelji. Ličnost vlasnika, njegova veća ili manja zainteresiranost za ekonomski napredak posjeda, usmjerenost njegovih interesa kao i njegov boravak odnosno odsutnost s posjeda imali su znatnog utjecaja na gospodarski razvitak imanja a time i na njegovu upravno-gospodarsku organizaciju.

Prvo razdoblje u razvitku te organizacije počinje samim formiranjem vlastelinstva 1721.; karakterizira ga uprava posjeda preko upravnika (provizora, kasnije administratora), jer vlasnik barun Petar Antun von Prandau stalno boravi u Beču u svojstvu visokog činovnika kod austrijske financijske administracije. Kao sposoban financijski stručnjak znao je Petar Antun i usprkos velikoj udaljenosti od posjeda čvrsto zadržati njegovu centralnu upravu u svojim rukama. Njegovom smrću (1767.) postao je novim vlasnikom nedorasli mu sin Josef Ignac, što je uzrokovalo prolazni prekid redovne administracije na imanju. Do godine 1790., kad barun Josef Ignac dolazi u Valpovo i tu se stalno nastanjuje, izmijenilo se nekoliko zakupnika na posjedu koji su više gledali da na brzu ruku izvuku veću korist za sebe nego za napredak vlastelinstva.

Istjerivanjem zakupnika 1790. započinje novo razdoblje u razvitku gospodarske uprave, kada pod neposrednim nadzorom vlastelina taj feudalni posjed razvija mnogostruku djelatnost - koristeći se sredstvima koja mu pruža feudalni društveno-ekonomski sistem u punoj mjeri, no ujedno ostajući u granicama istog sistema. Premda je barun Josef Ignac umro već 1816. organizacija uprave imanjem ostala je neizmijenjena na načelima koje je on postavio (sve do 1848.); a u pogledu nekih formalnih oznaka nalazimo je i do u sedmi-osmi decenij stoljeća, kad reorganizacija i izgradnja kapitalističkog posjeda odnosi konačno tragove upravne organizacije iz feudalnog razdoblja.

Ovo razdoblje nosi snažan pečat novih odnosa na posjedu gdje nema više kmetova, njihove desetine i njihove robote - gdje nemamo sad posla s kompletnim područjem četrdesetak naselja, već s točno izdvojenim i omeđenim gospodarskim jedinicama, izgrađenim počevši od kraja šezdesetih godina XIX. stoljeća. Ta reorganizacija gospodarske djelatnosti uvjetovala je i izmjenu upravnog uređenja, koje se kao u ogledalu odražava na sastavu vlastelinskog arhiva onog vremena. Investicijska izgradnja majura provedena je pod upravom baruna Gustava von Prandaua (sina Josefa Ignaca), zadnjeg muškog potomka odvjetka te grane obitelji. Nakon njegove smrti 1885. dolazi imanje u ruke grofa Rudolfa Normann Ehrenfelskog, njegova unuka po ženskoj liniji, a to ujedno označava i početak završne etape u razvitku vlastelinstva.

Dvije pojave karakteriziraju posljednje razdoblje koje nosi oznaku Normann-ehrenfelske uprave: u prvim decenijama, do Prvog svjetskog rata, sve više slabi poljoprivredna djelatnost posjeda u korist eksploatacije šumskog bogatstva, koje omogućuje vlasniku stvaranje ovećeg imetka u vrijednosnim papirima. Taj nazadak gospodarske poljoprivredne djelatnosti snažno se ubrzava nakon 1918. g.

Pod udarom agrarnog zakonodavstva imanje u tridesetim godinama gubi čitavu poljoprivrednu površinu - do 1945. se održava u stvari samo kao šumski veleposjed, da bi tada bio definitivno ukinut. Pad ekonomske aktivnosti vlastelinstva izvanredno se odrazio na sastav njegova arhiva, naročito nakon 1918.; tako nam je dokumentacija za posljednja dva decenija vrlo fragmentarno očuvana, a i ono što je ostalo znatno zaostaje za solidnošću i preciznošću gospodarskog knjigovodstva u XIX. stoljeću i početku XX. stoljeća.

Detaljna analiza pokazat će nam organizaciju slavonsko-srijemskog veleposjeda u vrijeme punog razmaha aktivnosti u okvirima feudalnih odnosa, reorganizaciju i izgradnju kapitalističkog veleposjeda i njegov raspad u XX. stoljeću.

Nužan preduvjet za omogućenje takve analize daje nam kontinuitet teritorijalne jezgre vlastelinstva, kontinuitet njegova vlasništva i time uvjetovana jedinstvenost i kontinuiranost samog vlastelinskog arhiva.[5]

OBITELJI BARUNA HILLEPRANDA VON PRANDAUA I GROFOVA NORMANN-EHRENFELSA

Tijekom 225 godina postojanja vlastelinstva Valpovo njime je upravljalo svega pet (odn. šest) gospodara: tri člana obitelji Prandau (Petar Antun, njegov sin Josef Ignac, i njegov unuk Gustav) i dva Normanna (unuk zadnjeg Prandaua po ženskoj liniji Rudolf st. i njegov sin Rudolf ml.). Dok je za vrijeme malodobnosti Josefa Ignaca imanje bilo u rukama zakupaca, poslije njegove smrti vodila je upravu - u ime nedoraslih sinova - njegova udovica; šest je pak godina (1885.-1891.) posjed bio u vlasništvu Marijane Normann r. Prandau, majke prvog valpovačkog posjednika iz obitelji Normann-Ehrenfels. Uzrokom relativno malog broja posjednika dijelom je i visoka dob koju su oni postizali. Tako je barun Petar Antun von Prandau umro u 91. godini života (24. IX. 1676. - 28. V. 1767.), Josef Ignac u 68. god. (1748. - 13. X. 1816.), a Gustav u 78. godini (13. V. 1807. - 23. V. 1885.). Očuvanju cjelovitosti imanja pridonio je mali broj muških nasljednika kod valpovačkih vlastelina: Josef Ignac je bio jedinac, a Gustav i Karlo jedini njegovi sinovi (uz dva brata umrla već u ranom djetinjstvu). Kod grofova Normann posjed je pripao 1891. braći Rudolfu i Gustavu, a sestrin je udio otkupio Rudolf u novcu.[6]

Osim prvog valpovačkog posjednika Petra Antuna Prandaua svi ostali boravili su neprekidno ili najveći dio vremena na samom imanju, u dvorcu u Valpovu. Petar Antun je ujedno i jedini od njih vršio čitavog života funkciju u javnoj upravi, i to kod centralne bečke financijske administracije. Svoju činovničku karijeru započeo je imenovanjem 25. VIII. 1702. od cara za savjetnika Dvorske komore.[7] Godine 1715. postao je ujedno savjetnikom i kod novoosnovane ustanove Universal-Bancalität.[8] Od 21. X. 1737. vršio je dužnost direktora te

institucije, a kad je ona 1745. ukinuta, postavljen je za potpredsjednika Dvorske komore (19. III. 1745.).[9] Godinu dana prije smrti, 10. XI. 1766. dobio je barun Petar Antun Prandau i titulu pravog tajnog savjetnika kao i priznanje za svoj rad.[10]

Od prve žene Marije Ane von Prämbs (umrle 23. XI. 1735.) s kojom je sklopio ženidbeni ugovor 7. III. 1707.,[11] imao je Petar Antun tri kćeri: Mariju Anu ud. von Harrucker, Josefu ud. von Pfeffershofen i Francisku ud. von Elberfeld.[12] Drugi put se oženio 11. IV. 1748. Marijom Kristinom von Lattermann,[13] iz kojeg braka se rodio Josef Ignac. Oporukom od 7. XII. 1765. ostavio je Petar Antun svoje imanje u Slavoniji jedincu sinu: [14] ujedno određuje da zakupni ugovor, sklopljen 1763. s Ivanom Adamovićem na deset godina, treba do kraja ostati na snazi. To je nakon njegove smrti 1767. i izvršeno.

Do davanja valpovačkog posjeda u zakup došlo je zbog visoke starosti Petra Antuna i nedoraslosti njegovoga sina, što je pružalo slabe izglede za uspješno upravljanje ovako velikim dobrom. Početkom šezdesetih godina počeo se vlastelin baviti mišlju da proda Valpovo, te u pismu jednom od reflektanata na kupnju imanja (2. listopada 1761.) navodi barun Prandau: "Vous savez Mr., que je ne suis pas pressé à la vente, et si j'avois 15 ans moins ou mon fils 15 ans plus, ce bien ne serait jamais à vendre."[15] Ipak, Prandau se konačno odlučio ne na prodaju, već na zakup posjeda.

Uz Valpovo, kao najveći posjed, imao je Petar Antun još i drugih manjih imanja. U samom Osijeku kupio je 16. VI. 1725. zemljište u Gornjem gradu, između kapucinskog vrta i sajmišnog trga, a tu je stajala i njegova kuća.[16] Na pečuškim pak brežuljcima imao je jedan vinograd - s obzirom na to da na samom valpovačkom vlastelinstvu nije bilo pogodnih terena za vinogradarstvo.[17] U Austriji je barun Josef Ignac naslijedio, prema inventaru zaostavšine od 10. jula 1767. također neke nekretnine.[18]

Slabo upravljanje imanjem, kao posljedica malodobnosti novog vlasnika, nije se odrazilo samo na valpovačkom posjedu, već i u bečkom gospodarstvu mladog baruna.[19] Prema popisu zaduženja, upisanih kod županije i suda virovitičkog do 3. lipnja 1789. ukupna svota dugova Josefa Ignaca iznosila je oko 700 tisuća forinti.[20] Ni prodaja posjeda u Štajerskoj knezu Schwarzenbergu 1783./84. za kojeg je ovaj uplatio 50.000 forinti nije tu mogla da pomogne;[21] a također je neuspio pokušaj da davanjem valpovačkog imanja u zakup trojici zakupnika 1. IV. 1789. u trajanju od 14 godina - uz godišnjih 40.000 forinti dođe do likvidacije velikog zaduženja baruna Prandaua.[22] Tek kad je ovaj sam preuzeo upravu posjeda u svoje ruke i nanovo postavio svoju upravno-gospodarsku organizaciju, uspjelo je kroz desetak godina rasteretiti vlastelinstvo od upisanog duga.[23]

Grofica Marija r. Pejačević bila je treća žena baruna Josefa Ignaca von Prandaua. Za vrijeme svog boravka u Beču bio je on u braku s Marijom Viktorijom von Jabornigg i zatim s Anamarijom von Kienmayer koja je umrla 10. VI. 1788.[24] Ubrzo nakon dolaska u Slavoniju, 7. IX. 1791. oženio se kćerkom grofa Sigmunda Pejačevića, gospodara Rume, Retfale, Podgorača i Torde; ona ga je nadživjela za skoro četiri decenija (24. II. 1776. - 27. II. 1863.). Ženidbene veze njihove djece kreću se u krugu madžarsko-slavonskog plemstva.[25]

Nasljednik valpovačkog imanja barun Gustav von Prandau (od 1865. vlasnik i Donjeg Miholjca) oženio se 27. VI. 1827. u Vukovaru kćerkom podžupana Srijemske županije Antona von Cseh, Adelhaidom s kojom nije imao muške djece već samo tri kćeri. Od tih se najstarija Marijana (15. IV. 1828. - 8. XI. 1891.) udala 19. III. 1846. za grofa Pavla Alberta Zichyja (umro već 13. V. 1850.), zatim Alvina 15. VII. 1850. za podgoračkog grofa Pavla Pejačevića i Stefanija 15. IV. 1852. za Đuru Majlatha von Szekelya; istog dana udala se Marijana po drugi put za grofa Konstantina Normann-Ehrenfelsa (16. II. 1818. - 15. VIII. 1882.).[26] Kako je ona nadživjela svog oca svega šest godina, to je valpovački posjed, preuređen od baruna Gustava von Prandaua od šezdesetih godina, došao u ruke prvog valpovačkog Normanna - Rudolfa st. i njegova brata, bizovačkog posjednika Gustava.[27]

Nakon Prvog svjetskog rata, premda je provođenje zahvata agrarnog zakonodavstva sprečavalo diobu posjeda, razdijelio je 1928. grof Rudolf Normann st. vlastelinstvo svojoj djeci, uz klauzulu da se "darovnim ugovorom i diobom darovnih dijelova nikako ne tangiraju niti mijenjaju tereti koji izlaze iz agrarne reforme, jer daroprimci na sebe preuzimlju sve te terete, kako ih je snosio po zakonu darodavac."[28] Uz poljoprivredno zemljište koje je ostalo u formiranoj "Zajednici dobara" i razdijeljenih šumskih površina, dobili su: Rudolf Konstantin ml. - dvor u Valpovu, tamošnju ciglanu i parni mlin i vinograd u Zagajcima; Marija Ana pl. Berks - zvjerinjak (park) u Podgoraču i vinograd u Cremošnjaku; Marija Vera grofica Csáky - samo šume; Marija Terezija rođ. Normann (kasnije udata grofica Coronini) dobila je vinograd u Seoni.[29] Rudolf grof Normann-Ehrenfels st. umro je u Valpovu 22. V. 1942.[30]

ARHIV VLASTELINSTVA VALPOVO

Prva grupa spisa u vlastelinskom arhivu jesu tzv. "Acta Viennensia" - dokumentacija koju je barun Petar Antun von Prandau čuvao kod sebe u Beču, i tek su krajem XVIII. stoljeća došla u valpovački dvor. Uz spise o samom posjedu i obiteljske dokumente, zatim razne elaborate, koncepte, izvještaje u vezi s uređenjem Slavonije i reguliranjem urbarijalnih odnosa nakon oslobođenja od turske vlasti (što ih je Prandau dobivao kao slavonski vlastelin i komorski

funkcioner) ta grupa sadržava i redovne godišnje obračune poslovanja na posjedu - kako u pogledu gotova novca, tako i za naturalije - vlastelinskih službenika, od samog osnutka posjeda pa do šezdesetih godina XVIII. stoljeća. Što se pak tiče građe nastale na samom imanju tijekom istog stoljeća, ona je velikim dijelom pala žrtvom požara u valpovačkom gradu što je izbio u samoj silvestarskoj noći 1802. i trajao, prema izjavama svjedoka, čitava tri dana.[31] Zbog toga pojedine serije spisa imamo za XVIII. stoljeća tek fragmentarno, i tek od kraja stoljeća kontinuirano teku do 1848.

Na reorganiziranom vlastelinstvu nakon šezdesetih godina XIX. stoljeća knjigovodstvo dobiva suvremeniju formu, broj osnovnih knjiga povećava se, a time i nizovi dokumentacije. Poslovanje na imanju najsažetije se odražava kroz glavne knjige gdje međutim nema više razdiobe po uredima, već po vrstama poslova. Osnovna razdioba te građe jeste na djelatnost samog dobra i rad šumskog gospodarstva, koji se opet dijele na dokumente o prihodima i one o rashodima. Tijekom druge polovice XIX. stoljeća u više navrata vršeno je spajanje tih serija, bilo da se vode zajedno prihodi i rashodi dobra odvojeno od prihoda i rashoda šumarstva, ili pak čitavo poslovanje obiju grana zajedno (Guts - und Forstrenten Empfang und Ausgabe).

Građa Arhiva vlastelinstva Valpovo nakon revolucije 1848. iscrpljuje se dokumentacijom o djelatnosti gospodarske uprave samog posjeda. Promjene 1848. prekinule su mnogobrojne veze koje su silom spajale kmeta s feudalcem, i time sve te poslove izuzele iz nadležnosti vlastelinstva u korist javnih upravnih (i sudskih) oblasti.

VLASTELINSTVO VALPOVO

Barun Petar Antun Hilleprand von Prandau nalazio se već od prvih godina XVIII. stoljeća u carskoj službi te mu je darovnicom od 31. prosinca 1721. car Karlo VI. predao kao nagradu za dvadesetogodišnji rad u svojstvu savjetnika kod Dvorske komore (i ujedno kod Universal-Bancalitäta), kao i za izvršenu posudbu u iznosu od 100.000 guldena "die in dem Königreich Sclavonien befündliche Herrschaft Valpo", tj. četrdesetak sela s valpovačkim gradom, sa svim pripadnostima: oranicama, livadama, vinogradima, kmetskim robotama i ostalim podavanjima.[32]

Nasljedno pravo imali su muški potomci baruna Prandaua, a u ženskom koljenu uz plaćanje svote od 29.880 guldena na koliko je procijenjena vrijednost imanja. Dne 18. ožujka 1726. izjednačene su kćeri Petra Antuna s muškim nasljednicima jer on još nije imao sinove.[33] Kad je 1767. g. prvi vlasnik valpovačkog vlastelinstva umro, dobio je imanje u cijelosti njegov jedinac iz drugog braka, barun Josef Ignac. U istom sastavu ostao je posjed još jedan i pol decenij nakon

smrti Josefa Ignaca, do diobe 1831. između njegovih sinova Gustava i Karla. U međuvremenu vodila je upravu vlastelinstva njegova udovica Marija rod. grofica Pejačević, uz starijeg sina Karla.

Kad je Gustav postao punoljetnim sklopljen je 11. travnja 1831. u Valpovu ugovor kojim posjed preuzimaju sinovi baruna Josef Ignaca, s obvezom da majci doživotno (odn. do preudaje) isplaćuju zajedno godišnje 10.000 forinti uz nešto u naturi. Nadalje, kako najmlađa njihova sestra Adelhaida stoji pod skrbništvom majke, primat će od njih godišnje ukupno 1.000 forinti; dio pak starijih sestara Marije, Amalije i Flore iznosi prema tom ugovoru za svaku po 25.000 forinti.[34] Dan nakon tog ugovora, 12. travnja 1831. načinjen je između braće Karla i Gustava von Prandaua sporazum o diobi posjeda na dva podjednaka dijela: na imanje sa središtem u Valpovu (koje dobiva Gustav) i ono sa središtem u Donjem Miholjcu (za Karla).

Posao oko dijeljenja posjeda zahtijevao je procjenu cjelokupnog imanja od alodijalnog i urbarijalnog zemljišta, alodijalnih šuma, od dvoraca i ostalih zgrada sve do najmanjeg alata u pojedinim gospodarskim pogonima i do posljednjeg zrna žita u hambarima. S obzirom na to da je sve trebalo pretvoriti u novčanu vrijednost, to je prihod od seljačkih podavanja i ostalih cenzusa kao i od vlastelinskog gospodarstva (pivara, prodaja drva itd.) proračunan kroz šestogodišnji prosjek (1824.-1829.).[35]

Novoformirano vlastelinstvo Donji Miholjac baruna Karla von Prandaua sačinjavali su zapadni dijelovi međurječja Drava-Karašica i Karašica-Vučica, dok je zemljište kraj tih rijeka na istoku kao i južno od Vučice ostalo (sad na polovinu smanjenom) valpovačkom posjedu. Kako se Karlo nakon 1848. stalno nastanio u Beču, to se i za upravu donjomiholjačkog imanja brinuo barun Gustav; a 1865. došlo je ono smrću Karlovom u njegov posjed. No unatoč tome administracija u Miholjcu djeluje samostalno od 1831. dalje, tako da se od tog vremena dokumentacija u Arhivu vlastelinstva Valpovo odnosi samo na valpovački posjed u užem smislu.

Dok je pod nadležnost posjeda ranije potpadalo kako alodijalno zemljište (poljoprivredno i šumsko) tako i seljačka selišna zemlja u svim naseljima na području vlastelinstva, od 1848. je posjednik nadležan samo nad svojim privatnim šumama i gospodarskim majurima. Zbog toga i upravno-gospodarska razdioba imanja prelazi od ranijih distrikata (koji su obuhvatili niz sela u cijelosti) na nekoliko ekonomija grupiranih oko jednog ili dva veća majura. Valpovački dio posjeda imao je u drugoj polovici XIX. stoljeća ove ekonomije: Valpovo, s majurom Kraljevcima (najstarijim na čitavom posjedu); Goricu, s majurom Gorica (izgrađenim 1867.-1868. krčenjem šume), Kitišanci i Suvar; Krtinjaču, s majurom Krtinjača, Prisunčani i Vučkovac (novoorganiziranim i proširenim u istim godinama, također krčenjem); Selce, s majurima Selce i Cerovac (nastalim šezdesetih godina pomoću melioracija na podvodnom području); Jedinac, s istoimenim majurom (izgrađenim 1866. krčenjem i melioracijama, proširenjem

dotad raštrkanih livadskih i pašnjačkih parcela.)[36] Uz to je u 1885. postojao i distrikt Samatovci, dat u zakup grofu Rudolfu Normann-Ehrenfelskom, unuku baruna Gustava.

Smrću Gustava von Prandaua 1885. došao je miholjački posjed u ruke njegove kćeri Stefanije udate Majlath i od tada se gubi u spisima našeg vlastelinstva svaka veza s tim posjedom. Sam valpovački dio pripadao je nekoliko godina (1885.-1891.) drugoj kćeri Marijani udatoj Normann, a nakon njene smrti pretrpio novu diobu. Dok je grof Rudolf Normann zadržao 2/3 posjeda, otkupivši od sestre Ane (udane za grofa Csákyja) njen dio za iznos od preko tri milijuna forinti;[37] drugi brat Gustav dobio je preostalu trećinu sa središtem u Bizovcu. Tako je sad na području ranijeg velikog valpovačkog posjeda nastalo i treće vlastelinstvo.

Ugovorom sklopljenim u Valpovu 19. lipnja 1892. između braće Rudolfa i Gustava Normann-Ehrenfelskog pripale su prvom ekonomije Valpovo, Gorica, Krtinjača i Jedinac, a drugi je uzeo dvije na istočnom rubu posjeda: Selce i Samatovci. Nekoliko dana kasnije 23. lipnja 1892. izvršena je podjela i šumskog imanja gdje je također Gustav dobio dijelove na istočnoj strani.[38] Neposredno nakon Prvog svjetskog rata, kad je bizovački posjednik ostao sa stalnim boravištem izvan granica Jugoslavije, otkupio je 1919. grof Rudolf ponovo taj posjed i priključio ga vlastelinstvu Valpovo; ono je pak već od 1902. bilo uvećano nevelikim imanjem Podgorač, kupljenim od grofa Pavla Pejačevića.[39]

Na taj način, kod provođenja agrarnih zakona u prvoj Jugoslaviji, valpovačko je vlastelinstvo zauzimalo u osnovi jednako područje kao tijekom druge polovice XIX. stoljeća, od 1848. nadalje. Odlukom o likvidaciji agrarne reforme na posjedu grofa Rudolfa Normanna od 23. prosinca 1934. oduzet je najveći dio poljoprivredne površine: oko 95%. Od dotadašnjih 40.087 jutara ostalo je 23.375 jut., i to a) užeg maksimuma 521, b) šireg maksimuma 344, i c) šumske površine 22.510 jutara.[40] Šume sada tvore najveći dio tog posjeda. Njih je pak Rudolf Normann već 1928. posebnim "Darovnim ugovorom" razdijelio svojoj djeci Rudolfu ml., Mariji Ani pl. Berks, Mariji Veri grofici Csáky i Mariji Tereziji (kasnije grofici Coronini) na taj način da sin dobiva polovinu, a kćeri svaka po 1/6 dobra.[41] Šumski veleposjed s upravnim središtem u valpovačkom dvoru zadržao je grof Rudolf Normann-Ehrenfels ml. do 1945., kad je definitivno ukinuto to vlastelinstvo.

Kartografska dokumentacija iz prve polovice XVIII. st. prikazuje područje posjeda Valpovo prekriveno prostranim šumama, a kultivirano zemljište postoji tek uz glavne prometnice. Već druga polovica stoljeća daje izmijenjenu sliku, krčenje šuma (u prvom redu na njenim rubovima) proširuje oraničnu i livadsku površinu, a taj proces traje čas intenzivniji a čas opet usporeniji - tijekom čitavog razvitka vlastelinstva.

Statistički popis valpovačkog, miholjačkog i petrijevačkog distrikta neposredno prije formiranja novog vlastelinstva, tj. iz godine 1720. bilježi ukupni broj se-

ljaka s 888, uz 199 oženjenih i neoženjenih sinova i braće, te jednog želira. Njihova oranična zemlja obuhvatila je 4795 jutara, livadska 2175,5 kosaca, a vinogradi 130 kopača (motika). Od stoke su posjedovali: 509 konja, 929 volova i 2252 krave i teladi, 58 ovaca i koza i 2444 komada svinja; k tome 911 košnica i 165 stabala šljiva.[42] Do 1737. povećao se broj kmetova na 1280., koji su obrađivali 6035 jutara oranica a od livada imali 4207,5 kosaca; također se povećala i količina stoke kojom su raspolagali.[43]

Cjelokupno stanovništvo vlastelinstva Valpovo početkom XIX. stoljeća brojilo je već preko 33.000 osoba. "Summarium pro 1804. popularis conscriptionis Inclyti Dominii Valpo" daje nam ovaj pregled sastava stanovništva: 2651 seljak (tj. kmet), 875 želira, podželira i sl.; zatim muških članova obitelji 12781 a ženskih ukupno 16693. Od navedenih muškaraca (ne računajući starješine obitelji) ispod 17 godina ima ih 7275, a iznad 40 godina 3680; tako da na članove obitelji od 17 do 40 godina otpada 1075 oženjenih i 725 neoženjenih ili udovica.[44] Broj domova na cijelom posjedu iznosi 3255, od čega dolazi na tri najveća naselja preko dvjesto kuća: Valpovo - 322, Petrijevci - 278, Miholjac - 207 domova. Preko stotinu kuća imaju još Viljevo (123), Ladimirevci (111), Moslavina (107), Budimci (106) i Bizovac i Marijanci (po 103).

Prilikom procjene imanja 1831. radi diobe među braćom Prandau utvrđeno je da posjed ima 1837, 21/32 selišta, s 3372 kmeta. Čitava površina iznosila je preko 150 tisuća jutara (po 2000 kvadratnih hvati), pri čemu je sama šuma pokrivala 57.454 jutra. Sastav selišne zemlje bio je ovaj: 1967 jut. okućnice, 40.134 jut. oranice, 10.175 jut. livada i 13.751 jut. pašnjaka (sve po 2000 kvadratnih hvati); a alodijalni posjed imao je uz ostalo 8.349 jutara oranice i 5.010 jutara livada.[45] Nešto više od jednog stoljeća smanjivao se postupno taj 150.000 jutara prostrani posjed (dijelom u korist seljaka a dijelom diobama među članovima vlastelinske obitelji) sve do konačne likvidacije.

IZGRADNJA KAPITALISTIČKOG VELEPOSJEDA I NJEGOVO POSLOVANJE ZA VRIJEME BARUNA GUSTAVA VON PRANDAU (1848. - 1885.)

Prvi korak k smanjenju vlastelinstva Valpovo došao je sa strane same vlasničke obitelji diobom 1831. na miholjački i valpovački posjed. Granična crta povučena je poprečnim smjerom, od Drave na sjeveru do Vučice na jugu, ostavljajući naselja Valpovo i Donji Miholjac kao prirodna središta novih imanja. Od ranijih 150 tisuća jutara površine sveden je valpovački posjed na polovinu.

Revolucionarne promjene u 1848. oduzele su ispod nadležnosti ovog vlastelinstva svu seljačku zemlju, tj. oko polovinu njegove površine; tako da je veleposjed u drugoj polovici XIX. st. obuhvatao oko 40.000 jutara - što šuma, što poljoprivrednog zemljišta. No, kudikamo veće značenje od samog kvantitativnog smanjenja imanja (kod čega se velikim dijelom radi o seljačkoj zemlji koja nije bila izravno pod vlastelinskom upravom) imale su temeljite izmjene društveno-ekonomskih odnosa na području vlastelinstva sredinom XIX. stoljeća. U prvom redu prestanak radnog i naturalnog podavanja kmetova: robotne i desetinske obveze, što su bile osnovica poslovanja poljoprivrednog a dijelom i šumarskog gospodarstva.

Kako se kriza gospodarske djelatnosti vlastelinstva Valpovo, zbog propasti feudalnog uređenja na kojem je bila zasnovana i funkcionirala više od jednog stoljeća, odrazila na pojedine grane te aktivnosti pokazat će usporedba dvaju petogodišnjih razdoblja: a) od 1841. do 1845., tj. u doba normalnog, stabilnog poslovanja feudalnog dominija; i b) od 1856. do 1860., tj. u razdoblju krize, prije prelaska na obnovu veleposjeda novim metodama.

Petogodišnji sumarij poslovanja u navedenim razdobljima daje nam ove podatke:

	a)	b)
1. prihod računarskog ureda u užem smislu, tj. od izravnih cenzusa	214.265	238.770
2. udio terestralnog cenzusa kojeg nakon 1848. nestaje iz prihoda	29.293	-
3. udio zakupnog prinosa od alodijalnih zemljišta - ovaj se nakon 1848. bilježi u tri rubrike:		
3a) prihod od arendiranih oranica	-	27.197
3b) prihod od arendiranih pašnjaka	-	74.482
3c) primitak u ime naknade poreza za arendirane površine, koji je u cijelosti bio platio vlastelin (v. rubriku 14)	-	39.589
4. prihod žitničarskog ureda, gdje temelj tvori prodaja žitarica	123.069	65.076
5. prihod stočarskog ureda, gdje najveći dio dolazi od prodaje stoke	103.526	32.736
6. prihodi podrumskog ureda	144.649	74.517
- koji u osnovi sačinjavaju:		
7. primanje na ime krčmarske zakupnine	55.870	61.987
8. primanje od prodaje vlastel. piva	64.322	-
- nakon 1848. prestaje proizvodnja piva i tu rubriku zamjenjuje		
8a) primanje na ime zakupa pivare	-	11.828
9. prihodi šumarskog ureda	388.917	254.154
- kojeg u osnovi sačinjavaju:		
10. primanje od prodaje drva, i	180.391	171.844
11. primanje od žirovinskog prinosa	149.150	68.244
12. izdaci za dvor u Valpovu gdje boravi vlasnik	170.520	152.232
13. izdaci za održanje posjeda koji uključuju sve izdatke u uredima: računarskom, žitničarskom, stočarskom i podrumarskom ukoliko se odnose na imanje a ne na dvor i vlastelina	320.580	302.255

14. udio poreza u izdacima nakon 1848.		120.534
15. izdaci za građevinsku djelatnost	58.148	48.408
16. izdaci šumarskog ureda	35.088	35.926

Svi iznosi dani su prema godišnjim obračunima, koji se i dalje vode kao i pod barunom Josefom Ignacom von Prandauom.[46]

Računarski ured nije znatnije smanjio svoje prihode u šestom deceniju XIX. stoljeća, pogotovo ako uzmemo u obzir iznose za naknadu poreza, plaćenog po vlastelinskoj upravi za zemljišta dana u zakup; već prije revolucije polovinu primanja ovog ureda dolazilo je od zakupljenih alodijalnih oranica i pašnjaka, što se vidi i kod prihoda u pedesetim godinama. Nasuprot tome veliko smanjenje prihoda bilježi žitničarski, stočarski i podrumarski ured - a sve zbog ukidanja desetine kao i robotne obrade alodija, što je dovelo do manjka žitarica za prodaju, stočne hrane, kao i ječma za proizvodnju piva; davanje pivare u zakup smanjilo je prihod po toj stavci na ispod 1/5 ranijih iznosa. Slab prinos žirovine u petogodištu 1856.-1860. umanjio je i prihod šumarskog ureda.

Utjecaj tih promjena u gospodarenju na imanju Valpovo na formiranje dobiti vlastelina prikazuje nam dalja usporedba petogodišta 1841.-1845. (a) odnosno 1856.-1860. (b), gdje dajemo podatke u tisućama forinti:[47]

	a)	b)
17. ukupni prihod računarskog, žitničarskog, stočarskog i podrumarskog ureda, tj. zbir rubrika 1, 4, 5 i 6	585,5	411,1
18. ukupni rashod za održanje posjeda, građevine i dvor, tj. zbir rubrika 12, 13 i 15	549,2	503,0
19. razlika između stavki 17. i 18. koja pokazuje stalno negativni saldo u godinama 1856.-1860.	36,3	-91,9
20. čisti prihod šumarskog ureda	353,7	218,2
21. čista dobit vlastelinstva (19 i 20)	390,0	126,3
22. izdaci za kamate (prilikom diobe 1831. opterećeno je bilo imanje dugom kod Inkeya od 100.000 for., dugom kod Nisnyana od 20.000 for. i naslijednim dijelom vlasnikove nećakinje od 62.500 for.)	98,2	29,4
23. iznosi koje blagajna vlastelinstva D. Miholjac nakon 1848. uplaćuje barunu Gustavu Prandau kao upravniku tog posjeda u odsustvu njegova brata Karla; od čega su odbijeni iznosi godišnjih obroka, dostavljeni miholjačkom vlastelinu u Beč (1856.-1860. ukupno 102.000 forinti)	-	65,8
24. iznosi primljeni na ime urbarijalne odštete	-	195,7
25. iznosi koje je vlastelin primio na ime ukupne dobiti	247,6	309,4

Dok je, dakle, u doba normalnog poslovanja feudalnog vlastelinstva izvanšumarsko gospodarstvo moglo uglavnom da pokrije troškove za uzdržavanje posjeda, građevnu djelatnost, kao i boravak vlastelina na posjedu, tj. u valpovačkom dvoru - sada su ti prihodi smanjeni za jednu trećinu i tako unatoč manjim izdacima (zbog smanjenja cjelokupne aktivnosti) petogodišnji sumarij iskazuje stalni manjak. Zanimljivo je da se taj manjak skoro poklapa s izdatkom za porez (odbivši naknadu sa zemljišta u zakupu) kroz tih pet godina, 1856.-1860. Kako sad velik dio prihoda šumarije odlazi za uzdržavanje posjeda, a i sam se taj prihod u iznosu smanjio, to on (a time i čitav posjed Valpovo) ne bi mogao osigurati vlastelinu dobit u ranijem opsegu.

No, zato je barun Gustav von Prandau (osim čistog prihoda od imanja Donji Miholjac) za vlastite potrebe uzeo i cjelokupni iznos urbarijalne odštete, koja u navedenih pet godina doseže dvije stotine tisuća forinti i tvori 2/3 dobiti vlastelina.

Na taj način omogućilo je šumsko bogatstvo posjeda da se prebrodi kriza u šestom deceniju XIX. stoljeća; urbarijalna odšteta pak osigurala je vlasniku očuvanje dobiti u ranijem opsegu.

Uprava šumarije riješila je na jednostavan način problem velikih troškova za radnu snagu na eksploataciji drvnog bogatstva: umjesto prodaje drva na hvate prešlo se prodaji na veliko drva na panju (Stammholz umjesto Klafterholz), i tu se sve do kraja stoljeća stalno povećava godišnji prihod.

Teže je bilo s obnovom poljoprivrednog gospodarstva gdje su krčenjem i melioracijom formirani novi i prošireni stari majuri, izgrađene odgovarajuće gospodarske zgrade, nabavljena stoka i alat - a sve na teret prihoda šumarije.

Među novim majurima naročito se ističe opsegom onaj izgrađen na južnom dijelu imanja, uz rub šume po kojoj je dobio i ime Jedinac. Tijekom četiri godine 1865.-1868. vršena su na tom području opsežna krčenja da bi se od dotada rasparčanih malih parcela livada i pašnjaka (koje su dijelom davane u zakup, a dijelom upravljane iz Valpova, odnosno starijeg gospodarstva Krtinjača) stvorio zaokruženi majur s ukupno 1709 jutara; od toga preko tisuću jutara oranice i četiri stotine jutara livade.[48] Izdaci za iskrčivanje Jedinačke i Bilinačke šume pokriveni su samim prihodima od prodaje drvene mase tog terena, i to varaždinskom trgovcu Matiji Baueru i peštanskom Gottesmanu. U pojedinim godinama zabilježeni su ovi iznosi:

1865. za krčenje izdano 51.704 for.,
1866. za krčenje izdano 17.520 for.,
1867. za krčenje izdano 30.050 for.,
1868. za krčenje izdano 17.525 for.,

a za drvo primljeno (samo iz šume Jedinac i Bilinačke šume):

1865. primljeno 56.787 for.
1866. primljeno 60.075 for.,
1867. primljeno 13.300 for.,
1868. primljeno 3.354 for.

Svega je, dakle, troškova bilo 116.529 forinti dok je za samo drvo dobiveno 133.516 forinti.[49] Na ostalim gospodarskim distriktima također je vršeno spajanje manjih, rasparčanih dijelova ranijeg alodijalnog posjeda (uglavnom livada i pašnjaka, manje oranica) odnosno proširivanje dotadašnjih oraničnih površina.

Osnovicu valpovačkog distrikta predstavljao je majur Kraljevci, najstariji na čitavom posjedu i vrlo prikladno smješten u blizini samog Valpova, što je osiguravalo potrebnu radnu snagu.[50] Majuri na području distrikta Gorica sačinjavali su do 1866. tek niz odvojenih gospodarskih parcela, a tada su one (krčenjem manjih šumskih površina što su ih dijelile) zaokružene na tri oveće jedinice: Gorica, Suvar i Kitišanci. Za izgradnju nastambe upravitelja (špana) tog distrikta izdano je u godinama 1867./1868. oko 23 tisuće forinti.[51] Od vremena regulacije u 1830. god. djeluje distrikt Krtinjača gdje su također šezdesetih godina vršena manja krčenja; uz veće majure Krtinjača (sjedište špana, s 354 jut. oranice) i Vučkovac (sa 450 jut. oranice i 138 jut. livada), tu se nalazi i manji majur Prisunčani koji smo nalazili u popisima alodijalnog posjeda već početkom XIX. stoljeća.[52] Gospodarske zgrade u Vučkovcu tražile su tijekom 1867. oko 13 tisuća forinti izdataka, među njima i staja za tov do 80 komada goveda i drvena staja za uzgoj oko stotinjak svinja.[53] Najteže uvjete gospodarenja imao je distrikt Selce, zbog slabih komunikacija njegovih majura Selce i Cerovac (sa 609 odn. 581 jut. oranice). Pojedinačne parcele tog terena upravljane su do 1863. iz distrikta Krtinjača, a tada je - osim iskrčivanja manjih šumskih površina - trebalo izgraditi i poseban sistem kanala zbog podvodnosti tog zemljišta. Premda je troškom od oko 30.000 forinti stvorena mreža kanala da otkloni štetu koju su nanosile obližnja Vuka i Vojna, gospodarenje na tim majurima trpjelo je zbog niskog smještaja terena i nestalnog otjecanja što zavisi od vodostaja Drave.[54]

Sveukupni izdaci na teret građevinskog ureda kroz petogodište 1864.-1868. dosežu skoro 200 tisuća forinti, od čega je 3/4 zabilježeno zasebno po najvećim građevinskim objektima.

Tu dolaze pojedinačno:

1864.	- majur Selce	for.	11.402
1865.	- majur Cerovac	"	12.095
1866.	- majuri Cerovac i Selce	"	7.254
1867.	- stan špana distrikta Selce	"	8.712
	- stan špana distrikta Gorica	"	20.270
	- majur Vučkovac	"	13.096
	- ovčarnica u Bicarevcima	"	8.578
	- parni mlin u Valpovu	"	20.270
1868.	- stan špana distrikta Selce	"	1.919
	- stan špana distrikta Gorica	"	2.781
	- majur Vučkovac	"	558
	- parni mlin u Valpovu	"	9.280
	- mljekara i konjušnica	"	7.439
	- majur Jedinac	"	18.361

Osim toga, posebno je u 1867. god. izgrađena vlastelinova konjušnica uz valpovački dvor i uzgajalište južnog voća u dvorskom parku za ukupno preko 13.000 forinti; a iduće godine upisano je kod građevnih troškova i 12.000 for. za nabavu strojeva u parnom mlinu.[55]

Najveće nabavke strojeva u šezdesetim godinama odnose se na vršilice i lokomobile. U tu svrhu izdano je 1863.-1867. preko 20 tisuća forinti, gdje se posebno navode u 1864. i 1866. kupovina po jednog lokomobila kod tvrtke Clayton et Schutleworth u Beču za 3.370, odn. 5.600 forinti.[56] Daljnjih 38 tisuća forinti utrošeno je za opskrbu novoformiranih majura potrebnim stočnim blagom. Za nabavu volova i konja izdano je od 1863. do 1868. ovoliko:

1863.	za kupovinu volova 7.603 f., za konje	- f.
1864.	za kupovinu volova 1.829 f., za konje	5.980 f.
1865.	za kupovinu volova 4.813 f., za konje	- f.
1866.	za kupovinu volova 3.942 f., za konje	563 f.
1867.	za kupovinu volova 8.098 f., za konje	1.300 f.
1868.	za kupovinu volova 3.000 f., za konje	785 f.

svega dakle za volove 29.285, a za konje 8.628 forinti.[57]

Cjelokupna površina svih pet gospodarskih distrikata veleposjeda Valpovo (ne računajući šumski posjed) obuhvaćala je preko 13 tisuća jutara, čemu treba pribrojiti još 1293 jutara majura Samatovci koji je bio dat u zakup grofu Normann-Ehrenfelsu.[58] Od tog zemljišta otpada na trinaest što većih što manjih majura (ubrojivši Samatovce) 5757 jut. oranice, 1815 jut. livada i 1012 jut. pašnjaka, tj.

svega 8584 jutara ili oko 2/3 površine. Ostatak je najvećim dijelom bio u zakupu; dok je kod valpovačkog distrikta polovina terena još uvijek bila u nepovezanim parcelama (108 jut. oranica, 483 jut. livada i 937 jut. pašnjaka), što je onemogućavalo intenzivnije gospodarenje na njima.[59]

Oranična površina pokriva oko dvije trećine zemljišta svih majura, od kojih samo jedan (tzv. Gatski rit) ima 101 jut. livada i 99 jut. pašnjaka na sjevernoj obali Drave, a nema u svom sastavu oranica. Ostalih jedanaest majura baruna Gustava von Prandaua raspolagalo je ovim zemljištem:

Distrikt	Majur	Oranice	Livade	Pašnjaci
Valpovo	Kraljevci	410	106	29
Gorica	Gorica	205	291	136
Gorica	Suvar	255	95	163
Gorica	Kitišanci	300	-	51
Krtinjača	Krtinjača	354	79	77
Krtinjača	Vučkovac	460	138	51
Krtinjača	Prisunčani	157	97	-
Selce	Selce	609	157	64
Selce	Cerovac	581	42	-
Selce	Kurus i Trn	320	197	94
Jedinac	Jedinac	1057	479	75 jut.

Pet najvećih majura na imanju s preko četiri stotina jutara oranice (Jedinac, Selce, Cerovac, Vučkovac i Kraljevci) obuhvata 3117 jutara oranične površine što znači preko polovine takve površine posjeda baruna Prandaua, odnosno preko 3/5 na njegovim svim majurima.[60] Dok na području kojim veleposjed gospodari u vlastitoj režiji prevladaju oranice, u zakupu se nalaze većim dijelom pašnjaci: 1793 jut., naprama1156 jut. oranica i 492 jut. livada u zakupnom odnosu.

Neposredno pred smrt posljednjeg valpovačkog vlastelina iz redova obitelji Hilleprand von Prandau, baruna Gustava - ujedno vlasnika i donjomiholjačkog posjeda - sudjelovala su ta dva vlastelinstva na Zemaljskoj izložbi u Budimpešti 1885. godine. Tim povodom izdala je vlastelinska uprava veoma opsežan spis (u stvari: iscrpan pregled koji prikazuje stanje do kojeg se uzdigao taj veleposjed kroz nešto više od jednog decenija nakon izgradnje novih majura) pod naslovom "Die Excellenz Gustav Hilleprand Freiherr von Prandau'schen Domänen Valpo und Dolnji Miholjac in Slavonien - Herausgegeben von der Administration dieser Domänen" (Beč, 1885.). Prema rukopisu tog djela što se čuva u Arhivu vlastelinstva Valpovo može se zaključiti da je glavni redaktor bio Adolf Danhelowsky, šumarski stručnjak na vlastelinstvu i inače autor nekoliko rasprava iz područja šumarstva i iskorišćivanja šumskog bogatstva Slavonije.[61]

Cilj te publikacije bio je, kako se iz predgovora razaznaje, da bude neke vrste katalog i tumač za izložene objekte tih posjeda na naprijed spomenutoj izložbi.[62] Osnovne dvije grane gospodarstva koje knjiga prikazuje jesu poljoprivreda i šumarstvo. Nakon općeg opisa, kod jednog i drugog dolazi pojedinačni prikaz područnih jedinica: poljoprivrednih distrikata i šumskih revira, kako na valpovačkom tako i na donjomiholjačkom dijelu posjeda. Na trećem mjestu govori se o poljoprivrednoj industriji na imanjima.[63]

Temeljna korist koju pruža navedena publikacija vlastelinske administracije jeste u tome, što fiksira stanje veleposjeda u momentu kad on prelazi iz ruke barunske obitelji Prandau u vlasništvo njihovih nasljednika grofova Normann-Ehrenfels. No, što se tiče samog poslovanja posjeda kao i njegove upravno-gospodarske organizacije, ona ne govori mnogo - niti daje neku retrospektivu razvitka imanja i preobražaja iz feudalnog vlastelinstva u kapitalistički veleposjed.

Iz podataka u ovoj knjizi vidi se da je radna stoka kao i zgrade za nju, zatim osnovno gospodarsko osoblje i stambene zgrade za njih uglavnom ravnomjerno smješteno na distrikte prema njihovoj veličini, dok je uzgoj konja, goveda, ovaca i svinja raspodijeljen na neke od distrikata odn. majura.[64] Nazivi gospodarskih sluga većinom su njemački, s nekim madžarskim (guljásgazda, kanászgazda i sl.).[65]

Nova organizacija valpovačkog veleposjeda uzrokovala je i postupnu promjenu u sistemu vođenja gospodarskog knjigovodstva. Do početka šezdesetih godina XIX. stoljeća godišnji obračun novčanih primanja i izdataka sadržava raspored po gospodarskim uredima (kao i u feudalnom dominiju), tek što je sada jezik obično njemački. Prijelaz na novi sistem počinje time što se pojedine ranije rubrike ne svrstavaju više u određene odjele po uredima, već postaju samostalne jedinice. U 1870-im godinama formira se onda novi sistem rubrika, koji u konačnom obliku kakav će ostati sve do pred Prvi svjetski rat - obuhvaća kod primitaka oko 30-ak a kod izdataka preko 40 jedinica. Odvajanje poslovanja šumarije u zasebnu knjigovodstvenu seriju dovelo je do toga, da se u knjigama tzv. "Guts-Renten Empfang und Ausgabe" bilježi čisti prihod cjelokupnog šumskog gospodarstva tek kao doznaka "aus der Forstrenten-Cassa"; kao što glavna knjiga dobra Valpovo u idućoj rubrici upisuje i čisti prihod donjomiholjačkog vlastelinstva kao doznačivanje "Aus der Rentkassa Miholjac". Nakon smrti Gustava Prandaua, kad valpovački posjed preuzima (od 1891./92.) njegov unuk grof Rudolf Normann, dolazi do manje izmjene u načinu prelijevanja dobiti šumarije u centralnu blagajnu. Tad potpuno prestaje prinos iz Miholjca, jer ovo dobro dolazi u ruke obitelji Majlath preko druge kćeri baruna Prandaua, o čemu će kasnije biti govora.

Među stvarnim primicima poljoprivrednog gospodarstva Valpovo ističu se svojim značenjem ove rubrike:

- prihod od obrade zemlje (Feldwirthschafts-Nutzen), gdje se uglavnom bilježi prodaja žitarica s majura;

- prihod od stočarstva (Viehwirthschafts-Nutzen), što se odnosi na prodaju stoke;

- zasebno se bilježi prihod od mlina (Mühl-Nutzen) koji u osnovi dolazi iz velikog novoizgrađenog mlina u Valpovu;

- pod rubrikom vinskih prihoda (Weingefälle) upisuju se zakupnina vlastelinskih gostionica i točionica, dok se zasebno vodi zakup pivare Bräuhaus-Nutzen);

- zakupnina za vlastelinske zemlje, uglavnom livade i pašnjake (Mieth - und Pachtzinse von Gutsbestandtheilen).

Tu se nalaze i rubrike koje su ranije davale veće iznose, a sada je njihova uloga u ukupnim prihodima vrlo mala - kao npr. podavanja od putova, mostova i skela (Weg-, Brücken- und Überfuhrsgefälle), od sajmova (Marktgefälle), ribarenja (Teich- und Flussfischerei-Nutzen) i sl. U ovom razdoblju još je bez značaja i zasebna rubrika prihoda na kamatama od uloženih kapitala (Interessen von Activ-Capitalien), zbog neznatnog prometa vrijednosnim papirima (koje bilježi drugi dio prihoda). Tek će grof Normann donijeti promjenu u tom poslovanju.

Među izdacima u odjelu stvarnih troškova nalazimo nekoliko grupa rubrika. Najviše ih se odnosi na raznovrsne vidove plaća za upravno i gospodarsko osoblje, odnosno izdataka za nadnice strojarskih kao i poljoprivrednih radnika. Tu je rubrika gdje se bilježe plaće stalnog personala u gotovini (Gehalte) i odvojeno u naravi (Deputatablösungen); sluga, u tri podrubrike za strojarsku radionicu (Maschinen-Werkstatt-Auslagen), kovačku radionicu (Schmied-Werkstatt-Auslagen), i za poslugu drešmašina (Dreschmaschinen-Auslagen). Troškovi mlinarskih majstora i slugu sačinjavaju uglavnom rubriku troškova mlina (Mühlkosten), dok se nadnice poljoprivrednih radnika bilježe kod troškova za obradu zemlje (Feldwirthschaftskosten). Ova posljednja rubrika zasebno vodi svih pet gospodarskih distrikata (Valpovo, Gorica, Krtinjača, Selce i Jedinac), zatim samu žitnicu (Kasten-Amt), pa vinograde u Zagajcima i Villanyu i podrumski ured (Keller-Amt). K tome se pridružuju izdaci za nekadašnje službenike na imanju ili njihove udovice (Pensionen), te dvije rubrike za nagrade i poklone sa strane vlastelina kako članovima obitelji i višim službenicima (uglavnom pod rubrikom: Gnadengaben, obično u pojedinačno značajnijim iznosima), tako i pojedincima na čitavom imanju (pod rubrikom: Belohnungen und Aushilfen, redom u pojedinačno neznatnim iznosima).

Uz izdatke za porez (Steuer und Gaben), dolazi onda trošak građevina: u posljednjih desetak godina pred smrt zadnjeg Prandaua kudikamo je veća rubrika uzdržavanja postojećih zgrada (Erhaltungskosten der Gebäude), nego ona za novu izgradnju (Neue Bauten). Troškovi stočarstva bilježe se zasebno (Viehwirthschaftskosten).

Najveće iznose sadržava uvijek posljednja rubrika u stvarnim izdacima, pod naslovom vlastelinskog domaćinstva (Herrschaftliche Haushaltung). U stvari, osim samih izdataka za uzdržavanje dvora odnosno za plaće dvorskih službenika, tu se unose i tvore najveći dio te rubrike izravna primanja vlastelina; čemu se pridružuju i apanaže članova njegove obitelji. Taj dio te rubrike predstavlja onu čistu dobit koju odbacuje cjelokupno imanje (kako poljoprivredno, tako i šumarsko gospodarstvo), a koju - osim tekućeg salda što se prenosi iz jedne u drugu godinu - uzima veleposjednik i ne možemo pratiti u što se troši.[66]

Odnose među pojedinim granama gospodarske djelatnosti na veleposjedu Valpovo u ovo doba analizirat ćemo prikazom poslovanja u petogodištu 1876.-1880., kad je novi sistem knjigovodstva već posve ustaljen.

Izdaci što ih bilježe glavne knjige imanja Valpovo kroz petogodište 1876.-1880. iznose po rubrikama:

1. svi skupni izdaci za poljoprivredno gospodarstvo, izuzevši građevinske i troškove za uzdržavanje dvora;
2. troškovi za održanje postojećih i izgradnju novih objekata;
3. troškovi za uzdržavanje dvora (plaće dvorske posluge i dnevni izdaci);

- svi iznosi u tisućama forinti, zaokruženi na stotine:[67]

	1.	2.	3.
1876.	181,9	7,5	35,1
1877.	190,3	25,6	34,9
1878.	168,1	17,6	34,4
1879.	143,6	16,0	33,0
1880.	179,3	10,9	43,7
	863,2	77,6	181,1

Od građevinskih troškova u ovom razdoblju dolazi na novu izgradnju tek 1/8 ili ukupno 10,5 tisuća forinti, dok uzdržavanje postojećih zgrada zahtijeva ostalih 67,1 tisuća forinti. - Na plaće dvorskih službenika otpadala je jedna trećina svih dvorskih troškova, tj. kroz godine 1876.-1880. preko 55 tisuća forinti; ostalo su troškovi dvorskog ureda i opskrba vlastelinske obitelji.[68]

Najveći dio redovitih troškova poljoprivrednog gazdinstva odnosi se na osobne izdatke, tj. plaće i nadnice. Raspodjelu troškova koji su u iznosu od preko osam

stotina i pedeset tisuća forinti zabilježeni za razdoblje 1876.-1880. u rubrici prvoj prednje tablice daje nam ovaj pregled:

1. plaće stalnog osoblja u gotovini (rubr. Gehalte);

2. plaće stalnog osoblja u naturi (rubr. Deputatablösung);

3. nadnice poljoprivrednih radnika na gospodarskim majurima i dvama vinogradima (rubr. Feldwirthschaftskosten);

4. troškovi za strojarske majstore i sluge, te za uzdržavanje strojeva (rubr. Maschinen-Werkstatt-, Schmied-Werkstatt- und Dreschmaschinen-Auslagen);

5. troškovi za mlinarske majstore i sluge, te za uzdržavanje mlinova (rubr. Mühlkosten);

6. izdaci za porez (rubr. Steuer und Gaben);

7. ostali izdaci za poljoprivredno gospodarstvo;
 - svi iznosi u tisućama forinti, zaokruženi na stotine:[69]

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1876.	21,3	8,4	43,2	11,9	19,7	28,9	48,5
1877.	23,6	12,9	41,8	14,0	20,3	23,0	54,7
1878.	23,7	8,7	41,9	12,5	14,5	14,9	51,9
1879.	23,2	2,7	57,6	10,7	13,2	14,8	31,4
1880.	20,0	7,9	52,9	18,3	15,7	9,9	54,6
	111,8	40,6	227,4	67,4	83,4	91,5	241,1

Uz gospodarsko osoblje, raspoređeno po distriktima i pojedinim majurima, djelovao je i niz službenika središnje uprave veleposjednika. Na čelu obih domena, valpovačke i donjomiholjačke, stajao je zajednički direktor imanja, a imale su i zajedničkog odvjetnika. Napose je valpovački dio imao jednog predstojnika kancelarije s 2 pomoćnika, računskog službenika s pomoćnikom, geometra, voditelja građevnog ureda s pomoćnikom, računskog revizora i upravnika ekonomije (kojemu su bili podređeni žitničar, pet španova po distriktima i veterinar, dok je liječnik pripadao neposredno pod centralnu upravu.)[70]

Prema pregledu osoblja za 1880. godinu ("Salarial-Tabelle der hohen Herrschaft Valpo pro 1880.")[71], ta su mjesta zauzimali ovi službenici i primali u gotovu plaću u godišnjem iznosu ovako:

upravnik (Verwalter) Gustav Petheo	761 f.
predstojnik kancelarije (Canzleivorstand) Adolf Eisenbarth	630 f.
pomoćnik u kancelariji (Kanzleiadjunct) Mihael Dragović	300 f.
pisar u kancelariji (Canzellist) Luka Ćosić	236 f.
računovođa (Rentmeister) Heinrich Blesser	630 f.
računski pisar (Rentamts-Canzellist) Gabrijel Gvozdanović	236 f.
geometar (Ingenieur) Vincenz Beer	560 f.
voditelj grad. ureda (Bauamtsleiter) August Lerch	560 f.
računski revizor (Revident) Anton Kovačić	344 f.
nadzornik ekonomije (Oeconomie-Inspector) - nepopunjeno	
pomoćnik ekonoma (Oeconomie-Adjunct) Victor Burian	236 f.
pisar ekonomije (Oeconomie-Canzellist) Eduard Flambach	236 f.
žitničar (Kastner) Stjepan Jurjević	357 f.
špan u Gorici (Ispan) Alexander Reketye	344 f.
špan u Krtinjači Emanuel Jahl	344 f.
špan u Selcu Alojs Rotter	344 f.
špan u Jedincu Alois Gambrini	344 f.

Osim navedenih službenika, iskaz plaća upravno-gospodarskog personala u grupi središnjih službenika za 1880. godinu uz mlinarskog nadzornika (Müchlcontrollor) Jakoba Župića s 344 for., obuhvata jedanaest osoba šumarije. To su:

upravnik šumarije (Waldbereiter) Anton Urban	897 f.
pisar šumarije (Waldamts Canzellist) Matija Dollušić	236 f.
revirni šumar u Valpovu (Revier-Förster) Josef Dvoržak	301 f.
revirni šumar u Petrijevcima Wencel Csernik	301 f.
revirni šumar u Koški Ivan Pudleiner	301 f.
revirni šumar u Poganovcima Josef Skert	301 f.
podšumar u Josipovcu (Unterförster) Juraj Živić	210 f.
podšumar u Petrijevcima Josef Sacher	210 f.
podšumar u Martincima Matija Piai	210 f.
podšumar u Budimcima Adalbert Horvath	210 f.
podšumar u Harkanovcima Emerich Kolessarić	210 f.

Ovaj nam popis vrlo dobro pokazuje nacionalni sastav središnjih upravnih službenika na veleposjedu Valpovo, kao što i iznosi godišnjih plaća u gotovu za pojedine vrste personala ukazuju na njihov položaj u upravno-gospodarskoj organizaciji.

Kao poljoprivrednu radnu snagu za obradu zemljišta na gospodarskim majurima uzimala je uprava veleposjeda najamne radnike dijelom sa samog područja imanja (no uglavnom za manje radove tijekom godine), a u najvećoj mjeri - prilikom sezonskih radova, naročito kod žetve žitarica i krmnog bilja - poljoprivredne radnike iz mjesta Velikog i Malog Bezdana; to navodi i sama vlastelinska uprava u izloženoj publikaciji iz 1885. god.[72] Nadnice poljoprivrednih radnika na valpovačkom veleposjedu kretale su se prema godišnjem dobu za muškarce od 50 do 120 krajcara, za žene od 36 do 60 krajcara i za djecu od 30 do 40 krajcara.[73]

Od ukupnih oko 230 tisuća forinti što ih bilježi rubrika "Feldwirthschaftskosten" za petogodište 1876.-1880. dolazi na pojedine distrikte, vinograde, odnosno žitničariju i podrumarstvo ovako (uz to, zabilježen je u 1878. pod "raznim izdacima" i trošak za nabavu 2.000 metr. centa žita za 16.305 forinti):

Distrikt Valpovo	36.480 f.
Distrikt Gorica	29.107 f.
Distrikt Krtinjača	29.416 f.
Distrikt Selce	47.107 f.
Distrikt Jedinac	42.434 f.
Žitnica	5.914 f.
Vinograd Zagajci	3.128 f.
Vinograd Villany	6.608 f.
Podrumarstvo	4.481 f.
Razni izdaci	22.742 f.[74]

Raspored izdataka za strojarske radnike i uzdržavanje tih radionica u godinama 1876.-1880. bio je ovaj:

Strojarska radionica	37.156 f.
Kovačka radionica	12.667 f.
Strojevi mlatilice	17.596 f.[75]

Od izdataka za strojarsku radionicu otpada u 1880. g. na kupovinu jedne nove parne mlatilice (Dampfdreschmaschine) kod bečke tvrtke Schuttleworth iznos od 5.438 forinti.[76]

U 1885. godini posjedovala su oba imanja, valpovačko i donjomiholjačko, zajedno devet garnitura strojeva mlatilica, raspoređenih po distriktima i gospodarskim majurima, a koje su imale na raspolaganju i svu potrebnu opremu. Od poljoprivrednog oruđa nabavljeno je u Valpovu kroz dvadeset godina od 1863. do 1884. među ostalim i 580 komada jednostrukih i dvostrukih plugova, 182 ekstirpatora i kultivatora i 178 željeznih brana.[77]

Troškovi za poslovanje mlinova obuhvataju plaće majstora mlinara, njegovih pomoćnika i izdatke za opremu. Kroz petogodište 1876.-1880. taj je raspored ovaj:

Plaće majstora mlinara	15.229 forinti,
Nadnice pomoćnika	24.904 forinti,
Razni troškovi	43.216 forinti.[78]

Uz to, upisano je u rubrici "mlinskih troškova" pod razno u nekoliko navrata i kupovanje žitarica, za ukupnih 24.316 forinti.[79]

Najveći dio poslovanja mlinova (kako pri primicima, tako i u izdacima) odnosi se na veliki novoizgrađeni mlin u Valpovu. Tu je ranije postojao jednostavni vodeni mlin na Karašici, s osam mlinskih kola i jednom pilom; na njegovu mjestu 1867.-1868. izgrađen je i tijekom 1869. stavljen u pogon novi, s pogonom na paru i vodu. Parnu snagu daje parni stroj (Corliss' Condensations-Dampfmaschine) od 30 konjskih sila. Za pogon vodom služi kotač promjera 5 m a širine 4,3 m, koji kod prosječnog vodostaja daje isto tako oko 30 konj. sila. Cjelokupni pogon tog mlina obuhvaća, osim same zgrade mlina na pet katova, također i niz pomoćnih zgrada kako za strojeve tako i za nastambu posluge. Nadalje je uz mlin izgrađen veliki magazin za žitarice i zasebni za već samljeveno brašno.[80]

Prihode poljoprivrednog imanja daje nam tablica s rubrikama:

1. prinosi od prodanih žitarica (rubr. Feldwirtschafts-Nutzen);
2. prihod od poslovanja mlinova (rubr. Mühl-Nutzen);
3. prihod od stočarstva (rubr. Viehwirthschafts-Nutzen);
4. zakupnina vinotočja i pivare (rubr. Weingefälle i Bräuhaus-Nutzen);
5. svi ostali prihodi što pripadaju na poljoprivredni dio veleposjeda; svi iznosi u tisućama forinti, zaokruženi na stotine:[81]

	1.	2.	3.	4.	5.
1876.	31,6	103,3	12,9	15,9	21,2
1877.	18,4	137,5	14,0	14,6	27,2
1878.	23,2	83,7	13,9	15,3	23,6
1879.	62,9	88,7	17,7	16,7	26,5
1880.	6,1	111,1	20,3	15,9	28,4
	142,2	524,3	78,8	78,4	126,9

Među raznim prihodima što ih bilježi peta rubrika te tabele najvažnije mjesto zauzimaju prinosi od zakupnine vlastelinske zemlje, u ukupnom iznosu za petogodište 1876.-1880. od preko 50 tisuća forinti. Zakupnina pak vinotočja i dalje je u odnosu 5 : 1, prema prihodu od zakupa pivare, te za 1876.-1880. iznosi oko 65 tisuća forinti, prema 13,5 tisuća forinti od pivare.

Kod prodaje žitarica s majura na veleposjedu zadržala je gospodarska uprava i nadalje praksu, da se najveće količine daju nekolicini krupnih trgovaca - u ovom razdoblju uglavnom iz Osijeka i Pečuha, što su dva prometna centra najbliža samom posjedu.

Kroz godine 1876.-1880. kupili su od valpovačkog vlastelinstva ovi ovo:

1876. g.	I. Schapringer iz Pečuha	- kukuruza za	16.973 for.
	Lorenz Jäger iz Osijeka	- kukuruza za	5.810 for.
	August Prohaska iz Valpova	- ječma za	1.000 for.
1877.	Schapringer	- kukuruza za	7.200 for.
	Jäger	- kukuruza za	6.000 for.
	Ladislav Prohaska iz Valpova	- ječma za	1.570 for.
1878.	Schapringer	- zobi za	10.902 for.
	Jäger	- kukuruza za	3.200 for.
	L. Prohaska	- ječma za	1.293 for.
	Karl Schmidt iz Valpova	- ječma za	1.050 for.
1879.	Schapringer	- pšenice za	19.808 for.
	Jäger	- kukuruza za	14.100 for.
	Jäger	- zobi za	2.600 for.
	Schmidt	- ječma za	2.848 for.
	Jakob Bauer iz Osijeka	- kukuruza za	20.700 for.
1880.	Schapringer	- ječma za	2.296 for.
	Schmidt	- ječma za	1.508 for.

Tih nekoliko najkrupnijih kupovina, koje skupa dosežu nešto ispod 120 tisuća forinti i tvore osnovicu primanja u rubrici "Feldwirthschafts-Nutzen" za godine 1876.-1880.,[82] pokazuju da su stalna dva kupca pečuški trgovac Schapringer (sa 57.179 for.) i osječki Lorenz Jäger (sa 37.710 for.). Ovog posljednjeg naći ćemo kao stalnog kupca najvećih količina drva na panju s kojim valpovačka šumarija posluje u tom razdoblju. Dok se Jägerove kupovine u osnovi odnose na kukuruz, Schanpringer uzima i pšenicu i zob (u pojedinačnim slučajevima kad ih vlastelinstvo prodaje); treći kupac kukuruza jeste Osječanin Bauer (sa 20.700 for. u 1880.). Ječam uzimaju u godišnjim manjim iznosima Valpovčani August i Ladislav Prohaska i Karl Schmidt - pivari u Valpovu.

Pregled nam pokazuje da se direktna prodaja žitarica prvenstveno odnosi na kukuruz (ukupno oko 74 tisuće forinti). Pšenicu pak ovdje ne nalazimo, jer je vlastelinska uprava daje na preradu u svoj veliki mlin u Valpovu te je prodaje u obliku brašna. O tome nam nedostaje dokumentarna građa, što nam onemogućava detaljniju analizu poslovanja tog mlina i trgovine brašnom. U publikaciji iz 1885. god. uprava navodi ovo: Der nach Deckung des Eigenbedarfes gefechsnete Weizen und das Korn werden theilweise der herrschaftlichen Dampfmühle in Valpo nach den jeweiligen Esseker Marktpreisen zur Vermahlung übergeben, theils mit dem Mais und Hafer im Offertwege verkauft..."[83].

Kao što pokazuju podaci o prihodima vlastelinstva kroz to razdoblje, povećani prinos poljoprivrednog gospodarstva s novoizgrađenih majura, tek se manjim dijelom izražava na stavci izravnih prodaja žitarica, dok najveći dio prolazi kroz mlin i bilježi se na njegovim prihodima. Premda je ukupni prihod znatan, veliki troškovi (naročito za poljoprivredne radnike, a i za ostale plaće i nadnice) rezultiraju slabim dobitkom od poljoprivrednog gazdinstva.

Pregled konačnog poslovanja vlastelinstva s obzirom na udio poljoprivrede, šumarije i prinosa iz donjomiholjačke blagajne u formiranju dobiti vlastelina daje nam tablica s rubrikama:[84]

1. ukupno primanje imanja;
2. izdaci poljoprivrednog gazdinstva i građevina;
3. razlika između rubrike 1) i 2);
4. čisti prihod šumarije;
5. čisti prihod donjomiholjačkog posjeda;
6. zbir prihoda šumarije i donjomiholjačkog posjeda uz odbitak odn. pribrajanje iznosa iz rubr. 3);
7. troškovi za uzdržavanje dvora u Valpovu;
8. prihodi vlastelina baruna Gustava von Prandaua;

sve za razdoblje 1876.-1880. u tisućama forinti:[85]

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1876.	184,9	189,4	-4,5	175,3	105,0	275,8	35,1	227,6
1877.	211,7	215,9	-4,2	307,6	100,0	403,4	34,9	304,7
1878.	159,7	185,7	-26,0	480,0	42,4	496,4	34,4	498,2
1879.	212,5	159,6	52,9	230,0	207,6	490,5	33,0	397,2
1880.	181,8	190,2	-8,4	460,0	171,7	623,3	43,7	621,4
	950,6	940,8	9,8	1652,9	626,7	2289,4	181,1	2049,1

Iz podataka se vidi da pokriće za uzdržavanje dvora kao i čisti prihod vlastelina dolazi skoro isključivo iz dobiti šumarije, odnosno prinosa donjomiholjačke blagajne.

Od preko dva milijuna forinti na korist veleposjednika kroz ovih pet godina, otpada najveći dio tj. preko 3/4 na izravna primanja baruna Gustava von Prandaua, a ostalo predstavljaju apanaže, darivanja, nagrade i penzije - kako pokazuje ova tabela:

bar. Prandau	1.568,6	tisuća forinti
apanaža	281,6	tisuća forinti
darivanja	76,8	tisuća forinti
nagrade	89,1	tisuća forinti
penzije	33,0	tisuća forinti.[86]

Zanimljivo je da se iznos koji je uzeo veleposjednik za tih pet godina skoro poklapa s ukupnom svotom, što ju je tijekom istog petogodišta uplatio najveći kupac drva na panju iz vlastelinskih šuma osječki veletrgovac drvom Lorenz Jäger - a koja iznosi 1606 tisuća forinti. Podaci u knjigovodstvenim serijama plastično prikazuju direktno prelivanje novčanih svota od prodaje drvnog blaga iz prostranih šuma u džep baruna Gustava von Prandaua.

Godišnji pregled primitaka šumarije bilježi kao glavne stavke nekoliko rubrika od prodaje drva, i to; drvo na panju (Stammholz), građevno drvo (Bauholz), drvo za obradu (Nutz und Werkholz), ogrjevno drvo na hvate (Klafterholz). Znatan ali nestalan je prihod od žirovine (Eichelung), dok su mali prihodi od šiški (Knoppern) i šumskih pašnjaka (Weide-Nutzen). Udio pojedinih stavki u ukupnom prihodu šumarije kroz petogodište 1876.-1880. pokazuje ova tablica (u tisućama forinti):[87]

	1876.	1877.	1878.	1879.	1880.	Svega
drvo na panju	249,4	344,2	474,2	241,0	450,4	1759,2
drvo građevno i za obradu	0,1	0,3	0,5	0,2	0,3	1,4
drvo na hvate	13,8	11,8	5,0	10,7	11,8	53,1
žirovina	0,6	57,6	3,3	25,4	23,3	110,2
šiške	0,4	2,1	2,8	0,6	0,6	6,5
pašnjaci	3,7	3,2	2,9	2,2	2,0	14,0

Kod izdataka šumarije nalazimo u knjigama kao znatnije stavke porez za šumsku površinu (Landesfürstliche Gaben und andere Steuern), plaće šumarskog osoblja, tj. revirnih šumara, podšumara itd. (Gehalte), tekuće troškove za uzdržavanje šuma (Forstkosten), izdatke za lov (Jägereikonsten), za održavanje građevina šumarije (Erhaltungskosten der Gebäude), a napose troškove za sječu i odvoz drva na hvate (u rubr. Erzeugungskosten, i rubr. Fuhrlohn für Bau- und Klafterholz). Raspored tih izdataka pokazuje ova tablica (u tisućama forinti):[88]

	1876.	1877.	1878.	1879.	1880.	Svega
porez	-	17,1	21,1	18,4	21,6	78,2
plaće	4,1	6,5	6,3	6,1	7,3	30,3
šum. izdaci	4,2	2,2	1,0	0,3	13,2	20,9
lov	1,0	0,8	1,0	0,9	0,8	4,5
građevine	1,3	1,8	0,3	0,6	1,4	5,4
sječa hvatnog drva	7,8	7,7	6,7	3,9	8,5	34,6
odvoz hv. drva	3,9	5,2	7,1	2,3	1,2	19,7

Izdaci za porez i plaće obuhvataju preko polovine svih stvarnih troškova šumarije. Što se tiče poslovanja drvom na hvate, veliki iznosi za njegovu sječu i odvoz rezultiraju nedostajanjem čiste dobiti iz te trgovine.[89] - Osim navedenih izdataka, i još nekih manjih, što sveukupno doseže kroz 1876.-1880. god. 210,8 tisuća forinti, bilježi šumarija i 152,2 tisuća for. doznake Donjomiholjačkoj šumarskoj upravi - dok je ostalo prenijeto na glavnu blagajnu veleposjeda Valpovo, u već naprijed navedenom ukupnom iznosu od 1.652,9 tisuća forinti.

Najveći dio primitaka po stavci prodaje drva na panju potječe od osječkog veletrgovca Lorenza Jägera, i to po godinama: 1876. - 155,6; 1877. - 322,0; 1878. - 466,3; 1879. - 218,4; i 1880. - 443,8 tisuća forinti. Jäger ostaje sve do sredine 80-ih godina glavni kupac za valpovačku šumariju, kad se pojavljuje veletrgovačka tvrtka S. H. Gutmann iz Velike Kaniže - da bi desetak godina kasnije prepustila opet mjesto francuskoj "Société d' Importation de Chêne."[90]

Prvu pilanu za šumariju Valpovo postavio je 1870. varaždinski poduzetnik Matija Bauer, koja je s pogonom lokomobila radila oko četiri godine. U 1875. izgradio je Lorenz Jäger pilanu "Pustinja" u šumi Subotički lug kod Budimaca, a 1878. drugu "Egmeć" u istoimenoj šumi kod Koške; obje pilane bile su dobro opremljene, s pogonom na parni stroj od 60 odn. 80 konjskih sila - a poslovale su do kraja ugovornog razdoblja L. Jägera sa šumarijom Valpovo, tj. do 1885. Za odvoz drvne građe uređena je konjska željeznica, gdje je u zadnjim godinama postavljena i mala lokomotiva. Pilane su obrađivale drvo iz revira gdje su bile izrađene (a to su najšumovitija područja na veleposjedu), te je roba otpremana u Osijek.

Prema ugovoru sklopljenom s firmom S. H. Gutmann iz Velike Kaniže na desetak godina od 18. II. 1884. postavila je ova veliki pogon pilane Belišće (sa

snagom od 160 konjskih sila), također sa šumskom željeznicom (i četiri lokomotive: "Gustav", "Valpovo", "Obod" i "Miholjac") - a izgradnja svih objekata bila je u godini smrti zadnjeg valpovačkog Prandaua pri završetku. Stoga i rad Gutmanna ide u razdoblje uprave veleposjeda pod grofom Rudolfom Normann-Ehrenfelsom, odn. njegovom majkom Marijanom.[91]

POSLOVANJE VELEPOSJEDA VALPOVO POD GROFOVIMA NORMANN-EHRENFELS DO NJEGOVE LIKVIDACIJE (1885.-1945.)

RAZVITAK POSJEDA DO PRVOG SVJETSKOG RATA

Smrću baruna Gustava von Prandaua dne 23. V. 1885. izumrla je muška loza valpovačke grane obitelji. Veleposjedi Valpovo i Donji Miholjac dospjeli su u ruke njegovih kćeri: valpovački dio Marijani, udovici grofa Konstantina Normann-Ehrenfelsa, a donjomiholjački Stefaniji udatoj za Đuru Majlatha von Szekelyja.[92]

Nova vlasnica valpovačkog imanja zadržala je upravno-gospodarsku organizaciju na posjedu kakvu je ostavio njen otac, te je tabelarni pregled glavnih službenika za godinu 1886. (što ga je potpisom potvrdila 27. XII. 1885.) obuhvatio u osnovi isti personal kao i u ranijem razdoblju.[93] Također i poslovanje središnje uprave ostalo je u idućih nekoliko godina u okvirima ranijeg sistema.

Grofica Marijana Normann nije dugo upravljala tim posjedom. Njenom smrću 8. XI. 1891. prešlo je pravo vlasništva nad veleposjedom Valpovo na njene sinove Rudolfa i Gustava, i na kćerku Anu udatu za grofa Csákyja.[94] Imanje je trebalo dijeliti na tri odgovarajuća dijela, uzimajući u obzir kako poljoprivredne majure tako i šumske revire. No, ugovorom što su ga u Valpovu sklopili 18. V. 1892. grofica Ana Csáky i njen brat grof Rudolf Normann otkupio je on nasljedni dio svoje sestre za ukupni iznos od 3,160.714/98 forinti.[95] Pojedinosti tog ugovora kao i modaliteti isplate ugovorene svote bit će prikazani u daljnjem izlaganju. Temeljni rezultat pogodbe među Anom Csáky i Rudolfom Normannom s obzirom na naslijeđeno imanje jeste u tome, da se dioba provodila samo među braćom Rudolfom i Gustavom - i to u odnosu 2 : 1 u korist prvoga.

Diobeni ugovor za poljoprivredno gazdinstvo potpisali su grofovi Normann dne 19. VI. 1892. u Valpovu.[96] Prema dogovoru utanačenom već 18. V. iste godine preuzeo je Gustav Normann dva poljoprivredna distrikta: Samatovce i Selce sa svim pripadnim zemljišnim parcelama; a Rudolf je dobio ostala četiri distrikta: Valpovo, Gorica, Krtinjača i Jedinac također sa svim pripadnostima. S obzirom na to da Samatovci i Selce leže na istočnom dijelu valpovačkog posjeda, između mjesta Bizovca i istočne granice imanja prema Osijeku, to je i ta dioba (kao i ona ranija 1831. god.) zadržala kao osnovnu liniju smjer sjever - jug, od Drave na

sjeveru prema šumskim područjima uz Vuku na jugu. Po istom principu vršeno je i grupiranje šumskih revira. Samo naselje Bizovac, koje je diobom postalo prirodno središte novog imanja grofa Gustawa Normanna, već je duže vremena djelovalo kao depandansa Valpova naročito za vlastelinovu obitelj. Tu je bio mali dvorac veleposjednika s parkom i ostalim pomoćnim zgradama - a ujedno i uprava distrikta Samatovci, dok je taj (za života baruna Gustava von Prandaua) bio dan grofu Normannu koji je i boravio u bizovačkom dvoru. Mjesto zahvaljuje svoj napredak zgodnom smještaju na glavnoj cesti što vodi iz Osijeka u Našice i dalje, u neku ruku kao raskrsnica prema Valpovu.[97]

Prema odredbama diobenog ugovora novi vlasnici će preuzeti svoj posjed na dan 1. VII. 1892. Kao gospodarskog upravnika svog dijela odredio je bizovački vlastelin Ivana Schwugera, špana u Krtinjači, a valpovački posjednik Juliusa Branda, dotadašnjeg upravnika cjelokupne ekonomije. Za novog špana u Krtinjači postavljen je dotadašnji pristav ekonomije Karl Meier. Ugovor nadalje precizira detaljnu razdiobu postojećih zaliha, predstojeće žetve, kao i raspodjelu upravnog osoblja.[98]

Nekoliko dana kasnije, 23. VI. 1892. potpisan je i ugovor o diobi šuma ranijeg valpovačkog veleposjeda.[99] Gustav Normann preuzeo je u cijelosti šumski revir Petrijevci koji obuhvata u osnovi šumska područja međurječja Drave i Karašice u njegovu krajnjem istočnom dijelu (između utoka Karašice u Dravu s jedne, a mjesta Valpova s druge strane), gdje je najveći kompleks Lipovačka šuma. Rudolf Normann dobio je pak čitave revire Valpovo i Koška. Posljednji šumski revir Poganovci podijeljen je među oba nasljednika, gdje je Rudolf uzeo zapadni dio (što se nastavlja na revir Koška), a Gustav istočni. Na taj način, osnovu šumskog dijela posjeda Valpovo tvori nakon diobe veliko područje šuma na jugozapadnom kraju imanja; dok kod bizovačkog posjeda nalazimo jednu grupaciju na sjeveru uz Dravu, a drugu na jugu uz Vuku (između kojih leži poljoprivredno gazdinstvo Samatovci i Selce, s upravnim centrom Bizovcem.)[100]

Neposredno nakon Prvog svjetskog rata (kad je grof Gustav Normann ostao u inozemstvu) kupio je valpovački vlastelin 1919. bizovačko imanje i priključio ga svom dijelu, uspostavivši tako stanje iz razdoblja pred 1892. god. U međuvremenu povećao je početkom XX. stoljeća svoje imanje kupovinom susjednog manjeg posjeda Podgorač od grofa Pavla Pejačevića za jedan milijun kruna.[101]

Na svom novom posjedu proveo je grof Rudolf Normann-Ehrenfelski neku reorganizaciju gospodarske uprave. Dekretom od 25. VI. 1892. ustanovio je na imanju jednu Direkciju kao vrhovni upravni ured ("Ich errichte auf meiner Domäne Valpo als oberstes Administrativamt eine Direction mit dem Sitze in Valpo"), što će nositi naziv "Direkcija grofovskog Rudolf Normann von Ehrenfelskog imanja Valpovo" a djelovat će od 1. VII. 1892.[102] Poslove Direkcije povjerio je vlasnik istim aktom dr. Karlu Neumannu, odvjetniku iz

Osijeka, kojemu su podređeni svi službenici na imanju. Uz Direkciju djeluje kao pomoćni ured upravna kancelarija valpovačkog posjeda, koja će ujedno vršiti poslove računske revizije. Viši činovnici potpadaju u disciplinskoj odgovornosti izravno Direkciji, kojoj se svojim izvještajima i ostalim aktima direktno trebaju obraćati i ostali ukoliko ne potpadaju pod ekonomsku upravu ili šumarski ured. O ostalim upravno-gospodarskim organima dekret propisuje: da će računarski ured poslovati i voditi evidenciju o svim prirodninama u centralnom valpovačkom magazinu i pićima u magazinskom podrumu; da će se građevni materijal u drvnom skladištu i vapno u vapnari voditi u evidenciji inženjerskog ureda; da će dotadašnja dvorska uprava nositi naziv kućnog i dvorskog ureda; da će raniji građevni ured svoje poslove predati s 30. VI. 1892. inženjerskom uredu. Tad ujedno prestaje djelovanje uredovne kancelarije grofice Marijane Normann.

Prema novoj upravno-gospodarskoj organizaciji postojale su od 1. VII. 1892. na veleposjedu Valpovo ove administrativne jedinice i uredi:

a) direkcija imanja (Direktion der... Domäne Valpo);

b) upravna kancelarija (Directions-Kanzlei);

c) kućni i dvorski ured (Haushofmeisteramt);

d) računarski ured (Rentamt);

e) šumarski ured (Waldamt);

f) gospodarska uprava (Oeconomie Verwaltung);

g) inženjerski ured (Ingenieuramt);

h) - k) gospodarski distrikti (Oeconomie Distrikt) Valpovo, Gorica, Krtinjača i Jedinac;

l) - m) revirni uredi (Revieramt) Valpovo i Koška.[103]

Svi uredi, osim distrikata i šumskih revira, imaju sjedište u Valpovu. S obzirom na to da je nova organizacija uklonila neke ranije upravne organe (kao npr. upravu parnog mlina, žitničarski ured, građevni ured i sl.), to je izvršena i nova raspodjela osoblja, te odgovarajućih zaduženja. Na veleposjedu su djelovala dva liječnika i jedan veterinar.[104] Kako pokazuju platni spiskovi osoblja središnje uprave iz tog vremena, i dalje preteže utjecaj osoba strane narodnosti, pretežno njemačke ili madžarske.[105]

Pregled poslovanja veleposjeda Valpovo u ovom razdoblju pružit će nam analiza podataka za petogodište 1901.-1905. Pri tome treba imati u vidu da se od novčane reforme u godini 1901. svi iznosi bilježe u krunama. Budući da jedna kruna iznosi 1/2 ranije forinte, to i kod usporedbe s prijašnjim razdobljem treba stalno uzimati isti omjer.

Odnose među pojedinim granama poljoprivrednog gazdinstva pokazuje tablica s rubrikama:

1. prihod od prodaje žitarica;
2. prihod od rada parnog mlina;
3. prihod od prodaje stoke;
   k tome glavne knjige bilježe u stvarne primitke imanja također i
4. kamate od kapitala uloženih u vrijednosne papire;
5. svi ostali prihodi posjeda (izuzev šumariju);
   - sve u tisućama kruna, zaokruženo na stotine.[106]

	1.	2.	3.	4.	5.
1901.	90,6	44,8	91,5	104,0	33,6
1902.	157,8	35,8	72,1	142,1	27,4
1903.	105,4	30,5	102,6	124,0	36,0
1904.	138,7	57,5	85,8	123,4	44,3
1905.	67,6	50,2	92,6	152,6	42,0
	560,1	218,8	444,6	655,1	183,3

Podaci ukazuju na smanjenje djelatnosti parnog mlina koji odbacuje tek 1/5 ranijeg prihoda. Vlastelinska je uprava, naime, prišla izravnoj prodaji žitarica u zrnu, gdje tijekom pet godina 1901.-1905. nalazimo kao glavne kupce: [107]

1901.	- osječki mlin J. Krauszovih sinova uzima: 6000 metr. centi pšenice po 14,50 kr	87.000 kr.
1902.	- dardanski mlin Spiller-Nicolsburger uzima: 6000 metr. centi pšenice po 18 kr. i neke količine kukuruza i zobi za	108.000 kr. 42.412 kr.
1903.	- osječki mlin uzima: 6000 metr. centi pšenice po 14,80 kr. - dardanski mlin uzima: 1000 metr. centi kukuruza po 14,20 kr.	88.800 kr. 14.200 kr.
1904.	- osječki mlin uzima: 5700 metr. centi pšenice po 17,15 kr. - dardanski mlin uzima: 1500 metr. centi kukuruza po 11,89 kr. i 1200 metr. centi zobi po 11,52 kr.	97.755 kr. 31.584 kr.
1905.	- dardanski mlin uzima: 2400 metr. centi pšenice, 1000 metr. centi zobi i 500 metr. centi kukuruza	59.500 kr.

U ukupnom dakle, prodaja krupnih količina žitarica odnosi se najvećim dijelom (oko četiri petine novčanih iznosa) na pšenicu, a ostalo tvore kukuruz i zob. Od dva najveća kupca otpada oko 3/5 na osječki mlin (Esseger Erste Walzmühle - Josef Krausz Söhne, odn. Unionmühle) - koji kupuje samo pšenicu, uz cijenu od 14,50 do 18 kr. po metričkoj centi; drugi je mlin u Dardi (Dardaer Dampfmühle - Ig. Spiller et Nicolsburger) što uzima i kukuruz i zob. Prosječne su količine koje veleposjed prodaje tim kupcima za pšenicu oko 6000 metr. centi godišnje.

Kroz petogodište 1901. - 1905. pokazuje se porast prihoda od stočarstva prema stanju pod barunom Gustavom von Prandauom. Godišnji promet pokazuje ova tablica (u tisućama kruna, zaokruženo na stotine):[108]

	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.	Svega
tovljena goveda	22,0	19,0	23,6	28,0	25,8	118,4
goveda za vuču	11,8	10,6	12,8	14,4	13,8	73,4
svinje	31,2	15,2	34,6	18,4	23,4	122,8
ovce	4,2	5,4	4,8	3,0	3,6	21,0
vuna	5,8	5,2	6,4	7,2	6,2	30,8
mlijeko	7,2	7,4	6,2	6,0	6,2	33,0
konji	2,6	2,4	4,0	1,0	5,2	15,2

Taj pregled obuhvaća također uglavnom veće poslove koji predstavljaju 9/10 prometa stočarstva. Odgovarajuće količine za prodana tovljena goveda, goveda za vuču, svinje i ovce u pojedinim godinama jesu:

	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.	Svega
tovljena goveda	71	55	58	62	60	306
goveda za vuču	78	50	64	72	60	324
svinje	570	297	400	158	300	1725
ovce	530	498	342	282	250	1902

Umanjivanje djelatnosti parnog mlina, kao i u odnosu na to relativno slabije povećanje prihoda od žitarica (s obzirom na smanjivanje i same poljoprivredne površine posjeda diobom 1892. god.), uzrokovalo je da se znatno smanji uloga tih grana gazdinstva u formiranju prihoda imanja. Pri tome je neobično značajno povećanje udjela prinosa od kamata, na osnovu ulaganja dobiti od prodaje drva na panju u vrijednosne papire - o čemu će biti dalje govora; tako početkom XX. stoljeća sam kamatni prihod predstavlja do jedne trećine sveg primitka poljoprivrednog imanja Valpovo.

Pregled izdataka na veleposjedu daje nam tablica što obuhvaća ove rubrike:

1. plaće stalnog osoblja;
2. troškovi za strojarske majstore i održavanje radionica;
3. troškovi za radnike u mlinu i uzdržavanje mlina;
4. nadnice poljoprivrednih radnika;
- sve u tisućama kruna:[109]

	1.	2.	3.	4.
1901.	56,5	15,1	14,0	131,8
1902.	56,9	16,8	12,5	131,3
1903.	55,7	17,3	65,3	131,5
1904.	54,6	16,0	20,2	139,4
1905.	53,7	19,1	16,2	134,1
	276,4	84,3	128,2	668,1

Od iznosa za parni mlin u 1903. utrošeno je oko 34 tisuće kruna na obnovu instalacija, i to za mašine kod "Brünner Masch. Fabrick" za 19.768/88 kruna i uređenje mlina kod budimpeštanske tvrtke "Ganz et Comp." za 14.127/17 kruna.

Raspodjela troška za poljoprivredne gospodarske jedinice u tom petogodištu daje ovu sliku:[110]

distrikt Valpovo	128,2 tisuća kruna,
distrikt Gorica	106,8 tisuća kruna,
distrikt Krtinjača	128,8 tisuća kruna,
distrikt Jedinac	131,6 tisuća kruna,
vinograd Zagajci	11,6 tisuća kruna,
vinograd Villany	27,7 tisuća kruna,
magazin, podrum, sedlarija	23,9 tisuća kruna,
ostali trošak	109,5 tisuća kruna.

Dalji izdaci na veleposjedu Valpovo što ih bilježe glavne knjige jesu: troškovi stočarstva u iznosu od 78,4 tisuće kr. za ovo petogodište; porezna obveza u ukupnoj svoti od 166,7 tisuća kr., kod čega je u 1903. uključeno i 34.812/50 kruna prenosnog poreza uplaćenog poreznom uredu Našice zbog kupnje imanja Podgorač od grofa Pejačevića; građevni troškovi od 66,7 tisuća kruna, gdje se u 1905. na izgradnju nove staje za rogato blago u Vučkovcima odnosi 14.636/66 kruna a sve ostalo na uzdržavanje postojećih zgrada; i konačno ostalih troškova imanja bilo je kroz godine 1901. - 1905. svega za 334,3 tisuće kruna.[111]

Među stvarnim izdacima na imanju bilježe se zatim i rubrike koje padaju na teret vlastelinskog dvora i njegove opskrbe, te iznosi koje vlasnik uzima osobno ili u obliku apanaže za članove obitelji i sl. Njihova ukupna visina u godinama 1901. - 1905. iznosila je:[112]

grof Normann	272,1 tisuća kruna,
apanaže	121,1 tisuća kruna,
darivanja	75,5 tisuća kruna,
nagrade	8,9 tisuća kruna,
penzije	105,2 tisuća kruna,
za imanje Rothenthurm	50,5 tisuća kruna,
kućni i dvorski ured	62,4 tisuća kruna,
plaće dvorske posluge	64,7 tisuća kruna,
uzdržavanje dvora	330,3 tisuća kruna.

Uočljivo je da novi vlastelin uzima relativno male iznose sebi. Dok je barun Gustav von Prandau čitav čisti prihod imanja (što ga je u prvom redu odbacivala šumarija prodajom drva), izdvajao iz knjigovodstva posjeda, grof Rudolf Normann upotrebljava iste iznose za otplatu duga sestri grofici Ani Csáky, kupnju podgoračkog imanja i - u prvom redu - za nabavu vrijednosnih papira; a svi se ti poslovi provode kroz središnje knjigovodstvo. Također kamate od uloženih kapitala upisuju se (od nekoliko godina pred Prvi svjetski rat) u prihode imanja i služe dijelom za pokriće deficita poljoprivrednog gazdinstva; za izdatke dvora i vlastelina služi kao pokriće izravno dio prihoda šumarije.

Kod prikaza poslovanja poljoprivrednog dijela veleposjeda analizirali smo petogodište 1901.-1905. kad je upravno-gospodarska organizacija, što ju je utvrdio grof Rudolf Normann po dolasku u vlasništvo imanja, već skoro desetogodišnjim radom uhodana. Poslovanje pak šumarije s obzirom na veleprodaju drva na panju, kao i krupne financijske operacije vlasnika moraju se promatrati cjelovito za razdoblje 1892.-1914. (odn. 1918.) godine.

Od preuređenja veleposjeda pod barunom Prandauom pa do prvog desetljeća XX. stoljeća izmijenila su se - kako je naprijed napomenuto - tri krupna partnera valpovačke šumarije. Prvi je bio osječki veletrgovac hrastovim drvetom Lorenz Jäger (Lorenz Jäger, Eichenholz-Grossproducent, Essek) koji je kroz deset godina 1875.-1884. uplatio u valpovačku blagajnu za drvo na panju 3.551,4 tisuće forinti, pri čemu se godišnji obroci kreću između 250 i 500 tisuća forinti.[113]

Tada se javlja druga tvrtka: S. H. von Gutmann iz Velike Kaniže (Groszkanizsaer Handelsfirma S. H. von Gutmann) s nešto ujednačenijim godišnjim iznosima od 300 do 400 tisuća forinti. Kroz desetak godina, 1884.-1894. uplatio je Gutmann 3.442,2 tisuće forinti.[114]

Za dalju eksploataciju drva raspisao je valpovački veleposjednik grof Rudolf Normann (u zajednici s bratom, bizovačkim vlastelinom grofom Gustavom Normannom) javni natječaj za dan 8. listopada 1895. u Valpovu. Prema propozicijama natječaja što je pod datumom 14. VII. iste godine štampan s opširnim opisom ovog posla, nude vlasnici zajednički (u relaciji 2:1) hrastova drva koja se nalaze u pojedinačno nabrojenim šumama svrstanim u tri grupe:

1. Ropoće, Habjanovačko Budigošće, Koškansko Budigošće;
2. Budimačka Breza, Poganovačka Breza, Širokopoljački lug, Adinski lug, Radolin;
3. Čokadinački lug, Košnjad, Zablaće, Adjenica, Serkovina, Grabik, Klenje, Opsek i Drenik.[115]

U prvoj grupi gdje je ponuđena drvna masa procjenjivana na 2,674.143/20 forinti bilo je oko 36260 hrastovih stabala, u drugoj s vrijednošću od 2,347.556/82 forinte oko 32400 stabala i u trećoj 49240 hrastova za 2,760.944/57 forinti.[116]

Prema čl. 4 "Uvjeta" za javni natječaj ponude su mogle biti stavljene i pojedinačno za neku od triju grupa. Tako je 7. X. 1895. tvrtka "Neuschlosz - Našicer Tanninfabrik und Dampfsaege, Actien-Gesellschaft" stavila ponudu za drugu grupu, dajući za 32400 hrastovih i 170 jasenovih stabala od tih pet šumskih predjela ukupno 2,106.000 forinti.[117] Od toga bi tvrtka odmah uplatila 500 tisuća for., a ostatak u 24 četvrtgodišnja obroka po 66.916/66 forinti. Kao kauciju nudila je tvrtka kod Zemaljske banke u Budimpešti 250.000 krunske rente, od čega bi se 140.000 vratilo u slučaju sklapanja ugovora.[118]

Ponude tvrtke "Neuschlosz" valpovački je veleposjednik odbio, jer mu je s druge strane bio ponuđen mnogo povoljniji posao za sve tri grupe skupa. Francuska tvrtka "Société d' Importation de Chêne" iz Paris-Pantin (Chantier Forain) javila se preko svoje ispostave u Barču (Scierie et parqueterie, Barcs-Colonie) dne 8. listopada 1895. i dala tri varijante za ukupan posao. U sva tri slučaja završetak isplate pada u godini 1905. Ujedno tvrtka traži da joj se dozvoli početak rada za god. 1895./96. samo u šumi Ropoče, a ostalo zatim kroz neprekidnih jedanaest godina, s mogućnošću produženja poslovanja radi završetka eksploatacije sve drvne mase do 1910. godine.[119]

Veleposjednici su prihvatili prvu varijantu ponude prema kojoj bi tvrtka platila ukupno 7,850.000 forinti, od čega u četiri dijela 1895.-1896. po 500 tisuća a ostatak u obrocima po 146.250 forinti. Tako je na ime svoje 2/3 ukupne prodajne sume grof Rudolf Normann primio 5.233,4 tisuće forinti, isplaćivanih u ovim obrocima: 1895. u dva dijela zajedno 666,7 tisuća for.; 1896. dalja dva dijela od po 333.333,33 for. uz četiri redovna obroka po 97.500 for., skupa dakle 1.056,7 tisuća forinti; a onda redovno godišnje po 390.000 forinti u obrocima po 97.500 for. (odnosno nakon 1900. god. po 195.000 kruna).[120]

Kad je istekao prednji ugovor, raspisao je za 10. listopada 1907. grof. Rudolf Normann novi natječaj za prodaju hrastovih stabala u šumama:

Topolina (4615 hrastova), Vrbanov gaj (4451 hrast) i Kormošica (3884 hrasta), uz to posebno označenih starih hrastovih stabala u šumi Pušić (2264 kom.) i Subotica (725 kom.)[121] Kupac je ponovo bila tvrtka "Société d' Importation de Chêne", odnosno njena ispostava u Normancima, s ukupnom svotom od 2,800.000 kruna isplativih 15. studenoga 1907. (jedan milijun kruna), 15. veljače 1908. (jedan milijun kruna) i 15. studenoga 1908. (osam stotina tisuća kruna).[122]

Otada pa do početka Prvog svjetskog rata dolazi kao kupac drva na panju "Neuschloszova Našička tvornica tanina i paropila, dioničko društvo", no s manjim iznosima. Tako je npr. krajem 1910. ta tvrtka dala ponudu za kupovinu 1631 hrastova stabla u šumama Ordanje i Balvančica uz svotu od 200.000 kruna isplativih u dva obroka po sto tisuća, s tim da rok eksploatacije bude određen s krajem 1914. godine, i sl.[123]

Sveukupan iznos što ga je u godinama 1895.-1910. primio valpovački veleposjednik od francuske tvrtke i njene ispostave u Normancima na osnovu dvaju ugovora doseže (preračunat u forinte) oko šest i po milijuna forinti.

Nasljedivši valpovački posjed, preuzeo je grof Rudolf Normann i jednu obavezu: isplatu dijela svojoj sestri Ani grofici Csáky de Kerestszegh et Adorjan, u iznosu od 3,160.714,98 forinti. Od te svote bilo je već u godinama 1886.-1891. akontirano 560 tisuća for., dok je u 1892. primila Ana Csáky 600,7 tisuća for.[124] Prema ugovoru od 27. VIII. 1892. trebala je ostatak od dva milijuna forinti primati u godišnjim obrocima u iznosu od 150,0 tisuća for., u četiri dijela po 37,5 tisuća for.[125] No već 1895. isplatio je valpovački vlastelin sestri svotu od 651,6 tisuća for.; zatim 1896. god. 840 tisuća, tako da se konačno 1897. iznosom od 210 tisuća forinti potpuno riješio svoje obveze.[126] Lako je uočljiva veza između modaliteta isplate ugovorne sume za prodaju drva tvrtki "Sociéte d' Importation de Chêne", kojom se ista obvezala na isplatu više od jednog i pol milijuna forinti u 1895./96., s brzom likvidacijom duga grofici Ani Csáky.

Riješivši se obveze, počinje grof Normann dobitak od prodaje šuma ulagati u vrijednosne papire. Jedini veći izdatak izvan toga predstavlja kupnja manjeg dobra Podgorač, u susjedstvu valpovačkog posjeda, za koje je 1902. dano milijun kruna.[127] Na taj način, od oko sedam i pol milijuna forinti što ih je ukupno za prodano drvo na panju primila uprava valpovačkog veleposjeda tijekom godina 1892.-1910. otišlo je za isplatu nasljednog dijela 2 milijuna, za kupovinu Podgorača (preračunato u forinte) pola milijuna, a za nabavku vrijednosnih papira oko 3,5 milijuna forinti - dok je ostatak služio za pokriće deficita gazdinstva i uzdržavanje dvora.

Iduća tablica pokazuje sastav skoro 7-miljunskog krunskog kapitala u vrijednosnim papirima krajem prvog desetljeća XX. stoljeća - s naznakom vrsta papira, ukupnog iznosa i godina nabave (u 1902. zamijenjeno je 995,0 tisuća kruna "Croat.-ung. Schankregal Ablös. Obligationen" za 1017,8 tisuća kruna "Ungarische Kronen-Renten"):

Vrsta vrijednosnih papira	Iznos u tisućama kruna	God. nabave
a) Croat. ung. Schankregal Abl. Oblig.	205,0	1893.-1901.
b) Pfandbriefe des ung. Boden-Cred. Instit.	768,0	1896.-1898.
c) Pfandbriefe der öst.-ung. Bank	2000,0	1899.-1905.
d) Ungarische Kronen-Renten	1000,0	1902.
e) Oest. Staats-Renten	1000,0	1907.
f) Russische Staats-Anleihe v. J. 1906.	1344,3	1907.-1908.
g) Bulgarische Gold-Anleihe v. J. 1907.	504,6	1908.

Sve do god. 1913. provode se ovi vrijednosni papiri kroz knjigovodstvo veleposjeda i kamate od njih bilježe među primitke imanja.[128] U toj godini izmjenjuje se donekle sistem rubrika u glavnoj knjizi, i tom prilikom izdvojen je ovaj sedammilijunski kapital iz poslovanja vlastelinstva kao "privatno" vlasništvo grofa Rudolfa Normanna.[129] Premda to izdvajanje s obzirom na ukupnu vrijednost imanja grofa Normanna ne igra nikakvu ulogu (jer je i čitavo vlastelinstvo u stvari privatno vlasništvo grofa Normanna), značaj je njegov za poslovanje veleposjeda u tome što na taj način znatni iznos godišnjeg primanja od kamata prestaje da ulazi u obračun i mimo vlastelinskog knjigovodstva odlazi izravno vlasniku.

Promjenom knjigovodstvenog sistema nalazimo od 1913. god. u glavnim knjigama kao zasebne račune neke gospodarske jedinice, gdje se svake godine prenosi ne samo saldo tekućeg poslovanja već i procjenjena vrijednost cjelokupnog imanja. Prema upisanim iznosima u pojedine račune, cjelokupno je imanje Valpovo procijenjeno na oko 10 milijuna kruna.[130] Ovdje nalazimo ekonomije Valpovo, Podgorač i Rudolfovac, vinograde u Zagajcima, Podgoraču i Villanyu, pastuharnu u Zagajcima, parni mlin u Valpovu i Podgoraču, središnji podrum u Valpovu, ciglanu u Valpovu, uz površine i zgrade dane u zakup, zatim dvor i upravno središte i na kraju šumariju.[131]

VELEPOSJED VALPOVO POD UDAROM AGRARNOG ZAKONODAVSTVA IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

U burnim godinama nakon Prvog svjetskog rata vlastelinsku upravu zabrinjavao je stav seljaka ovog područja, koji su prestali da poštuju zemljišno vlasništvo veleposjeda i ranije zakupne odnose.[132] Od prvih pokušaja seljaka tijekom 1919.

godine da silom zauzmu vlastelinske zemlje pa do konačnog završetka agrarne reforme i ograničavanja veleposjeda 1934. mnogo su se puta mijenjali planovi i izgledi vlastelinstva za očuvanje većeg ili manjeg dijela poljoprivrednog zemljišta, za izvlačenje većih ili manjih svota od prodaje tih površina.[133]

Godine 1926. predao je valpovački vlastelin tadašnjoj "Hrvatskoj eskomptnoj banci" na parcelaciju i prodaju zemljište u površini od kojih 5.000 kat. jutara, iz čega se međutim u tridesetim godinama razvio veliki proces. Kad je 1930. raskinut taj posao, ustvrdio je grof Normann da je banka "čitavu stvar mistificirala" i na taj način uspjela iz te parcelacije izvući od kupaca cca. 2,500.000 din.; povrh toga od vlastelinstva traži blizu 2,000.000 din., od čega je 1933. utužila (sad već kao "Jugoslovenska udružena banka d.d.") kod Obraničkog suda zagrebačke burze oko 1,200.000 dinara.[134] Tako stvarno od prodaje poljoprivrednog dijela zemljišta svog posjeda vlastelin nije do 1934. (kad mu je skoro u cijelosti oduzeto) stvorio neki veći novčani kapital.

Poslovanje drvenim blagom iz vlastelinskih šuma vršilo je od 1924. posebno poduzeće: dioničko društvo "Normanci dd. za industriju drva", što su ga 2. VII. 1924. osnovali valpovački veleposjednik i osječka tvrtka Frank et Comp. Poslovne veze vlastelina s tom tvrtkom datiraju još iz vremena rata, kad joj je npr. 12. X. 1915. prodao drva u šumama Bostan, Risovi i Bakolci posjeda Podgorač za ukupnu sumu od 959.400 kruna s rokom isplate od 1. I. 1916. do 1. IV. 1923. Dvije pak godine kasnije, 15. IX. 1917. preuzeo je grof. Normann industrijalnu željeznicu Normanci - Podgorač - Karlovac što ju je sagradila tt. I. Frank et Comp., te naredio svom šumskom nadzorništvu neka pazi da ista tvrtka do kraja izgradi ugovorom obaveznu cijelu prugu u dužini od 30 kilometara.[135]

Svrha osnivanja dioničarskog društva "Normanci" bila je prema društvenom ugovoru: zajedničko iskorišćivanje postojeće pilane u Normancima u vlasništvu Franka i drvne gromade koja stoji u šumi Pušić (cca. 400 kat. jut.) i Veljanska (cca. 960 kat. jut.) u vlasništvu Rudolfa Normanna. Grof Normann se nadalje obvezao staviti novom društvu besplatno na upotrebu postojeću industrijalnu prugu. Trajanje društva utvrđeno je na dvanaest godina tj. od 1. X. 1924. do 30. IX. 1936., a svaki će od ugovornika preuzeti 50% dionica. Dionička glavnica društva "Normanci" iznosila je 2,500.000 din. Na godišnjoj skupštini 28. III. 1928. prisustvovalo je 10 dioničara sa 7900 dion. odn. 158 glasova. Pri tomu je Rudolf grof Normann st. imao 3600 dion. sa 72 glasa, Aurel Frank i Viktor Frank svaki po 1800 dion. i 36 glasova, zatim Rudolf Konstantin grof Normann ml. 150 dion. i 3 glasa, Milan pl. Krainchich 300 dion. i 6 glasova, a po 50 dion. i 1 glas: Franjo Kos, Matija Pavić, inž. Josip Čižek, dr. Iso Cepelić i dr. Pavao Mergenthaler - dakle uz vlasnike grofa Normanna i tvrtku Frank još nekoliko njihovih suradnika sa simboličkim udjelom. Društvo "Normanci" iscrpjelo je svoje drvne sirovine već prije roka, te je likvidiralo 1933./35.

Valpovački vlastelin posjedovao je još dvadesetih godina u osnovi iste vrijednosne papire u bečkim novčanim ustanovama koje i prije rata:

- kod "Oesterr. Kreditanstalt für Handel und Gewerbe":
  ungar. Bodenkreditinst. 78.000 kr., ung. Kronenrente 1,040.300 kr., ungar. Kriegsanleihe 1,000.000 kr., bulg. Staats-Goldanleihe 473.000 kr., russ. Staatsanleihe 1,356.114 kr., kroat.-slav. Schankregal-Abl. obl. 186.000 kr.;

- kod "Postsparkasseamt":
  einheitliche Noten-rente 35.000 kr., oester. Kronenrente 1,000.000 kr.

Međutim, od svih tih vrijednosnih papira jedino su neko značenje imali (prema izvještaju vlastelinskog stručnjaka iz 1926. god.) bugarski papiri za koje se moglo izvući oko 1,000.000 dinara, dok svi drugi nisu prema nominali predstavljali nikakvu značajniju vrijednost.[136]

U međuvremenu, do kraja 1926. zadužio se valpovački vlastelin kod "Hrvatske eskomptne banke" za 2,630.000 din. - što se pretpostavljalo da će do početka iduće godine narasti do cca. 3 milijuna, a s obzirom na visoke kamate (17%) kroz dalju godinu na preko 3,5 milijuna. Konferirajući s generalnim direktorom banke ustanovio je vlastelinski upravnik da je banka voljna i nadalje kreditirati grofa Normanna, ukoliko postoje realne mogućnosti da dug bude isplaćen. Na osnovu toga izrađena su dva elaborata, jedan od 25. X. 1926., a drugi podnesen 16. XI. iste godine nakon detaljnih ispitivanja kojim se predlažu za saniranje prilika posjeda ove mjere:[137]

a) Prodaja bugarskih papira, za koje se može dobiti oko 1 milijun dinara.

b) Ubrzanje eksploatacije šuma Pušić i Veljanska od strane "Normanci d.d." kroz 4 godine. Prema gospodarskom planu trebalo je kroz 8 godina, tj. 1926.-1933., eksploatirati 171.000 m^3 od strane "Normanci" i 25.000 m3 od strane vlastelinstva - ali tih 25.000 m^3 tek u 1993. Onih 171.000 m3 predstavljalo je prema tadašnjim cijenama oko 8,5 milijuna dinara, što će se obradom kod "Normanci d.d." povećati na 11,2 milijuna; od toga dolazi na vlastelinstvo polovina, tj. svega 5.600.000 din. ili godišnje 700 tisuća dinara. Ako se pak skrati rok eksploatacije na 4 godine, ta se svota odmah udvostručuje.

c) Osim već danih površina na eksploataciju banci ugovorom od 22. IV. 1926., mogu se uzeti za parcelaciju još i ova zemljišta: Panjik, Topolje, Gakovac, Kitišanci, Zagajci, Gorica, Podgorač, Rudolfovac, Makloševac, Subotica. To bi trebalo provesti uz obvezu banke da će odobriti vlastelinstvu novi kredit do visine od 5 milijuna dinara.

Prema raspoloživim podacima, taj je plan vlastelinskog upravnika i usvojen, te je sanacija novčanih prilika vlastelinstva bila temeljena na parcelaciji poljoprivrednog zemljišta od banke i na ubrzanoj eksploataciji drva.

Sredinom 1928. godine odlučio je valpovački veleposjednik grof Rudolf Normann-Ehrenfelski st. brigu oko imanja predati svom sinu grofu Rudolfu Konstantinu Normann-Ehrenfelskom ml., te ujedno razdijeliti svoj posjed njemu i njegovim sestrama. Darovni ugovor za plemićko dobro Valpovo i Podgorač od 17. VII. 1928. ima kao korisnike Rudolfa Normanna ml. i sestre mu Mariju Anu udatu za Lotara pl. Berks iz Ostrošca u Bosni, Mariju Veru udatu za grofa Gustava Csákyja iz Harhowa u Čehoslovačkoj i Mariju Tereziju - 1928. još samo rod. groficu Normann, a zatim uskoro udatu za grofa Aleksa Coroninija.[138] S obzirom na to da je poljoprivredna površina bila pod udarom agrarne reforme nije se mogla dijeliti, već je izravno podijeljena samo šumska površina i ostalo. Tako su dobili:

1. Rudolf Normann: dvor u Valpovu sa svim zgradama potrebnim za upravu, maksimum ekonomije (518 jut.), ciglanu i parni mlin u Valpovu, vinograd u Zagajcima i podrobno navedene podravske šume i nizinske šume, sa sveukupnom površinom od 10.139 jutara, odnosno u vrijednosti od 11,895.300 dinara;
2. Marija Ana pl. Berks: brdske šume i šumu Zvjerinjak u Podgoraču, vinograd u Crnošnjaku i neke nizinske šume, s površinom od 7.607 jutara, odn. vrijednošću od 4,068.150 dinara;
3. Marija Vera grofica Csáky: neke nizinske šume, s površinom od 3.402 jut., odnosno vrijednošću od 4,068.150 dinara;
4. Marija Terezija grofica Normann: vinograd u Seoni i neke nizinske šume, s površinom od 4.607 jutara, odn. vrijednošću od 4,068.150 dinara.

Agrarna pak površina koja je obuhvatala 12.997 jutara i predstavljala vrijednost od 7,073.270 dinara, ostala je u zajednici dobara (u kojoj je udio Rudolfa Normanna bio 3/6 a svake sestre po 1/6). Njom je trebao upravljati Rudolf Normann.

Dugovi, tereti i druge obveze vlastelinstva (koje su korisnici darovnog ugovora preuzeli, zajedno s obvezom plaćanja godišnje apanaže grofu Normannu st. i njegovoj ženi Juliji rod. pl. Vest u iznosu od 200.000 dinara svakome i s dozvolom besplatnog boravka u bivšoj kući vlastelinskog direktora u Valpovu) iznosili su:

a) dug državnom eraru	5,177.411 din.
b) dug kod "Hrvatske eskomptne banke" na kontokorentu, kontu parcelacije, kontu provizije i kontu kolonizacijonog fonda	2,042.502 din.
c) dug Hrv. selj. zadruzi u Valpovu	809.194 din.
d) patronatski tereti i prinos za regulaciju Vučice i Karašice, godišnje oko	154.000 din.
e) zaostale i neplaćene daće i porezi	300.000 din.

Stanje "Zajednice dobara" bilo je pet godina nakon njena osnivanja darovnim ugovorom vrlo kritično, premda je dug poreznim vlastima bio smanjen (uglavnom otpisom) tako da je krajem 1933. iznosio 2,389.971 din. (od čega se računalo na dalji otpis od oko pola milijuna); isto tako i dug banci sveden je na oko 500.000 din. (pri čemu se računalo na njegovu eventualnu isplatu agrarnim obveznicama). Ukupna pasiva, odn. dugovanje Zajednice iznosilo je početkom 1934. god. preko 12 milijuna dinara, u čemu je najteži teret bilo zaduženje kod Prve hrvatske štedionice u visini od 7,929.210 din.[139]

Taj dug bilježen je na pet stavaka: Zajednica, grof Normann, grofica pl. Berks, grofica Csáki i grofica Coronini. Zajednica je dugovala 3,445.248 din., Normann 3,588.449 din., Berks 460.943 din., Coronini 384.231 din. i Csáky 50.339 din. - sve po stanju od 31. XII. 1933. Najteži pritisak tog duga bio je u tome što ga je trebalo brzo likvidirati, jer su kamate godišnje iznosile oko 1,000.000 dinara. Nastao je pak ovako:

Dužnik	1928.	1929.	1930.	1931.	Svega
Zajednica	-	663.595	540.016	1,068.194	2.271.805
Normann	557.700	641.123	932.628	272.490	1.403.941
Berks	45.500	110.203	-	169.705	325.408
Coronini	96.800	45.079	78.813	-	220.692
Csáky	-	-	24.164	9.478	33.642
Ukupno	700.000	1,460.000	1,575.621	1,519.867	5,255.488

Od ukupnog je dakle duga svega 5.255.488 din. iznosila glavnica, dok su kamate iznosile 2,673.722 dinara (odnosno u sumi 50% povećanja na glavnicu). Jedino je rješenje bilo u brzoj isplati duga, te referat od ožujka 1934. predlaže da se dug Zajednice razdijeli prema udjelima i da svaki od udionika preuzme na vlastitu isplatu svoj dio. Tako bi otpalo od duga Zajednice na grofa Normanna 1,722.624 dinara (3/6), a na svaku sestru po 574.208 din. (odnosno po 1/6 kako je bio njihov udio u Zajednici dobara). To bi značilo da bi njihove pojedinačne obveze (uključivši dugovanja po osobnom kontu) iznosile:

grof Normann	5,311.073 din.
grofica Berks	1,035.151 din.
grofica Coronini	958.439 din.
grofica Csáky	624.547 din.

Kako je to bio jedini izlaz, a odgovarao je i pojedinim udionicima jer su mogli svojim imanjem isplatiti dug ne vodeći dalje brigu o obvezama drugih, to je 17. IV. 1934. sklopljen među njima ugovor u prednjem smislu.[140]

Usporedba ukupne procjene aktive "Zajednice dobara" koja iznosi preko 15 milijuna dinara, nasuprot 12 milijuna dugovanja izgledala je pozitivna. No, stvarno je stanje mnogo negativnije: jer dok najveće dugovanje predstavlja potraživanje Praštedione, što ga treba brzo platiti i gomila velike kamate - dotle se kod aktive radi dijelom o potraživanjima od seljaka kupaca zemlje koji su zaštićeni agrarnim zakonima i može se računati na 12 godina kao rok isplate, a dijelom se radi o obveznicama za oduzetu zemlju kod kojih je rok potpune isplate čak 30 godina.

Pregled aktive izgleda u osnovi ovako:

a) potraživanje od zemalja prodanih u vlastitoj režiji	1,463.588 din.
b) potraživanje od zemalja parceliranih od banke	3,878.868 din.
c) neka manja potraživanja za zgrade	347.888 din.
	5,690.344 din.

nadalje:

d) obveznice za oduzetu zemlju:	
u kotaru Našice za 2.600 k. j.	2.807.312 din.
u kotaru Valpovo za 3.400 k. j.	4,103.744 din.
u kotaru Miholjac za 160 k. j.	150.000 din.
svega u 4% obligacijama koje treba da budu izvučene kroz 30 godina tj. do 1. X. 1963., a od čega godišnje kamate iznose 280.000 din.	7,061.056

K tome dolaze razne zgrade u Podgoraču, pilana Normanci i udio vlastelinstva u zalihi drva - ukupno na oko 15 milijuna dinara.

S obzirom na takvo stanje Zajednice i kako godišnji prihod iznosi 800 do 900.000 din. (uračunavši i 280.000 din. godišnje od kamata za obligacije) jasno je da se od redovitih prihoda ne može otplatiti dug Praštedioni (gdje samo kamate iznose oko milijun dinara godišnje). Zbog toga je svaki od sudionika u "Zajednici dobara" primio na sebe svoj dio tog tereta da ga isplati kako može i zna. Kad je pak uskoro zaključena agrarna reforma na tom posjedu, tad je i sama "Zajednica dobara" prestala djelovati.

Krajem 1934. godine završen je proces provodenja agrarne reforme odnosno ograničavanja veleposjeda za područje vlastelinstva Valpovo.[141] Odluka nadležnog foruma od 23. XII. 1934. odnosila se na veleposjed koji je ležao u okviru srezova Valpovo, Donji Miholjac i Našice (upravne općine: Valpovo, trg. Valpovo-Vanjsko, Bizovac, Ladimirevci, Podr. Podgajci, Marijanci, Budimci,

Našice Vanjske, Koška i Podgorač), a obuhvaćao je oko 40.000 jutara. Bez obzira na darovni ugovor iz 1928., sa strane agrarnih propisa smatran je taj posjed i nadalje kao cjelina.

Prema procjeni u 1934. stanje kultura i površina na veleposjedu bilo je ovo:

- oranica	11.480,12 jut.
- livada	1.480,12 jut.
- vrtova i voćnjaka	94,12 jut.
- vinograda	35,70 jut.
ukupno dakle obradivog zemljišta	13.091,12 jut.
- pašnjaka	1.973,3 jut.
- šuma	23.558,16 jut.
- trstika i močvara	206,16 jut.
- neplodnog tla	1.256,40 jut.

Kako je već naprijed navedeno, osim velikih šumskih površina ostalo je veleposjedu nakon 1934. svega 865,1 jut. poljoprivredne površine a ostatak je oduzet. Pri tome površine koje su otuđene putem fakultativnog otkupa (uključivši i one s još neprovedenim upisom) opsežu 8.644,0 jut., a površine otuđene pod raznim vidovima agrarne reforme tvore 7.914,13 jutara.

Završetak agrarne reforme likvidirao je u stvari vlastelinstvo kao poljoprivredni veleposjed. Ono što je valpovačkom vlastelinu još ostalo, to je bio dio šuma. No, i tu je dioba (uz eksproprijaciju) svela opseg na maleni dio ranijeg prostranog posjeda. U prosincu 1934. ukupno šumsko područje iznosilo je 22.510 jutara, od čega je rujna 1935. oduzeto 3.675 jutara.[142]

Tako je sad cjelokupni šumski posjed iznosio oko 19 tisuća jutara; a kako je grof Rudolf Normann ml. raspolagao s polovinom (točnije: tri šestine) posjeda, to je imao 8-9 tisuća jutara šume. U odnosu na šumske površine valpovačkog vlastelinstva pred 1830. (oko 57.000 jut.) tvori to ispod 1/6; u odnosu na ukupnu površinu alodija 1830. (oko 85.000 jut.) tvori to oko 1/10, a u odnosu na cjelokupno područje nad kojim je valpovački vlastelin vršio svoju vlast do 1830. (preko 150.000 jut.) tvori to tek 1/16 do 1/20.

Sredinom 1936. bila je grofu Normannu stavljena ponuda za kupnju cjelokupnog vlastelinstva, za svotu od 20 milijuna dinara. Ponudioci su isticali da je to vrlo visoka cijena, jer će eksploatacija drva biti moguća tek kroz 20-ak godina, a prednja svota ukamaćena kroz to vrijeme sa 8% iznosi oko 68 milijuna dinara. No grof Normann je zadržao svoj posjed, kojega je prihod sad tvorila samo prodaja drva - koja je u osnovi omogućila da se do 1937. isplati dug kod Praštedione.[143]

Regres i postupna likvidacija veleposjeda Valpovo između dva svjetska rata odrazila se izravno na organizaciju vlastelinske uprave i na sam dokumentarni materijal iz tog razdoblja. Ne samo što je već nekoliko godina nakon Prvog rata knjigovodstveni sistem izgubio preciznost i sistematiku kojom se ranije odlikovao, nego je i sama upravno-gospodarska organizacija u teškoj krizi. Iz malobrojnih fragmenata koji su nam se očuvali možemo uočiti u glavnim knjigama netočnost, površnost i nepreglednost upisa; spisi i korespondencija pak govore o neslozi i rivalitetu među personalom.[144]

Računarske knjige veleposjeda za prvih petnaestak godina nakon Prvog svjetskog rata (tj. do završetka agrarne reforme i likvidacije "Zajednice dobara") očuvale su se tek u nepotpunim nizovima - što će dijelom biti rezultat slabo uređenog knjigovodstva, a dijelom činjenice da su u ratnim zbivanjima Drugog svjetskog rata prvenstveno ti materijali bili na udaru ratne stihije. Pogotovo se to odnosi na spise i računarske dokumente, kojih poslije 1918. imamo tek nekoliko desetaka fascikala sa građom skupljenom iz najraznovrsnijih upravno-gospodarskih jedinica imanja. No, i ono što je očuvano ne seže dalje od sredine 30-ih godina XX. stoljeća.

Od časa kad je sveden na ispod deset tisuća jutara šumske površine veleposjed nam kroz svoj arhiv ne daje više podataka o sebi, sve dok nije promjena društveno-ekonomskog sistema nakon 1945. dokrajčila konačno u potpunosti 225-godišnju povijest vlastelinstva Valpovo.

ZAKLJUČAK

Prema očuvanom dokumentarnom materijalu mogu se uočiti glavne karakteristike upravno-gospodarske organizacije vlastelinstva Valpovo i njena djelovanja u pojedinim etapama razvitka ovog posjeda.

Za vrijeme baruna Petra Antuna von Prandaua glavne ličnosti među njegovim službenicima jesu provizor ili administrator s jedne, a kastner (žitničar) s druge strane. Osim poslova samog vlastelinstva u užem smislu, upravnik je djelovao i u svojstvu jednog javnog organa - ubirući kontribuciju, dakle državni porez. Od gospodarske aktivnosti imanja provizor i administrator izravno rukovode prikupljanjem direktnih novčanih cenzusa (zemljarina, mostarina, skelarina, sajmovi, trgovci, mlinovi, ribarenje i sl.), zatim im je neposredno podložena šumarija sa svojim prihodima i na kraju oni organiziraju izgradnju potrebnih objekata na posjedu. U odnosima prema vlastelinu upravnik je njegova "desna ruka" u Valpovu, iako izvještaj o ostalim granama gospodarstva kastner također dostavlja samom vlasniku.

Kastnerova domena u ovom razdoblju obuhvaća poslovanje kasnijih triju ureda: žitničarskog, podrumarskog i stočarskog. Kako je alodijalno zemljište koje se

obraduje još malo opsegom, a i crkvena desetina se ne uzima odmah u zakup, to kastner uglavnom radi s kupljenim žitaricama kao što je slučaj i kod prometa vinom. Također je potreba za robotnim radom kmetova zbog nerazvijenosti alodijalnog gospodarstva ograničena. Na taj način osnovu vlastelinova prihoda predstavljaju izravna novčana podavanja, bilo da se radi o samom terestralu, žirovini, nekim cenzusima ili pak prava točenja pića i sl. Tek reorganizacija posjeda od kraja XVIII. stoljeća pod barunom Josefom Ignacom von Prandauom izmijenit će odnose među udjelima što ih pojedini uredi (odnosno grane gospodarstva) imaju u ekonomici vlastelinstva. U međuvremenu, davanje valpovačkog posjeda kao cjeline u zakup dovelo je do prekida redovne administracije na imanju, što je potrajalo skoro tri desetljeća: od 1763. do 1790. godine.

Upravno-gospodarska organizacija vlastelinstva Valpovo u prvoj polovini XIX. stoljeća, obuhvaća sve grane ekonomske djelatnosti jednog feudalnog dominija, koji se u potpunosti koristi pogodnostima što mu pružaju vladajući društveni odnosi. Prema stanju sredinom prethodnog XVIII. stoljeća očituje se proširenje poslovanja vlastelinske uprave naročito u pogledu raščlanjivanja pojedinih gospodarskih grupa koje je ranije objedinjavao kastner - kao drugi po rangu službenik na posjedu. Na čelu žitničarskog ureda pod barunom Josefom Ignacom von Prandauom nalazi se žitničar (lat. frumentarius) po pravilu valpovačkog distrikta, kao teritorijalnog i upravnog središta na imanju. Odvajanjem poslova stočarstva i podrumarstva u zasebne urede (ne više u sklopu kastneraja), kao i osamostaljenjem šumarije i građevinarstva, sveden je djelokrug rada računarskog ureda što se tiče neposredne nadležnosti samo na glavne izravne cenzuse. No, zato je kao središnja računarska oblast dobio nadzor nad novčanim poslovanjem svih grana gospodarstva. Stalni boravak vlastelina na posjedu otklonio je potrebu za nekim vrhovnim upravnikom na imanju: provizori su sada tek prvi službenici pojedinih distrikata, dok je glavni pomoćnik vlasnika u ekonomskim poslovima upravnik računarske kancelarije.

Porast gospodarske aktivnosti valpovačkog vlastelinstva najjače je došao do izražaja u pogledu poslovanja žitaricama. Uzimanje u zakup crkvene desetine s jedne strane, a s druge proširenje alodijalnog zemljišta i njegove obrade osnovica su te pojačane djelatnosti. Rezultat toga jeste sve veći značaj i udio žitničarstva na stvaranju prihoda feudalnog imanja. Nasuprot tome, terestralni cenzus znatno gubi na važnosti. Treći čimbenik s kojim se stalno susrećemo pri analizi poslovanja vlastelinstva Valpovo - šumarija, zadržava i dalje svoju ulogu davaoca visokih prihoda, što joj daje karakter jednog od najznačajnijih činilaca u određivanju visine feudalčeve dobiti.

Neposredna uprava vlastelinstvom od strane baruna Josefa Ignaca odrazila se, dakle, u znatnom proširenju gospodarske djelatnosti posjeda. No, temelj za tu aktivnost ostaju i dalje feudalni društveno-ekonomski odnosi, i njih ne prerasta

ni jedna grana gospodarstva: robotna radna snaga iskorišćuje se za cjelokupno djelovanje vlastelinstva, pa tako i kod obrade alodija ili pak kod izgradnje novih gospodarsko-upravnih objekata; najveći dio žitarica kojima se posluje ima svoj izvor u obvezi desetinskog podavanja kmetova; izravni cenzusi, kao izraz feudalne podložnosti stanovništva na području posjeda, igraju, u cjelini uzevši, i dalje veliku ulogu kod stvaranja prihoda, ne samo u računarstvu u užem smislu već također i kod podrumskog ureda (krčmarska arenda) i kod šumarije (žirovinski prinos). Pa i tamo gdje se jedino može govoriti o neke vrste prerađivačkoj djelatnosti na imanju: kod proizvodnje piva u vlastelinskoj pivari - susrećemo se i kod izvora sirovina i kod prodaje s feudalnim čimbenikom, jer ječam za pečenje dolazi ili od robotom odrađene alodijalne površine ili od desetinskog podavanja; a pivo se prodaje ne izvan posjeda već vlastitim seljacima, koristeći se vlastelinskim pravom točenja i zakupnom ovisnošću krčmara toga područja.

Kad je ukidanjem urbarijalnih odnosa najveći udar doživjelo žitničarstvo zbog prestanka podavanja robote i desetine, odrazilo se to i na stočarstvo (zbog stočne hrane), a i na podrumarstvo - zbog prekida proizvodnje piva, kojoj je nestala jeftina sirovina (tj. vlastelinski ječam). U toj dugogodišnjoj krizi gospodarstva vlastelinstva Valpovo koja je potrajala preko jednog desetljeća, sve do pod kraj šezdesetih godina XIX. stoljeća, omogućilo je očuvanje posjeda (i osiguranje vlasnikova prihoda) samo veliko prostranstvo šumskog blaga ovog imanja - kao stalan i, naizgled, neiscrpan izvor novčanih prihoda kako feudalnog dominija tako i kapitalističkog veleposjeda.

Izdvajanje seljačke, ranije kmetske, zemlje iz nadležnosti valpovačkog veleposjednika i formiranje novih upravno-gospodarskih jedinica (kako na poljoprivrednom, tako i na šumskom dijelu imanja) dovelo je do nove organizacije poslovanja posjeda. Središnja uprava koja je djelovala u valpovačkom dvoru postavila je težište svog rada na knjigovodstveno provođenje cjelokupne aktivnosti pojedinih grana gospodarstva, u osnovi podijeljenog na poljoprivredno gazdinstvo i šumariju. Osnovna karakteristika bilježenja stvarnog poslovanja u knjigama jeste niz rubrika prema vrstama posla, s tim što se kod glavne rubrike izdataka poljoprivrednog gazdinstva vrši detaljnija diferencijacija po pojedinim gospodarskim distriktima. Ostale ekonomske jedinice kao mlin, pa mašinska radionica, građevni ured i sl. imaju svaka svoju zasebnu rubriku. Kao i kod godišnjeg obračuna iz doba uprave baruna Josefa Ignaca na feudalnom imanju, tako i ovdje interes središnje uprave ima težište na novčanom efektu poslovanja - dok količinske mjere žitarica, stoke, drva itd. kojima se gospodari i trguje bilježe područni organi. Stvarno, i u ovom razdoblju sistem vođenja računske evidencije čitavog poslovanja na imanju omogućuje tek kontrolu novčanog prometa, ali ne daje dovoljno detaljnih i preciznih podataka koji bi pružali sliku racionalnosti i rentabilnosti gazdinstva.

Konačna bilanca poslovanja veleposjeda Valpovo u godinama kad je investiciona izgradnja novih poljoprivrednih majura već bila završena pokazuje, da usprkos velikom proširenju djelatnosti zemljišnog posjeda (u prvom redu s obzirom na proizvodnju žitarica i rad parnog mlina u Valpovu) nije ovaj u mogućnosti odbacivati neku čistu dobit vlastelinu. Kao što je izvor za financiranje izgradnje novih majura pružalo šumsko blago posjeda, tako je isto veoma povećana eksploatacija tog drvnog blaga davala barunu Gustavu von Prandau iznose koje je trošio za sebe - u opsegu koji premašuje za pet puta svote iz sredine stoljeća.

Dalje povećanje iskorišćivanja šumskog bogatstva prodajom drva na panju sve krupnijim partnerima, pod upravom grofa Rudolfa Normann-Ehrenfelskog, omogućava ovome ulaganje znatnih iznosa u raznovrsne vrijednosne papire - uz istovremen stalan pad uloge poljoprivrednog gazdinstva, što je karakteristična crta u razvitku veleposjeda Valpovo pod Normanima.

Kroz sve etape razvitka upravno-gospodarske organizacije feudalnog dominija i kapitalističkog veleposjeda Valpovo nazire se osnovna podjela njegove ekonomske aktivnosti na dva glavna sektora: poljoprivredno gospodarstvo i šumariju. Pri tome, karakteristika je poljoprivrednog gospodarstva da ono predstavlja niz raznovrsnih grana djelatnosti, koje s obzirom na udio u cjelokupnoj upravi vlastelinstva, na opseg rada što je u njih uložen čine najveći dio gospodarske aktivnosti na tom imanju. Analiza poslovanja žitničarstva, stočarskog ureda, podrumarstva itd. prikazuje nam život na jednom još nepotpuno razvijenom feudalnom dominiju tijekom XVIII. stoljeća, njegovu obnovu u okviru feudalnih društvenih odnosa u vrijeme napoleonskih ratova, izgradnju i djelovanje kapitalističkog veleposjeda - na te grane gospodarstva otpada najveći dio dokumentacije koja je odraz stvarnog stanja na posjedu. Međutim, što se tiče prihoda koji je vlasnik imao s tog latifundijskog imanja - njegov razvitak kroz dva stoljeća ukazuje na činjenicu, da kroz čitavo to vrijeme (uzevši generalno) sav trud što je uložen u pojedine gospodarske grane poljoprivrednog dijela vlastelinstva ne daje u osnovi nekog većeg čistog prihoda. U zavisnosti od boljih ili lošijih uvjeta u kojima gospodarska uprava posluje, od veće ili ograničenije djelatnosti pojedinih grana može prihod dobra pokrivati svoje vlastite izdatke, uz uzdržavanje vlastelinova dvora i vlastelinove obitelji u njemu, a tek u najboljim razdobljima daje i neku čistu dobit vlastelinu.

Ipak, temelj izravog primanja vlasnika predstavlja njegovo šumsko blago. Rad šumarije u usporedbi s ostalom djelatnošću na imanju tvori tek mali dio, ali je zato ona stalni i osnovni izvor čistog prihoda - bilo da se radi o prodaji drva na hvate (u režiji gospodarske uprave, a uz varijabilne ali znatne prinose žirovine u doba do 1848.), bilo pak o velikim poslovima s drvetom na panju.

Pojedini gospodarski uredi djeluju u određenim etapama upravno-gospodarskog razvitka veleposjeda u zavisnosti od promjene sadržaja ekonomskog poslovanja.

Zbog izmjene općih društveno-ekonomskih odnosa na slavonskom području, mijenja se i struktura upravno-gospodarske organizacije valpovačkog vlastelinstva. Osim tog objektivnog čimbenika (gdje su glavne prekretnice: reguliranje urbarijalnih odnosa u Slavoniji marijaterezijanskim urbarom od 1756., pa naročito ukidanje feudalnih obveza revolucijom 1848., a zatim agrarno zakonodavstvo), djeluje također i značajan subjektivan činilac - stanje same vlastelinske obitelji. Dok opće društvene promjene utječu prvenstveno kvalitativno na sadržinu ekonomske aktivnosti imanja, dotle se zbivanja u obitelji baruna Prandau i grofova Normann-Ehrenfels naročito odražavaju na opseg veleposjeda što ga pod nazivom vlastelinstva Valpovo uzimamo u razmatranje. Što se približavamo našem vremenu to jače se očituje umanjivanje zemljišne osnovice i zbog zahvata agrarnih reformi, koje su na kraju dokrajčile raspad i slabljenje gospodarske djelatnosti valpovačkog posjeda.

Bilješke

1 Usp. Tade Smičiklas, Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije (Zagreb 1891.); Ferdo Šišić, Županija Virovitička u prošlosti (Osijek 1896.); Josip Bösendorfer, Crtice iz slavonske povijesti, (Osijek 1910.).

2 Usp. Igor Karaman, Osnovni podaci i neke napomene o slavonsko-srijemskom veleposjedu (Zbornik za društvene nauke Matice srpske, sv. 20, Novi Sad, 1958.)

3 Tako npr.: Julije Kempf, O grofovskoj porodici Jankovića-Daruvarskih (Zagreb 1930.)

4 Usp. radove Slavka Gavrilovića o srijemsko-slavonskim vlastelinstvima: Šid i Šidsko vlastelinstvo 1699.-1849. (Zbornik za društvene nauke Matice srpske, sv. 16-19 i pos.); Iz istorije agrarnih odnosa na Daljskom spahiluku (Zadružni arhiv, knj. 2/1954.); Vlastelinstvo Vojka u Sremu 1745.-1766. (Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. IV/1959.). V. također: Josip Buturac, Požeški Isusovci i Kutjevačko vlastelinstvo 1698.-1773. (Zagreb 1942.); Igor Karaman, O gospodarskom položaju podržavljenih crkvenih posjeda u Hrvatskoj potkraj 18. st. (Arhivski vjesnik, sv. III, Zagreb 1960.)

5 Arhiv vlastelinstva Valpovo (dalje: AWV) čuva se danas kod Povijesnog arhiva u Osijeku. Najstariji spisi nalaze se u skupini "Acta Viennensia" (dalje: AV), koje su barun Petar Antun von Prandau i potom njegov sin Josef Ignac do potkraj XVIII. st. držali kod sebe u Beču. Administrativni spisi od kraja XVIIII. st. pa do 1848. godine nalaze se u skupini "Acta familiae Prandauianae" (dalje: AP).

Usp. Igor Karaman, Sređivanje arhivskog fonda vlastelinstva Valpovo, 1721.-1945. (u knjizi: "Studije i prilozi iz arhivistike", Zagreb, 1993., str. 55-76.)

6 AVV, Rukopis "Genealogische Notizen über die Familie Hilleprand von Prandau".

7 AVV, AV 485/f. 33; usp. AVV, AW 503, 504/f. 33

8 AVV, AV, 486/f. 33.

9 AVV, AV 487/f. 33.

10 Kao priznanje što je "... schon gleich zu Anfang dieses Jahrhundertes nämlich seit Anno 1702. unter drey glorreichesten Röm. Kaysern Leopoldo I, Josepho I und Carolo VI dem durchlauchtigsten Erzhause bey der Hof-Kammer vielfältige und zum Nutzen, zur Aufnahme der Kammer gereichende Dienste geleistet, und während dieser Zeit so mannigfältige Proben von seinem ausnehmenden Dienst-Eifer, von allem Eigennütze entfernten Denkens-Art zu Tage geleget..." (AVV, AV 483/f. 33).

11 AVV, AV 539/f. 35.

12 AVV, "Genealogische Notizen..."

13 AVV, AV 518/f. 34.

14 Premda Josef-Ignac "... duodecim Annorum Aetatem, per Leges Regni Hungariae statutam jam superasset, cum tamen a perfecta aetate longe adhuc abesset, et alias etiam adhuc in studiis, comparandisque scientiis pluribus Annis occupari deceret..." - to mu skrbnicom postavlja majku (AVV, AV 362/f. 30; usp. AVV, AV 109.520/f. 34).

15 AVV, AV 707/f. 45

16 AVV, AV 388/f. 30.

17 AVV, AV 389-394/f. 30.

18 AVV, AV 521/f. 34 ("Die Herrschaft Welmb nebst den Gutten-Hof; Zwey Freyhöf zu Himberg, der Zehend - und Falckenhof genant; In der Stadt Wien zwey zusamgebaute Häuser auf dem Kollmarckt, eines bey der weissen Saule, und das andere das klein Suttnerische genant; Item auf den Rennweeg ein Haus mit einen Lust-Garten; Ein Detto Kleineres Haus darneben mit einen Kuchel-Garten...")

19 Tako je 9. I. 1784. bio prisiljen uzeti za kuratora dvorskog agenta J. Kereszturya: "... cum notabilibus Debitis contractis, Creditoque meo vehementer imminuto Res meas domesticas penitus convulsas, meque in Statum conjectum esse viderem, ut nisi alia rerum mearum ex Fundamento Norma instituta fuerit, me ultimatim in summam Confusionem ac ruinam delabi necesse sit - eam firmam, ac immutabilem iniverim Cogitationem, ut Spontaneum mihi Sequestrum imponam..." (AVV, AV 760/f. 51)

20 AVV, AV 745/f. 49.

21 AVV, AV 761/f. 51.

22 AVV, AV 745/f. 49.

23 Prilikom diobe imanja 1831. otpalo je na nove vlasnike ovo dugovanje: Inkeyanski dug od 100.000 for. i Nisnyanski od 20.000 for., a kao nova obveza nasljedni dio sestara Amalije Kòver, Flore Barkoczy i nećakinje Ane Kòver od po 62.500 forinti (AVV, AV 844/f. 58).

24 AVV, "Genealogische Notizen..."

25 Najstarija kćerka Marija udala se za Stjepana von Kòver koji se zatim (nakon njene smrti 10. V. 1823.) oženio mlađom sestrom Amalijom; iza smrti Stjepana von Kòvera preudala se Amalija za brata mu Ivana, 10. VII. 1830. Treća sestra Flora stupila je 16. V. 1827. u brak sa Sigmundom Barkoczyjem von Zala, dok je najmlađa Adelhaida bila vjenčana (19. XI. 1840.) za Emerika von Parčetića. Iz prvog i drugog braka nije Josef Ignac imao djece (AVV, "Genealogische Notizen...").

26 AVV, "Genealogische Notizen..."

27 Ratne godine 1914.-1918. proveli su valpovački vlastelini na svom posjedu. Kad su u proljeće 1919. odlučili da vrijeme od 1. V. do kraja rujna provedu na svom dobru Rothenthurmu u Koruškoj, trebali su od nadležne vlasti odobrenje za izvoz živežnih namirnica za "grofovsko

kućanstvo" koje su prema molbi sačinjavali: 5 članova obitelji, učiteljica, odgojiteljica, tri dvorkinje, komorni sluga mladog grofa, kućanica, kuharica, dvije kuhinjske djevojke, kućni sluga, dva kočijaša i konjušnik (AVV, Direktion 1919-420).

28 AVV, Spisi obitelji Normann - Darovni ugovor.

29 AVV, Spisi obitelji Normann - Darovni ugovor, s posebnom pogodbom o apanaži.

30 AVV, Spisi obitelji Normann - Osmrtnica.

31 AVV, AV 834/f. 58 ("... kroz cielih tri danah besnivši požar, plemeniti grad i največom stranom sve u njemu nahodivše se, osobito pisma u pepeo preobratio je... pisma koja sasvim izgorela nisu, stranom plamtečah iz prozorah na toliko bacala (se), da ih je zadosti zrakom odnešeno, a i znamenita čast raztepena i u blatu zagažena poginula...").

32 AVV, AV 409/f. 31 ("... die in dem Kònigreich Sclavonien befündliche Herrschaft Valpo, und zwar den Orth Valpo selbsten, nebst nach specificirten Dòrfer benantlichen Nard, Podaicze, Miholyacz samt der Uiberfuhr daselbst über die Drau, dann das Dorf S. Georgius, Rakitovacz, Villyevo, Kapelna, Kutsancza, Gollinczi, Porriche, Radingoscze, Szlibochevczi, Bennichancze, Tivanoscze, Ladische, Marianczi, Kunichinczi, Samogosczi, Bokshinczi, Zerenkovczi, Gad, Vellisskofczi, Tiburianczi, Bokanofczi, nebst denen Praediis, sive Pagis Desertis Veszeloviczi, Ropanoferi, Prodacz, Bratushevczi, Osvarszky; wie auch den District und Orth Petrovicz, oder Karassovo genant sambt denen darzu gehòrigen Dorfschaften Satnicza, Latimirovzy, Koshka, Budimczi, Boganovczy, Martinczy, Habianofzy, Brodianzy, Novach, Bizovacz...")
Prilikom provodenja nove izmjere na valpovačkom posjedu 1786. postojalo je pet distrikata, koji su obuhvatali ova naselja:

a) valpovački distrikt: Valpovo, Bistrinci, Bocanjevci, Črnkovci, Gat, Kunišinci, Marjanci, Nard, Šag, Veliškovci, Vinogradci, Tiborjanci;

b) šljivoševački distrikt: Šljivoševci, Beničanci, Čamagajevci, Kućanci, Lacić, Radikovci, Šaptinovci;

c) petrijevački distrikt: Petrijevci, Bizovac, Harkanovci, Ivanovci, Josipovac, Ladimirevci, Marjančaci, Satnica, Zelčin;

d) martinački distrikt: Martinci, Brođanci, Budimci, Habjanovci, Koška, Poganovci;

e) miholjački distrikt: Miholjac, Bočkinci, Čađavica, Golinci, Kapelna, Moslavina, Podgajci, Poreč, Rakitovica, Sveti Đurad, Viljevo. (AVV, Acta familiae Prandauianae AP) 3930) f. 3; AVV, Tabellae urbariales F. I-A/1-3).

33 AVV, AV 415/f. 31.

34 AVV, AV 844/f. 58.

35 AVV, AV 844/f. 58; AVV, Conscription 1831 (s prilozima).
Miholjački posjed je uz dotadašnji istoimeni distrikt dobio i cijeli šljivoševački, te tri granična sela iz valpovačkog distrikta (Črnkovci, Kunišinci, Marjanci); kako se time smanjio valpovački distrikt, to je i ovdje provedena nova razdioba prema kojoj je distrikt valpovački dobio 15, a bizovački (umjesto ranijih petrijevačkog i martinačkog) 9 sela (AVV, Computus robottales f. X. - E/1 i f.XI. - F/1.).

36 AVV, Manuscript "Domäne Valpo und Miholjac, 1885." - str. 89-113. Na miholjačkom dijelu bile su ekonomije: Miholjac, s majurima Miholjac i Žestilovac; Šljivoševci, s majurima Brezovica i Kladje; Adelinstan, s majurima Adelinstan, Badjevo, Gustavstan; Gložje, s istoimenim majurom; Martinci, s majurima Martinci, Orešnjak, Dravica (AVV, Manuscript str. 114-153.).

37 AVV, Exhibiten-Register II. sem. 1892 - 368.

38 AVV, Exhibiten-Register I. sem. 1892 - 416, 426.

39 AVV, Direktion, 1919 - 2413.

40 Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Spisi o ograničavanju veleposjeda, pod "Vlastelinstvo Valpovo"

41 AVV, Spisi o obitelji Normann - Darovni ugovor Rudolfa grofa Normann-Ehrenfelskog o vlastelinstvu Valpovo i Podgorač 1928.

42 AVV, AV 445/f. 32.

43 Isto

44 AVV, AP, 3532/f. 12. - Kod želira treba imati u vidu da se u velikom broju radi o zanatlijama i trgovcima po većim naseljima koji se zbog feudalne podložnosti upisuju kao "inquilini"; tako po istom popisu na Valpovo dolazi 159, Miholjac 104, Petrijevce 59 želira i td.
(Po vjeroispovijesti bilo je od muškog stanovništva 14620 katolika i 1800 pravoslavnih; pravoslavna naselja su: Budimci (597), Kapelna (447), Kućanci (388, uz 82 kat.), Poganovci (208) i dijelom Martinci (142, sa 180 kat.).

45 AVV, Conscription 1831.

46 AVV, Rationes paratae 1841.-1845.; Haupt-Rechnungs-Buch 1856.-1860.

47 Pregled stavki 21, 23, 24 i 25 po godinama u razdoblju 1856.-1860.:

	21.	23.	24.	25.
1856.	12,3	71,1	11,3	42,5
1857.	24,2	57,5	13,5	29,7
1858.	-15,1	58,4	-1,6	79,0
1859.	15,7	46,7	8,8	28,1
1860.	89,2	75,7	33,8	16,4

48 Adolf Danhelowsky, Die Excellenz Gustav Hilleprand Freiherr von Prandau'schen Domänen Valpo und Dolnji Miholjac in Slavonien (Herausgegeben von der Administration dieser Domänen, Beč 1885.), str. 106. (cit. "Die Domänen...").

49 AVV, Haupt-Buch der Herrschaft Valpo 1865.-1868.

50 "Die Domänen...", str. 95-97.

51 AVV, Haupt-Buch 1867.-1868.

52 "Die Domänen...", str. 99, 102.

53 "Die Domänen...", str. 101.

54 AVV, Haupt-Buch 1864.-1867.; "Die Domänen...", str. 102-103.

55 AVV, Haupt-Buch 1864.-1868.

56 AVV, Haupt-Buch 1863.-1867.

57 AVV, Haupt-Buch 1863.-1868.

58 Pojedinačni opseg distrikata s obzirom na karakter zemljišta daje nam ovaj pregled stanja u 1885.:

	Valpovo	Gorica	Krtinjača	Selce	Jedinac
zgrade	18	9	12	25	12
vrtovi	5	8	3	3	3
vinogradi	9	-	-	-	-
oranice	686	1012	1389	1624	1261
livade	712	516	516	474	539
pašnjaci	1731	610	653	357	218
neproduktivno	228	38	100	180	292
ukupno	3389	2193	2673	2663	2325 jut.

Uključivši površinu gospodarstva Samatovci (1049 jut. oranica, 33 jut. livada, 173 jut. pašnjaka, uz 11 jut. za zgrade, po 7 jut. vrtova i vinograda i 13 jut. neproduktivnog zemljišta) bilo je na valpovačkom posjedu:

oranica	7021 jut.
livada	2790 jut.

pašnjaka 3742 jut. - sve prema stanju u 1885. god.

("Die Domänen...", str. 66, 96, 99, 101, 104, 106, 107).

59 Od oranica, livada i pašnjaka po pojedinim distriktima nalazilo se pod zakupom ovako:

Distrikt	Oranica	Livada	Pašnjaka
Valpovo	168 jutara,	123 jutra,	765 jutara
Gorica	252 jutra,	29 jutara,	161 jutro,
Krtinjača	418 jutara,	202 jutra,	525 jutara
Selce	114 jutara,	78 jutara,	199 jutara
Jedinac	204 jutra,	60 jutara,	143 jutra

("Die Domänen...", str. 66, 96, 99, 101, 104, 106, 107.)

60 "Die Domänen...", str. 91-107.

61 AVV, Manuscript "Domäne Valpo und Miholjac" 1885.

62 "Die Domänen...", str. IV. ("Die Herausgabe dieser Schrift ist eine Folge des gefassten Entschlusses, die 1885er Landesausstellung in Budapest zu beschicken und ihr Zweck, um die Beurtheilung des Belanges dieses Productionsgebietes zu ermöglichen, als Commentar zu den ausgestellten Bodenerzeugnissen zu dienen und das Bild über den Complexbetrieb, Einrichtung, dermaligen Stand und Fortschritt der Bewirthschaftung darzustellen...")

63 Knjizi koja sadržava oko 370 strana, priložene su i karte obaju posjeda, s označenim majurima i vlastelinskim šumama. Raspored građe je ovaj: u uvodnom mjestu govori se o imenu posjeda i vlasniku, općim podacima o smještaju i kvaliteti zemljišta, klimi; zatim dolazi pojedinačni opis svih 45 mjesta ranijeg feudalnog dominija sa statističkim pregledom, podaci o regalnim pravima, porezu i patronatu. Poljoprivredno-gospodarski odnosi obuhvaćeni su u odjelcima: poljoprivredna površina; kultura tla, voćarstvo; vinogradarstvo; kultura livada i pašnjaka; radna stoka; govedarstvo; ovčarstvo; svinjogojstvo; konjogojstvo; radna snaga; upravni i gospodarski službenici; gospodarski pomoćni personal i pojedinačni opis poljoprivrednih distrikata. - Opći pregled šumskog gospodarstva veoma je opsežao (obuhvata 150 strana), što je nesumnjivo utjecaj glavnog redaktora Danhelowskog. Pod rubrikama glavnog načina iskorišćivanja drvnog blaga iscrpno se opisuje izrada njemačkih i francuskih dužica, zatim raznih greda, kolarskog drveta i sl.; nakon prikaza ostalih prihoda i načina iskorišćivanja u šumariji (žir, šiške, lov, ribolov), pa brige oko dobrog stanja šuma, dat je pregled pojedinih revira na imanjima. - Zasebno su prikazane sve građevine obaju posjeda, sa specijalnim opisom nekih objekata (npr. miholjački majur, magazin u Valpovu, mljekara u Valpovu, zatim staje za vučne volove u Jedinačkom majuru, za ovčarstvo u Kitišancima, svinjogojstvo u Vučkovcu itd.), a na kraju strojevi i poljoprivredni alat kojim veleposjed raspolaže.

64 "Die Domänen...", str. 94-107.

Razdiobu stambenih i ekonomskih objekata na pojedinim distriktima pokazuje ovaj pregled:

	Valpovo	Gorica	Krtinjača	Selce	Jedinac
a) stan špana	-	1	1	1	1
b) stan posluge	5	4	4	9	5
c) skladišta	2	-	-	2	1
d) čardaci	4	2	3	7	4
e) kolnice	1	2	4	3	1
f) pastuharna	1	-	-	-	-
g) staja za tov goveda	1	1	3	-	1
h) ovčarnica	2	1	-	2	-
i) staja za tov svinja	-	1	1	-	-
j) staja za konje	-	-	1	1	1
k) staja za goveda	-	-	2	2	1
l) staja za konje i goveda	1	1	-	-	-

U skladu s tim podijeljena je i stoka: konji i volovi za vuču, tovna goveda, ovce, svinje i sl. Po pojedinim distriktima nalazilo se u 1885. godini:

	Valpovo	Gorica	Krtinjača	Selce	Jedinac
a) konji za vuču	10	10	14	17	14
b) volovi za vuču	50	66	84	124	74
c) konji za uzgoj	87	-	-	-	-
d) goveda za tov	62	145	172	52	174
e) svinje za tov	-	92	99	-	-
f) ovce	880	300	-	872	-

65 "Die Domänen...", str. 92-105.

Raspored gospodarskih službenika po distriktima bio je ovakav:

	Valpovo	Gorica	Krtinjača	Selce	Jedinac
a) španovi	1	1	1	1	1
b) gospod. panduri	3	2	2	2	1
c) vinogradar	1	-	-	-	-
d) poljari	4	3	3	3	2
e) kolari	1	1	1	1	1
f) pastuhar	1	-	-	-	-
g) konjušari	7	5	7	6	7
h) govedari	-	-	1	-	-
i) goved. sluge	-	1	2	-	1
j) ovčari	1	-	1	1	1
k) ovčar. sluge	2	1	-	3	-
l) svinjar	1	-	-	-	-
m) svinj. sluge	2	-	-	-	-
n) nadbiroši	1	2	2	2	1
o) biroši	11	14	18	26	17
p) mali biroši	11	6	12	13	9

66 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch 1871.-1885.

67 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch 1876.-1880.

68 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch, Rubr. 34. 1876.-1880.

69 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch, 1876.-1880.

70 "Die Domänen...", str. 91-92.

71 AVV, Salarial-Tabellen 1880.

72 "Die Domänen...", str. 88. ("In dieser Beziehung überwiegen denn auch die Arbeitsanforderungen des seit 1862. succesive allerdings vergrösserten landwirthschaftlichen Besitzes der Domäne das Leistungsvermögen der Bevölkerung wohl nicht, doch lehrte die Erfahrung, dass letztere mit demselben hiefür nur im Bescheidenen und keineswegs genügenden Masse eintrat, dem-zufolge die Heranziehung auswärtiger und die bedarfsgemässe Inanspruchnahme der Culturinstrumente zum stehenden Bedürfnisse geworden ist.")

73 "Die Domänen..:", str. 89.

74 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch, Rubr. 22. 1876.-1880.
Pregled po godinama za distrikte (u forintama):

	1876.	1877.	1878.	1879.	1880.
Distr. Valpovo	6248	7884	6479	7004	9865
Distr. Gorica	4862	5262	4771	6023	8189
Distr. Krtinjača	5694	5051	5076	6714	7881
Distr. Selce	11152	7887	8766	7897	11405
Distr. Jedinac	8600	8179	8796	9619	7240

75 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch, Rubr. 6. 1876.-1880.

76 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch, Rubr. 6.a

77 "Die Domänen...", str. 372-373.

78 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch, Rubr. 29. 1876-1880.

79 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch, Rubr. 29, 1876., 1877., 1880.

80 "Die Domänen...", str. 298-299.

81 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch 1876.-1880.

82 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch, Rubr. 2. 1876.-1880.

83"Die Domänen...", str. 67.

84 Rubrika 1. kao zbir primanja od žitarica, poslovanja mlinova, stočarstva, zakupa vinotočja i pivare i ostalih prihoda poljoprivrednog dijela posjeda; rubrika 2. kao zbir izdataka za poljoprivredno gospodarstvo i građevine, bez troškova održavanja dvora.

85 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch 1876.-1880.

86 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch 1876.-1880., Rubr. 34, 8, 12, 7.
Pregled po godinama (u tisućama forinti):

	1876.	1877.	1878.	1879.	1880.
bar. Prandau	149,4	203,9	390,6	301,9	522,8
apanaže	43,0	53,8	61,6	61,6	61,6
darivanja	12,7	22,4	13,3	14,0	14,4
nagrade	16,7	18,3	26,3	12,9	14,9
penzije	5,8	6,3	6,4	6,8	7,7

87 AVV, Forst-Renten Haupt-Buch 1876.-1880.

88 Isto.

89 Isto, Rubr. 33, 34.

90 AVV, Forst-Renten Haupt-Buch 1875.-1905.

91 "Die Domänen...", str. 244-245.

92 AVV, Rukopis "Genealogische Notizen"

93 AVV, Exhibit-Protocoll 1885.-No. 1108.

94 AVV, Rukopis "Genealogische Notizen"

95 AVV, Guts-Renten 1892. - Z. 368.

96 AVV, Guts-Renten 1892. - Z. 416.

97 "Die Domänen...", str. 37.

98 AVV, Guts-Renten 1892 - Z. 416.

99 AVV, Guts-Renten 1892 - Z. 426.

100 "Die Domänen...".

101 AVV, Guts-Renten 1902 - No. 929.

102 AVV, Guts-Renten 1892 - Z. 433.

103 AVV, Guts-Renten 1892 - Z. 420.

104 AVV, Guts-Renten 1892. - Z. 417.
Računarski ured vodio je Emanuel Jahl, preuzevši i ranije poslove žitničara. Upravnik ekonomije Julius Brand izravno je dobio i nadzor nad valpovačkim parnim mlinom, strojarskom i kovačkom radionicom u Valpovu, centralnom sedlarijom i valpovačkom siranom; njemu su podređeni mlinarski nadzornik Adolf Schetlik, mašinski majstor Ferdinand Edelmann, pisar ekonomije Ladislav Auer kao i španovi u Jedincu. Krtinjači i Gorici Ernest Bekassy, Karl Meier i Adolf Sura, a na kraju valpovački špan Antun Rischner, raniji pristav ekonomije. Vođenje inžinjerskog ureda i nadalje je povjereno inž. Vincencu Beeru, s tim što preuzima sve poslove građevnog ureda, tehnički nadzor nad mlinom i naprijed spomenutu skrb o građevnom materijalu. Upravnik dvora Gabrijel Gvozdanović podređen je upravnoj kancelariji, za čijeg predstojnika je postavljen dotadašnji kancelarijski pristav Ferdinand Mergenthaler. Od liječnika dr. Filip Lazarus preuzeo je područje distrikta Krtinjača i Jedinac i revira Poganovci, a dr. Eduard Sieber ostalo. Veterinar je bio Josip Mayer.

105 AVV, Guts-Renten 1892 - Z. 424.
Kod šumarije vođenje šumarskog ureda ostavljeno je Antonu Urbanu, a isto tako revir valpovački Stjepanu Haukonyju i koškanski Ivanu Pudleineru; taj je preuzeo i dijelove ranijeg poganovačkog revira, te su mu podređeni podšumari Ladislav Rozgonyi u Koški i Andrija Ferenczffy (dotadašnji pristav šumarije) u Harkanovcima.

106 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch 1901.-1905.

107 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch 1901.-1905., Rubr. 2.

108 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch 1901.-1905., Rubr. 3.

109 AWV, Guts-Renten Haupt-Buch 1901.-1905., Ausgaben Rubr. 1, 6, 22, 29.

110 AWV, Guts-Renten Haupt-Buch 1901.-1905., Ausg. Rubr. 22. Pregled po godinama za distrikte (u tisućama kruna):

	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.
Distr. Valpovo	30,3	24,3	24,5	24,2	24,9
Distr. Gorica	18,1	21,2	21,1	23,1	23,3
Distr. Krtinjača	24,4	29,4	24,2	22,4	28,4
Distr. Jedinac	26,7	25,4	32,7	24,9	21,9

111 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch 1901.-1905., Reelle Ausgaben.

112 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch 1901.-1905., Ausgaben Rubr. 7, 8, 12, 34. Pojedinačni pre-

gled po godinama (u tisućama kruna):

	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.
grof Normann	47,1	99,9	36,0	51,2	37,9
apanaže	23,7	21,9	20,5	25,9	29,1
darivanja	10,1	13,1	17,8	16,6	17,9
nagrade	2,7	1,8	3,4	0,7	0,3
penzije	26,2	22,4	15,2	21,2	20,3
za imanje Rothenthurm	12,0	10,3	7,0	9,2	12,0
kućni i dvorski ured	10,5	11,9	12,6	15,2	12,2
plaće dvorske posluge	11,6	15,4	12,8	12,2	12,7
uzdržavanje dvora	93,6	39,5	66,0	68,6	62,6

113 AVV, Forst-Renten Haupt-Buch 1875.-1884., Rubr. 1, Stammholz.

114 AVV, Forst-Renten Haupt-Buch 1884.-1894., Rubr. Stammholz.

115 AVV, Guts-Renten 1895. - Z. 1177. (Ponuda je obuhvatala "stehenden grünen und dürren Eichenstämme, sofern dieselben in der Höhe von zwölf Centimeter, über die Erde gemessen, inclusive Rinde eine fünfzehn Centimeter überschreitende Durchmesserstärke besitzen, ferner die als zu Werkholz geeignet aufgenommenen und als solche mit dem Waldstempel bezeichneten Rusten- und Eschen-Stämme...")

116 AVV, Guts-Renten 1895. - Z. Ad 1177/1178.

117 AVV, Guts-Renten 1895. - Z. 1178.

118 AVV, Guts-Renten 1895. - Z. 1177. Modaliteti isplate koje predvida ponudilac u skladu su s propozicijama natječaja, gdje se u čl. 14 određuje da kupac treba značajan dio ukupne svote uplatiti kod potpisivanja ugovora, a ostatak u četvrtgodišnjim obrocima na dane 15. siječnja, 15. travnja, 15. srpnja i 15. listopada svake godine; s tim da svega takvih obroka bude 24, 32 ili 40, već prema tome da li se radi o kupovini drvne mase iz jedne, dvije ili svih triju grupa šumskih područja.

119 AVV, Guts-Renten 1895. - Z. 1177. Prema prvom prijedlogu tvrtka bi platila 1.850,000 forinti, od čega u četiri dijela 1895.-1896. po 500 tisuća a ostatak u obrocima po 146.250 forinti; ako bi bila samo tri dijela po pola milijuna, ukupna bi se svota povisila na 8,000.000 for., a obroci na 162.500 for.; ako bi bila dva dijela (zajedno 1 milijun), platila bi ukupno tvrtka 8.140,000 for., s obrocima od 178.500 forinti.

120 AVV, Forst-Renten 1895. - Bl. 2425.

121 AVV, Guts-Renten 1907 ñ Z. 1290

122 Isto,

123 AVV, Guts-Renten 1910 - Z. 1732.

124 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch 1886-1892.

125 AVV, Guts-Renten 1892 - Z. 368

126 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch 1895-1897.

127 AVV, Guts-Renten 1902 - No. 929.

128 AVV, Guts-Renten Haupt-Buch 1893.-1912.

129 AVV, Journal-Haupt-Buch 1913.

130 Od toga na vrijednost šume otpada 3.681,9 tisuća kruna, na vrijednost zemljišta (uključivši i šumske površine) 3.622,2 tisuća kr., na vrijednost zgrada i gospodarskih pogona 1.515,6 tisuća kr., zatim na živi inventar 275,9, na zalihe 326,8 i na mobilijar 242,1 tisuća kruna.

Očito je da procjena najvažnijeg sastavnog dijela vrijednosti ovog posjeda, tj. šumskog ka-
pitala nikako nije stvarna: jer već u same dvije godine 1907./1908. vrijednost prodanog drve-
ta iznosila je 2.800 tisuća kruna, dok je u prvom desetljeću XX. stoljeća ukupno primljen za
drvo iznos koji skoro doseže dvostruku ukupnu vrijednost šume prema prednjoj procjeni -
6.767,2 tisuća kruna (AVV, Journal-Haupt-Buch 1913.)

131 Sama šumarija uz vrijednost šume bilježi i vrijednost šumskog zemljišta (tj. 3.681,9 plus
1.738,0 tisuća kruna) - ukupno 5.419.9 tisuća kr., što znači preko polovice cjelokupnog
iznosa. Tri ekonomije (Valpovo, Podgorač, Rudolfovac), procjenjuju svoje zemljište sa
973,9, a zgrade i pogone sa 516,1 - ukupno 1.490,00 tisuća kr. Ako tome pribrojimo vrijed-
nost zemljišta i gospodarskih zgrada danih u zakup (821,1 odn. 265,4) što iznosi 1.086,5
tisuća kr., zemljište sa zgradama dvora i upravnog središta (50,8 plus 513,6) u vrijednosti od
564,4 tisuća kr. - imamo najveći dio ukupne vrijednosti imanja. Ostatak tvore živi inventar,
zalihe i mobilijar na cijelom posjedu (844,8 tisuća kr.), te zemljište i zgrade manjih pogona
(38,4 odn. 220,5 tisuća kr.). (AVV, Journal-Haupt-Buch 1913.-1914.)

132 Majur Jedinac (koji se nalazio u blizini sela Habjanovaca) trebao je, početkom travnja 1919.,
kad je istekao ugovor s dotadašnjim zakupnicima, prijeći prema zamisli vlastelinske uprave u
vlastitu režiju i obradu. Međutim, habjanovački seljaci stali su na gledište da zemljište njima
pripada bez odštete, da će je među sobom razdijeliti, a nijesu htjeli čuti ni za plaćanje zakup-
nine. Prema tužbi vlastelinskog upravitelja, stanovnici Habjanovaca i drugih sela tjeraju svoju
marvu i svinje na zimske usjeve, te brane preostalim slugama na majuru (pustari) Jedinac dalji
boravak, ne dopuštajući im obradu njihovih deputatnih polja i izjavljujući: "da pustara selu
pripada i da će seljaci tamo raditi što im bude po volji." Iako se vlastelinstvo obraćalo za
zaštitu svojih prava na državnu vlast, veliku podršku nije dobilo. Bilježnik bizovačke općine
odgovarao je u vezi s događajima u Jedincu da će Habjanovčani sigurno platiti zakupninu kad
je vlada bude odredila, a što nisu jamčevinu položili ne može biti razlogom da im se brani
obrađivanje vlastelinske pustare. - U svezi pak s jednom tužbom vlastelinstva na samovoljno
oduzimanje zemlje od seljaka čega je bilo na cijelom području posjeda, otpisuje županijska
vlast u Osijeku 28. III. 1919.: "Pritužitelja valja uputiti da s obzirom na obezbeđenje ekonom-
skog mira valja po svaku cijenu i u prvom redu obraditi sve površine tla dok će se zakupnina
i onako urediti provedbenom naredbom agrarne reforme." (AVV, fasc. 1918.-1945., svežanj
1918.-1920.).

133 U svezi s provođenjem agrarne reforme i ograničavanja veleposjeda uputio je vlastelinstvu u
prosincu 1919. povjerenik ministarstva za agrarnu reformu upitnik o porijeklu i stanju ovog
posjeda, na koji je među ostalim odgovoreno: da je vlastelinstvo Valpovo naslijeđeno, dok su
vlastelinstva Podgorač i Bizovac kupljena "u svrhu vlastite obrade" (prvo 1902. od grofa
Pavla Pejačevića, a drugo 1919. od brata valpovačkog vlastelina grofa Gustava Normanna
koji ga je držao od 1892.). U pogledu budućeg gospodarenja napominje se u odgovoru da je
Podgorač odredbom agrarnog povjerenika u cijelosti ekspropriran, dok se za valpovačko (i
bizovačko) vlastelinstvo - uz detaljna izvješća - u samom odgovoru napose napominje da se
bave ovom "poljodjelskom industrijom u intenzivnoj mjeri": vlastelinski parni mlin u
Valpovu može da izradi dnevno za izvoz i potrebe okolice 100 q žitarica, vlastelinski mlin u
Podgoraču radi za potrebe okolice; nadalje postoji u Valpovu moderno uređena ciglana koja
može godišnje proizvesti do 2,000.000 opeka; osobito se ističe važnost mljekarstva u
Valpovu i Selcima za opskrbu okolice i grada Osijeka; najzad, usprkos velikih poteškoća i
znatnih materijalnih žrtava (kako stoji u dopisu) kani vlastelinstvo nadalje uzdržavati ždrebar-
nu u Zagajcima u postojećem opsegu, odnosno još je po mogućnosti povećati jer ona ima
zbog svojih uspjeha svjetski glas.
AVV, fascikl 1918.-1945., svežanj 1918.-1920.)

134 AVV, fascikl 1918.-1945., svežanj: Parcelacija.

135 AVV, fascikl 1918.-1945., svežanj: Normanci dd.

136 AVV, fascikl 1918.-1945., svežanj: Ugovori i izvještaji.

137 Elaborat od 25. X. 1926. prikazuje stanje posjeda ovako: Postojeći dug ne može se pokriti s već danih 1.100 jut. za parcelaciju, jer godišnje rate i kamate od te parcelacije pokrivaju tek godišnje kamate duga. Potrebno je dakle parcelirati kudikamo veće površine (što je kasnije i učinjeno). - Elaborat razmatra i druge mogućnosti, pa se tu navodi da se direktor banke interesirao za šumsko stanje na posjedu. U obzir su uzete ove mogućnosti: a) brža eksploatacija drva u šumama Pušić i Veljanska koja je bila predviđena na 8 godina, tako da se skrati na 3 godine. Za to bi trebalo odobrenje nadležnog ministarstva, ali budući da se radi o sumarno odobrenom opsegu sječe, lako bi se dobilo. Što se tiče slabijeg prihoda u daljih pet godina, on će se pokriti tad već povećanim godišnjim kamatama od parcelacije: b) drugi bi način bio smanjenje granice neiskorišćivanja šume na 80 godina čime bi se također povećala mogućnost eksploatacije, no za to bi teže bilo dobiti odobrenje; c) treći bi način bio prodaja državi ili opć. zajednicama većih kompleksa mlade šume, budući da ona tek za 50 godina može početi donositi korist (dok je tekući kapital potreban odmah i donosi kamate). No, prema saopćenju bankovnog direktora već se kod ministarstva nalaze ponude od oko 15 vlastelinstava u sličnom cilju, te nema izgleda na brzi uspjeh. (AVV, fasc. 1918.-1945., svežanj: Ugovori i izvještaji).

138 AVV, fascikl 1918.-1945., svežanj: Ugovori i izvještaji.

139 AVV, fascikl 1918.-1945., svežanj: Zajednica dobara.

140 Isto

141 Usp. Mijo Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije (Zagreb 1958.); Isti, Seljaci u kapitalizmu (Zagreb, 1952.); Isti, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941. Zagreb 1952.).

142 Hrvatski državni arhiv u Zagrebu. Spisi agrarne reforme, pod "R. Normann".

143 AVV, fascikl 1918.-1945., svežanj: Korespondencija.

144 O samom imanju izjasnio se sredinom tridesetih godina ekonomski stručnjak koji ga je na molbu vlasnika pregledao, ovako: "Koliko sam mogao da nakon svog posjeta dobijem globalnu sliku o Vašem vlastelinstvu i o vrijednosti koju ono danas reprezentira moram priznati da se ozbiljno bojim da je već odviše opterećeno dugovima. Izgleda mi gotovo nemogućim da bi se svi tereti mogli likvidirati a da se u integritet posjeda jače ne zahvati. Kod procjene objekata ne smije se uzeti u obzir njihova nekadašnja vrijednost..." A o upravno-gospodarskim središnjim službenicima daje se u istom pismu ovo mišljenje: "... Vaša gospoda koju sam ondje upoznao na glavnim mjestima nijesu dorasla za ozbiljan i sistematski posao reorganizacije i sanacije vlastelinstva. Nakon toliko vremena kako su kod Vas u službi, oni su bezuvjetno morali doći do osvjedočenja da njihov posao nije dovoljan, da je nepotpun i često puta neispravan. Ako do te uviđavnosti nijesu došli, onda su za tu vrstu poslova apsolutno nesposobni... " (AVV, fascikl 1918.-1945., svežanj: Korespondencija).

IMANJA BELJE I DARDA U SASTAVU VELEPOSJEDA NA PROSTORU HRVATSKOG PODUNAVLJA OD XVIII. DO XX. st.

....

Hrvatske i mađarske krajeve u panonskom prostoru zahvatio je potkraj srednjovjekovne epohe prodor osmanskih snaga s Balkana. Potom je veliki dio ugarsko-hrvatskog državnog teritorija potpao pod vlast Turskog Carstva i ostao u njegovom sastavu tijekom XVI. - XVII. st. Na drugoj strani, turskom okupacijom nezahvaćeno panonsko područje uključuje se u sklop državne tvorevine Habsburgovaca.

Pod habsburškom je vladavinom u Banskoj Hrvatskoj (na uskom potezu od jadranske obale do dravsko-murskog međurječja) bio očuvan kontinuitet društvenopovijesnih tokova u okvirima feudalnog uređenja, jednako kao i na susjednom području zapadne Ugarske. Stoga se ovdje do potkraj XVII. st. - a zatim također nakon oslobođenja Podunavlja ispod turske vlasti - zapaža kontinuitet razvoja agrarnih ekonomskih/pravnih odnosa. Ipak se u tom sklopu (djelomično pod utjecajem stalnih većih ili manjih ratnih sukoba na granici) zbivaju ujedno odgovarajuće preobrazbe ovih odnosa, osobito s obzirom na međusobnu povezanost feudalnih gospodara i njihovog podložnog seljaštva na vlastelinstvima.

Sasvim drugačiju sliku pruža, međutim, Slavonija nakon što je područje između Drave i Save oslobođeno turske vlasti (u ratu 1683.-1699.). Osmanski sustav izbrisao je ovdje tijekom poldrug stoljeća tragove ranijih pravno-ekonomskih odnosa. Zato je konstituiranje i funkcioniranje kasnofeudalnih vlastelinstava (kao i njihovih podložničkih seljačkih gospodarstava) moralo biti zasnovano na novim temeljima. Isto vrijedi u znatnoj mjeri za oslobođeno područje Ugarske između Blatnog jezera i Dunava, premda je u tom dijelu Zadunavlja i pod turskom okupacijom bila očuvana bolja povezanost s feudalnim faktorima na ostalom (habsburškom) teritoriju Ugarske. Osobito se pritom u Baranji smještenoj na jugoistočnom kraju dunavsko-dravskog međurječja, očituju podudarnosti sa zbivanjima na susjednom slavonskom tlu.

Razvoj agrarnih odnosa u krajevima južno ili sjeverno od toka rijeke Drave iskazuje mnoga srodna obilježja i u daljnjim povijesnim tokovima, sve do raspada Habsburške Monarhije (1918.). Osim utjecaja zajedničkog općeg državnog okvira, te u znatnoj mjeri jednakog upravno-političkog ustrojstva - nesumnjivo

je pritom od posebnog značenja bila podudarnost nekih bitnih geografskih, ekonomskih i socijalnih uvjeta. To podjedno vrijedi u pogledu ovdašnjih kasnofeudalnih vlastelinstava do revolucije 1848./1849., kao i s obzirom na djelovanje kapitalističkih veleposjeda nakon toga.

Znanstvena analiza spomenutih srodnosti agrarno-historijskih procesa i odgovarajućih različitosti u njihovoj realizaciji tijekom XVIII.-XX. st., do Prvog svjetskog rata, napose je relevantna pri razmatranju života stanovništva na području Slavonije (u sklopu šireg prostora sjeverne Hrvatske) ili na području Baranje (u sklopu šireg prostora Zadunavlja).

S toga gledišta osvrnut ćemo se u ovom prilogu na neka bitna obilježja veleposjedničkih faktora dvaju susjednih imanja Belje i Darda, koja su se do 1918. oblikovala i razvijala na tlu tzv. baranjskog trokuta - što je bio uključen u sastav ugarskog Zadunavlja.

ZNAČENJE VLASTELINSTAVA BELJE I DARDA NA BARANJSKO-SLAVONSKOM TLU U RAZDOBLJU KASNOG FEUDALIZMA

Razmotrit ćemo ovdje najprije temeljne značajke razvoja i sastava kasnofeudalnih zemljišnih posjeda na području Slavonije, kako bismo ih mogli rasporediti s prilikama koje nalazimo u Baranji (a napose na tlu baranjskog trokuta).

Premda je nakon istjerivanja turskih snaga Bečki dvor proklamirao načelo, da je Slavonija osvojena carskim oružjem i da prema tome vladaru pripada također slobodno raspolaganje sveukupnim priključenim zemljištem - uskoro je priznato pravo na postavljanje odgovarajućih zahtjeva od strane onih plemićkih rodova, koji su mogli dokazati svoju vlasničku prisutnost u ovim krajevima prije osmanske okupacije. Ali, dugotrajno i krvavo hrvanje sa osvajačkim snagama u najvećoj je mjeri izbrisalo takve ostatke srednjovjekovnih prilika. Slavonsko plemstvo iz razdoblja prije turske vladavine izginulo je, izumrlo ili se iselilo tijekom dvaju teških ratnih stoljeća. Tako su vodeći slojevi feudalnog društva Banske Hrvatske svoje težnje za afirmacijom na oslobođenom slavonskom području uglavnom mogli postupno realizirati samo na polju javnopravnih odnosa (tj. u pogledu državne i upravno-političke pripadnosti ovog teritorija Banskoj Hrvatskoj) - dok je obnova vlastelinskih odnosa uglavnom protekla mimo želja i interesa domaćeg plemstva.

Zbog specifičnog istaknutog položaja Slavonije na granici prema Turskom Carstvu, u prvim desetljećima XVIII. st. dio njezinog prostora potpadao je - u raznovrsnim formama - pod nadležnost vojnih vlasti, potom je sredinom XVIII. st. uslijedilo i definitivno izdvajanje vojnokrajiškog pojasa uz Savu i Dunav. Tek u drugoj polovici XIX. st. ponovo se je to područje razvojačenjem i reinkorporacijom uključilo u razvojni proces civilnih zemljovlasničkih odnosa, kakve dotad nalazimo u tzv. provincijalnoj Slavoniji.

Ovdje se seljačka ekonomika (u razdoblju od jednog i pol stoljeća nakon oslobođenja zemlje od turske vlasti) oblikuje i djeluje u uvjetima kasnofeudalnog društvenog sistema. Stoga su na život stanovništva izvanredno velik utjecaj imala kasnofeudalna vlastelinstva: način i promjene u gospodarenju kod plemićkih ili crkvenih posjeda, pa s tim u svezi napose pritisak feudalnog staleža na radnu snagu, gospodarstvo i prihode seljaka.[1]

Počeci oblikovanja novih feudalnih vlastelinstava - iz zemljišnih kompleksa kojima su upravljali komorski organi - javljaju se već potkraj XVII. st. Ali prva etapa procesa dekameralizacije zemljišnog veleposjeda u Slavoniji i konstituiranja vlastelinstava obuhvaća uglavnom godine na prijelazu stoljeća. Obilježena je osobito stvaranjem crkvenih imanja, putem dodjele naselja i zemljišta dostojanstvenicima, institucijama ili redovima katoličke i pravoslavne Crkve. Ova etapa dekameralizacije traje do 1707. (pri čemu je ipak težište na tri-četiri godine neposredno poslije Karlovačkog mira 1699.), kada nastaju sljedeći posjedi katoličke ili pravoslavne Crkve: Kutjevo 1689., Neradin 1691., Kaptol 1701., Aljmaš 1702., Đakovo 1704., Dalj 1706. Plemićki posjedi nastaju tada pretežno na tlu središnje Slavonije, u požeškom kraju; uz to je Ilok (Srijem) došao 1697. u ruke prinčeva Odeschalchi.

Razdoblje najintenzivnijeg formiranja svjetovnih posjeda predstavljaju dvadesete godine XVIII. st. naročito u pogledu krupnih imanja. Ova druga etapa dekameralizacije značila je prelazak najvećeg dijela provincijalne Slavonije u sklop kasnofeudalnih velikaških ili plemićkih vlastelinstava. Završetak procesa dekameralizacije napose je obilježen promjenama 1726., 1728. i 1730. na krupnim zemljišnim posjedima u zapadnoj Slavoniji i u istočnom Srijemu.[2]

Opseg konstituiranja slavonskih vlastelinstava uoči završnih tokova dekameralizacije (1726.) i prema stanju u doba uvođenja tradicionalne županijske uprave (1745.) pokazuje nam sljedeći pregled sastava feudalnih imanja:[3]

grupe vlastelinstava u broju:	1726. imanja	1726. selišta (./24)	1745 imanja	1745 selišta (./24)
- plemićki posjedi	14	2428.03	20	2968.07
- crkveni posjedi	6	731.12	6	674.07
- komorski posjedi	14	1639.14	8	542.22
ukupno	34	4799.05	34	4185.17
u postotku:				
- plemićki posjedi	41.2	50.6	58.8	70.9
- crkveni posjedi	17.6	15.2	17.7	16.1
- komorski posjedi	41.2	34.2	23.5	13.0
ukupno	100.0			

Prema tome, temeljna obilježja strukture kasnofeudalnih zemljoposjedničkih odnosa u Slavoniji posljedica su zbivanja u relativno kratkom razdoblju nakon rata za oslobođenje od turske vlasti. Podaci kojima raspolažemo o načinu i vremenu kada su veliki zemljišni kompleksi kao vlastelinstva (gospoštije, spahiluci, dominiji) prelazili iz ruku vladarevih komorskih organa u posjed svjetovnih ili crkvenih feudalaca pokazuju, da je proces dekameralizacije (odnosno: privatizacije) tih imanja uglavnom do 1730. ovdje bio završen. Tada je komorska uprava u Slavoniji - osim triju gradova: Osijeka, Požege i Petrovaradina - obuhvaćala tek nekoliko manjih enklava. Jedino je još područje na krajnjem zapadu sačinjavalo veći državni kompleks (tzv. Mala Vlaška i kutinski posjed), što je vjerojatno bilo u svezi s neriješenim pitanjem reguliranja teritorijalnog opsega Vojne krajine u dravsko-savskom međurječju.

Oblikovanje seljačkih gospodarstava/domaćinstava na slavonskim imanjima ovisilo je do sredine XVIII. st. pretežno o posjednicima vlastelinstava, pa je i sastav selišta (kao mjernih jedinica opsega raspoloživog obradivog zemljišta podložnika i njihovih relevantnih feudalnih obaveza) bio još veoma neujednačen. Car Karlo VI. pokušao je ovdje 1737. zasebnim urbarom provesti reguliranje selišnih jedinica i feudalne rente, ali bez uspjeha. Takvo je ujednačavanje ekonomsko-socijalnog položaja podložnog seljaštva na plemićkim, crkvenim ili komorskim imanjima ostvareno tek dvadesetak godina kasnije pod Marijom Terezijom, putem Slavonskog urbara iz 1756. Na njegovim odredbama, kao i na regulaciji selišnih gospodarstava/domaćinstava u skladu s tim odredbama, zasnivao se je daljnji razvoj seljačke i vlastelinske ekonomike u kasnofeudalnoj Slavoniji.[4]

U međuvremenu izvršena je 1745. u slavonskom Provincijalu također obnova redovnog županijskog uređenja, te su ustrojene tri županije (Požeška, Virovitička i Srijemska). Sastav prisutnog podložnog seljaštva i njegovog obradivog zemljišta po pojedinim kategorijama feudalnih imanja sredinom XVIII. st. (tj. u doba uređenja županija 1745.) pokazuju nam sljedeći podaci:[5]

kategorija imanja (po broju seljačkih gospodarstava ili domaćinstava)	imanja	seljaštvo (gosp./dom.)	oranice (jutara)	livade (kosaca)
u broju:				
- preko 1000	3	5294	15393	9043
- 501 do 1000	10	7615	25881	17608
- 101 do 500	14	4328	15954	10953
- do100	5	348	976	847
ukupno	32	17585	58204	38451
u postotku				
- preko 1000	9.4	30.1	26.4	23.5
- 501do 1000	31.2	43.3	44.5	45.8
- 101do 500	43.8	24.6	27.4	28.5
- do 100	15.6	2.0	1.7	2.2

Podaci o kretanju sastava ovdašnjih zemljoposjeda do raspada Habsburške Monarhije ukazuju na determinirajuće značenje onih i onakvih struktura u razvoju krupnih agrarno-ekonomskih jedinica na tlu Slavonije, kakve su se oblikovale već do 1745. kad je obnovljeno tradicionalno županijsko uređenje u ovoj pokrajini. To znači da je uključivanje cjelokupnog zemljišnog prostora provincijalne Slavonije u sklop feudalnih vlastelinstava tijekom procesa dekameralizacije (što je provedeno u prva tri desetljeća XVIII. st.) utjecalo na obilježja slavonskog veleposjeda sve do početka - pa i do sredine - našeg stoljeća.

Sumarni podaci pokazuju npr. kako su 1726. dva vlastelinstva u kategoriji s preko 300 sel. predstavljala samo 5.9% feudalnih imanja, ali su raspolagala gotovo četvrtinom (23.5%) svih tadašnjih podložničkih selišta u Slavoniji. Kod popisa 1745. nalazimo sličnu situaciju: tada su u istoj kategoriji također samo dva vlastelinstva (ili 5,9% svih imanja), a imaju 20.8% svih selišta. U idućih stotinu godina raslo je upravo značenje takvih latifundija. Prema nepotpunim podacima Josipa Horvata, slavonske su županije 1848. imale sedam imanja (ili 21.2%) s preko 300 sel., a ona raspolažu s 5932.31/48 sel. (ili 69,9%) i s 2157 želira (ili 67.4%). Na jednaki način, u strukturi kapitalističkih veleposjeda što ih je svojim pogledom obuhvatio početkom XX. st. Josip Krška ističe se grupacija najkrupnijih imanja s preko 5000 ha - kojih je bilo dvadeset i dva (odnosno 23.9% svih posjeda), a obuhvaćala su 322.599 ha (ili 85.7%) površine svih evidentiranih veleposjedničkih zemljišta.[6]

Pošto se kapitalistički zemljišni veliki posjed ovdje javlja u najvećoj mjeri kao izravni, organski nasljednik prijašnjih plemićkih imanja - razumljivo je istaknuto značenje koje općenito pripada u povijesti slavonskog područja proučavanju konstituiranja i funkcioniranja kasnofeudalnih vlastelinstava. Razvitak vlastelinskih imanja predstavljao je važan faktor u životu cjelokupnog stanovništva do revolucije 1848.-1849. i rušenja preživjelog feudalnog poretka kao što je također u narednim desetljećima veleposjednički sloj značio vrlo mnogo u socijalno-ekonomskim odnosima Slavonije i napose u političkom životu zemlje.

Prema prethodnim razmatranjima možemo uočiti kako je temeljna obilježja kasnofeudalnoj vlastelinskoj privredi Slavonije davalo nekoliko golemih zemljišnih posjeda, koji se uglavnom oblikuju početkom XVIII. st. i pripadaju velikaškim rodovima stranog porijekla. Povoljni položaj uz glavne tokove tranzitnog trgovinskog prometa od Podunavlja prema lukama sjevernog Jadrana postupno je poticao njihovo sve intenzivnije uključivanje u izvoz agrarnih proizvoda, bilo putem uzimanja naturalnih produkata sa seljačkih gospodarstava - ili na temelju vlastite alodijalne produkcije, uz eksploataciju radne snage podložnog seljaštva.

Vlastelinska žitna trgovina osobito se širi u doba napoleonskih ratova (potkraj XVIII. st. i na početku XIX. st.).Tada, u godinama agrarne konjunkture u čitavoj Europi, na slavonskom području opažamo ubrzani porast alodijalne proizvodnje

različitih vrsta žitarica. Ukazuju na to i podaci o naglom povećavanju eksploatacije seljačke radne snage putem tlake kod najkrupnijih imanja, kao što su bili iločko vlastelinstvo prinčeva Odeschalchi, vukovarski posjed grofova Eltz ili valpovačko vlastelinstvo baruna Prandau.

No, unatoč uvlačenju vlastelinskih uprava u tokove tadašnje tržišne privrede, njihova se agrarna proizvodnja i agrarna trgovina sve do sredine XIX. st. temeljila pretežno na elementima feudalnog sustava. Ti su važni elementi bili: ubiranje raznovrsne naturalne rente s podložničkih gospodarstava i iskorištavanje urbarijalne radne rente za obradu alodijalnih dobara.

Razvoj slavonske vlastelinske ekonomike ostaje sve do ukidanja feudalnih odnosa zasnovan na ekstenzivnom privređivanju, dok se način obrade zemljišta na veleposjedima uglavnom znatnije ne razlikuje od agrotehničke razine seljačkih posjeda. Veoma su rijetki znakovi orijentacije vlastelinskih uprava na modernizaciju poljoprivrede: za to su bili potrebni odgovarajući investicijski napori, radi stvaranja vlastite "agrotehničke baze" (tj. za razvoj majura, izgradnju gospodarskih zgrada, nabavku stoke za vuču, a osobito za ulaganja u suvremeniju poljoprivrednu tehniku). Zbog izostanka takvih pojava, ostala je vlastelinska ekonomika do sredine XIX. st. tijesno vezana uz pogodnosti koje joj je pružao tradicionalni feudalni ekonomsko-socijalni sustav. To se veoma nepovoljno odrazilo u poslovanju slavonskih veleposjeda neposredno nakon likvidacije feudalizma.

Na temelju dosad iznesenog možemo zaključiti, da su glavna strukturna obilježja kasnofeudalnih vlastelinstava u Slavoniji:

- općenito veoma ograničen broj imanja u relaciji prema raspoloživom (agrarnom/šumskom) zemljištu, kao i prema podložničkim seljačkim selištima;
- istaknuta uloga nekoliko krupnih latifundija, što obuhvaćaju ogromnu većinu podložnog seljaštva njegovih selišta i urbarijalnog zemljišta.

Takvim svojim značajkama područje Slavonije znatno se razlikuje od krajeva uže Banske Hrvatske gdje u isto vrijeme nalazimo uobičajenu slojevitu piramidu feudalnog zemljoposjedništva (sa širokom osnovom brojnih imanja malog/srednjeg plemstva i ograničenom grupom velikaških ili crkvenih veleposjeda na vrhu.[7]

Povijesni tokovi konstituiranja plemićkih, crkvenih ili komorskih imanja u Baranji (kao dijelu šireg prostora Zadunavlja) od kraja XVII. st. i napose razvojna obilježja njihovog privrednog djelovanja pod uvjetima kasnofeudalnih društvenih odnosa tijekom jednog i pol stoljeća (do 1848./1849.), u znatnoj mjeri iskazuju srodnosti s ocrtanim zbivanjima na tlu provincijalne Slavonije (kao dijelu šireg prostora sjeverne Hrvatske).

Podjedno kao što je to bio slučaj u susjednoj Slavoniji tijekom prve polovice XVIII. st., u novooslobođenim zadunavskim krajevima između Blatnog jezera, Drave i Dunava odlučujući utjecaj na ekonomsko-socijalne prilike žiteljstva u seoskim (dijelom i trgovišnim) naseljima imali su tada pripadnici gospodujućih feudalnih staleža - posjednici ovdašnjih plemićkih, crkvenih ili komorskih imanja. Pošto su turski i protuturski ratni pohodi veoma opustošili zemlju i stanovništvo ovih krajeva, nastojalo se nakon njihovog uključivanja u okvir habsburške Ugarske obnoviti i proširiti postojeća seoska naselja, te stvoriti nove doseljeničke naseobine. U tim zbivanjima nužno je izrastao vrlo raznovrsni sklop ekonomsko-socijalnih ili pravnih odnosa između vlastelinskih uprava i pojedinih skupina podložnog seljačkog stanovništva.

Sustavnom ujednačavanju takvih odnosa imala je poslužiti urbarijalna regulacija iz 1767., koja je provedena također na tlu Baranje. Statističko-povijesni podaci o rezultatima ove urbarijalne regulacije na teritoriju svih jedanaest županija u granicama Zadunavlja objavljeni su u publikaciji pod naslovom:[8] "Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában, I. kötet: Dunántúl" ("Urbarijalni posjednički odnosi u Mađarskoj u doba Marije Terezije, I. svezak: Zadunavlje", Budimpešta 1970.). Na temelju vrijedne građe iz spomenute publikacije osvrnut ćemo se na strukturna obilježja kasnofeudalnih veleposjeda u Baranji 1767. (u usporedbi s ranije ocrtanim stanjem u Slavoniji), te napose na ulogu i značenje dvaju imanja u baranjskom trokutu: Belja i Darde.

Kategorizacija feudalnih vlastelinstava s obzirom na značajke njihovih posjednika provedena je u publikaciji prvenstveno sa svrhom razlučivanja svjetovnih (velikaških/plemićkih ili komorskih) i crkvenih imanja. Detaljni navodi o konkretnim posjednicima svakog pojedinog vlastelinstva u vrijeme provođenja terezijanske urbarijalne regulacije omogućuju ujedno izvanredno reljefni pregled njihovog sastava po velikaškim i plemićkim obiteljima, svjetovnim ili crkvenim institucijama, itd.

S druge strane, kategorizacija feudalnih vlastelinstava po njihovoj veličini provedena je u publikaciji uglavnom prema ukupnom opsegu urbarijalnog zemljišta, što ga obuhvaćaju sva podložnička gospodarstva/domaćinstva njihovog seljaštva. To znači da je u spomenuti opseg podjedno uključeno urbarijalno zemljište koje imaju gospodarstva selišnih seljaka i ono koje imaju domaćinstva želira (s vlastitom kućom) ili podželira (bez vlastite kuće). Opseg površina urbarijalnog zemljišta izražen je kod okućnice i oranica u broju jutara, a kod livada u broju kosaca.

Međutim, treba ovdje naglasiti kako su pritom uvijek navedeni također odgovarajući podaci o broju podložničkih (selišnih, želirskih, podželirskih) gospodarstava/domaćinstava u granicama pojedinog imanja - razrađeni do razine svakog seoskog ili trgovišnog naselja (općine). Jednako su razrađeni i podaci o broju selišnih jedinica (podijeljenih na 32/32), što ih tvori urbarijalno zemljište svih podložnika u sklopu pojedinog imanja ili naselja.

Zbog toga, raspoloživa statističko-povijesna građa iz ove publikacije omogućava znanstvenu analizu strukture zadunavskih feudalnih posjeda (u doba urbarijalne regulacije 1767.) na temelju različitih kriterija za njihovu kategorizaciju po veličini: po ukupnom broju seoskih/trgovišnih naselja, po ukupnom broju podložničkih gospodarstava i domaćinstava, po ukupnom broju selišnih jedinica, po ukupnom opsegu urbarijalnog zemljišta, i dr. Vrijedi napomenuti, da kretanje ukupnog opsega urbarijalnog zemljišta u znatnoj mjeri iskazuje izravnu ovisnost i podudarnost s kretanjem ukupnog broja selišnih jedinica (u sklopu pojedinog imanja ili naselja), uz varijabilni utjecaj različitih tipova selišnih konstitutiva. Naprotiv, kretanje međuodnosa ukupnog broja podložničkih gospodarstava/domaćinstava s ukupnim brojem selišnih jedinica (u sklopu pojedinog imanja ili naselja) iskazuje veoma raznovrsne razine - u ovisnosti o unutrašnjem sastavu selišnih podložnika po veličini njihovog selišnog udjela, te osobito u ovisnosti o većoj ili manjoj prisutnosti želirskih i podželirskih domaćinstava.

Cjelina zadunavskog prostora (sa svih jedanaest županija) obuhvaćala je u doba terezijanske urbarijalne regulacije ukupno 1307 feudalnih zemljoposjeda, s 46971.25/32 selišta i 138621 podložnikom. Od toga je samo jedno imanje potpadalo komorskoj upravi - i to je bilo Belje, na teritoriju Baranjske županije; stoga ćemo ovdje u našim općim analizama beljsko vlastelinstvo uključivati u skupinu svih svjetovnih zemljoposjeda (tj. uz velikaška/plemićka imanja).

Ukupno u Zadunavlju nalazimo 1152 svjetovna posjeda (88.14%), s 35406.17/32 selišta (75.38%) i 103571 podložnikom (74.71%), zatim je bilo 137 crkvenih posjeda (10,48%), s 9112.31/32 selišta (19.40%) i 27292 podložnika (19.69%) - dok preostalih 18 posjeda (1.38%), s 2452.09/32, selišta (5.22%) i 7758 podložnika (5.60%) pripadaju grupi "razno i nepoznato".

Krug baranjskih feudalnih zemljoposjeda (u sklopu cjeline Zadunavlja) dosizao je sljedeći opseg: ukupno je ovdje bilo 24 imanja, sa 7984.27/32 selišta i 16800 podložnika. Od toga nalazimo 14 svjetovnih imanja (58,33%); sa 4497.12/32 selišta (56,32%) i 10254 podložnika (61,04%); zatim je bilo 8 crkvenih imanja (33.33%), s 3099.30/32 selišta (38,82%) i 5541 podložnikom (32,98%) - dok u grupi "razno i nepoznato" nalazimo evidentirana 2 posjeda (8,34%), s 387.17/32 selišta (4,86%) i 1005 podložnika (5.98%).

Usporedba navedenog sastava vlastelinstava na teritoriju županije Baranja s cijelim Zadunavljem već pokazuje, da je udio imanja koja pripadaju različitim crkvenim institucijama (zajedno s njihovim opsegom selišta i brojem podložničkih gospodarstava/domaćinstava) bio na baranjskom tlu znatno viši od prosjeka u Zadunavlju.[9] Detaljniji uvid u nosioce krupnih baranjskih crkvenih zemljoposjeda dat ćemo u nastavku.

Kao što je napomenuto, u Zadunavlju je 1767. u svemu utvrđeno postojanje 1307 feudalnih vlastelinstava, s 46971.25/3 selišta i 138621 podložničkim gospodarstvom/domaćinstvom. U odnosu na taj opseg, udio svih imanja koja su evidentirana u granicama županije Baranja iznosi 1.34% posjeda, 17.00% selišta

i 12.12% podložnika; iz toga se već samo može uočiti, da bitno obilježje feudalnom zemljoposjedu ovdje pružaju krupna svjetovna ili crkvena imanja.

Primjenjujući ranije spomenutu opću kategorizaciju vlastelinstava po veličini (prema opsegu relevantnog ukupnog urbarijalnog zemljišta njihovih podložnika) dobivamo sljedeći pregled udjela i značenja pojedinih kategorija feudalnih imanja na teritoriju Baranjske županije, u odnosu na strukturu zemljoposjeda na ukupnom prostoru Zadunavlja:[10]

Zadunavlje kategorija imanja po urb. zemljištu (jutara/kosaca)	imanja	selišta	podložnici
preko 10000	2.14	46.96	42.56
5000-10000	2.83	17.38	18.18
1000-5000	10,10	21,26	22,21
do 1000	83.55	9.18	11.45
razno i nepoznato	1.38	5.22	5.60
svega			100.00%

Županija Baranja	imanja	selišta	podložnici
preko10000	29.17	75.09	75.32
5000-10000	20.83	13.98	11.87
1000-5000	33.33	5.89	6.35
do 1000	8.33	0.18	0.48
razno i nepoznato	8.34	4.86	5.98
svega			100.00%

Kako pokazuju navedeni podaci, slojevita piramida feudalnog zemljoposjedništva na ukupnom prostoru Zadunavlja sadrži u vrhu odgovarajuću užu grupu najkrupnijih velikaških ili crkvenih latifundija (koje, dakako raspolažu s velikim dijelom podložnog seljaštva i njihovim selištima); ali ova piramida pritom obuhvaća u svojoj bazi također široki sloj zemljišnih posjednika iz redova malog/srednjeg plemstva. Naprotiv, u veličinskom rasporedu vlastelinstava na tlu Baranje nedostaje takav bazični feudalni sloj, pa stoga ovdje velikaški i crkveni posjedi dosižu visok udio podjedno s obzirom na broj imanja.

U tome se slika koju nam pruža baranjsko područje potpuno podudara s ranije ocrtanim stanjem u susjednom slavonskom Provincijalu - dok cjelovitu zemljoposjedničku piramidu kasnofeudalnog razdoblja (poput one, što obilježava strukturu imanja kod ostalog dijela Zadunavlja) nalazimo na tlu uže Banske Hrvatske - uslijed njezinog kontinuiranog društvenopovijesnog razvoja pod habsburškom vladavinom.

Razmotrit ćemo sada položaj kasnofeudalnih veleposjeda Belje i Darda u sastavu svih imanja, koja su 1767. evidentirana u granicama Baranjske županije. Njihov udio po broju seoskih naselja (općina), podložničkih gospodarstava/domaćinstava, njihovih selišta i urbarijalnog zemljišta pokazuje nam sljedeći pregled:[11]

imanja	imanja	naselja	podložnička gosp./dom.	selišta	urbar. zemlj.
u broju:					
vlastelinstvo Belje	1	28	2544	1066.07	38640
vlastelinstvo Darda	1	23	1147	590.03	21144
zajedno	2	51	3691	1656.10	59784
ostali zemljoposjedi	22	279	13109	6328.17	221495
ukupno	24	330	16800	7984.27	281279
u postotku:					
vlastelinstvo Belje	4.17	8.48	15.14	13.35	13.74
vlastelinstvo Darda	4.17	6.97	6.83	7.39	7.51
zajedno	8.34	15.45	21.97	20.74	21.25
ostali zemljoposjedi	91.66	84.55	78.03.	79.26	78.75
ukupno			100.00		

Iz navedenih podataka može se uočiti kako beljsko i dardsko imanje pripadaju gornjem dijelu veličinske ljestvice baranjskog feudalnog zemljoposjeda: dok po broju predstavljaju ispod 1/10 svih posjeda, njihov zajednički udio u raspoloživom podložničkom seljaštvu, selištima i urbarijalnom zemljištu dvostruko je veći. Nešto skromniji udio u sastavu naselja posljedica je toga, što na Belju nalazimo seoska naselja koja u prosjeku obuhvaćaju više seljaštva i njegovih obradivih površina nego li je to slučaj na ostalom području Baranjske županije.

Kao što je već spomenuto, u vrijeme urbarijalne regulacije 1767. stajalo je beljsko imanje (kao jedino na čitavom prostoru Zadunavlja) pod komorskom upravom, susjedno dardsko imanje evidentirano je tada kao pripadajuće nasljednicima grofa Károlya Esterházyja.

U skladu s navedenim općim kriterijima kategorizacije feudalnih zemljoposjeda po veličini, među dvadesetak baranjskih imanja nalazimo vlastelinstvo Belje čak na drugom mjestu a vlastelinstvo Darda na šestom mjestu.

Prema stanju u doba terezijanske regulacije, ovdje je najveći opseg posjeda držao knez Károly Batthyány (sa 3280 podložnika, 1368.12/32 sel. i 48918

jut./kos. urb. zemlj.); više od dardskog imanja imao je kod svjetovnih posjednika - na petom mjestu veličinskog redosljeda - također knez Miklós Esterházy (s 1407 podložnika, 636.11/32 sel. i 22892 jut./kos. urb. zemlj.). Najkrupnije baranjske crkvene posjede - na trećem, četvrtom, sedmom i devetom mjestu ukupnog veličinskog redosljeda - držali su tada: opatija Pécsvárad (s 1680 podložnika, 1172.04/32 sel. i 38595 jut./kos. urb. zemlj.), a zatim pečujska biskupija (s 1619 podložnika, 684.25/32 sel. i 23313 jut./kos. urb. zemlj.), pečujski kaptol (s 977 podložnika, 478.03/32 selj. i 17525 jut./kos. urb. zemlj. (i pečujska stolna crkva (s 423 podložnika, 233.04/32 sel. i 8426 jut./kos. urb. zemlj.).[12]

Povijesni slijed vlasničkih odnosa kod beljskog i dardskog veleposjeda od kraja XVIII. st. kao i razvoj vlastelinske ekonomike na tlu baranjskog trokuta u razdoblju kasnog feudalizma (do 1848./1849.) - reljefno su prikazani u prilozima mađarskih historiografa. Pritom treba napose spomenuti prikaz koji je dao Péter RAJCZI o pravnom uređenju/djelovanju beljskog i dardskog imanja, te prilog u kojem Magdolna KISS ocrtava (s obzirom na život podložnog seljaštva) aktivnost vlastelinskih faktora kod ovih dvaju veleposjeda dunavsko-dravskog međurječja Baranje.[13]

Stoga ćemo ovdje ukazati na bitne značajke zemljoposjednika Belja i Darde do sredine XIX. st., osobito s obzirom na njihovu ulogu u nastojanjima oko unapređivanja gospodarske organizacije.

Nakon što je princ Eugen Savojski (kao vojskovođa u habsburškoj službi) iznio 1697. kod Sente pobjedu nad turskim snagama, podijelio mu je za iskazane zasluge car Leopold I. u vidu feudalnog posjeda baranjske krajeve što se od ušća Drave protežu pokraj Dunava uzvodno prema sjeveru. Ovdje je potom Savojski podigao sebi dvorac u Belju (Bilju), koji postaje - i tijekom više od jednog stoljeća ostaje - upravnim središtem veleposjeda. Krug naseobina njegovih feudalnih podložnika doseže isprva dvadesetak, a kasnije skoro tridesetak većih ili manjih seoskih naselja (općina). Uz tradicionalno prisutno hrvatsko i mađarsko stanovništvo, te srbijanske/srpske nove naseljenike - uskoro se u ove krajeve doseljavaju također njemački žitelji i osnivaju vlastite nove seoske općine (uživajući pritom pogodnosti tzv. slobodnog podložništva, s pravom seljenja).

Kako je princ Eugen Savojski umro 1736. bez nasljednika, beljski veleposjed preuzimaju komorske vlasti i sve do 1780. drže ga pod svojom upravom (povremeno putem zakupnika). Tada je vlastelinstvo pripalo članovima nadvojvodskog roda Habsburgovaca, te se oni izravnim ili neizravnim nasljeđivanjem smjenjuju do raspada Austro-Ugarske Monarhije na kraju Prvog svjetskog rata. Znatnu djelatnost oko poboljšanja vlastelinske ekonomike razvijao je u doba konjunkture napoleonskih ratova početkom XIX. st. princ Albert Sasko-Tešenski (suprug habsburške nadvojvotkinje Marije Kristine). Sljedeći posjednik, nadvojvoda Karl Ludwig pretvorio je beljsko imanje u fideikomis; također je 1827.

podigao dvorac u Kneževu kao vlastelinsko sjedište koje ujedno postaje novo upravno središte ovog kasnofeudalnog i zatim kapitalističkog veleposjeda.[14]

Na vlastelinstvu Darda - što se razvilo na baranjskom tlu, uzduž lijeve obale rijeke Drave - kao prvi feudalni zemljoposjednici javljaju se Johann i Friedrich Veterani: imanje su stekli dijelom zaslugama za bečki Dvor, a dijelom putem novčane kupovine. Od 1749. preuzimaju taj veleposjed darovnicom carice Marije Terezije članovi mađarskog velikaškog roda Esterházyjevih i raspolažu njime skoro stotinu godina. Nešto prije sloma feudalnog sustava, prelazi dardsko imanje (1842.) kupnjom u ruke knezova Schaumburg-Lippe. U sklopu ovog zemljoposjeda nalazimo također starosjedilačko hrvatsko i mađarsko žiteljstvo, uz novo doseljeno srbijansko/srpsko i njemačko stanovništvo. Brojnošću naselja i žitelja zaostaje ipak Darda za opsegom koji iskazuje susjedno Belje, te dosiže oko dvadesetak seoskih općina.

RAZVOJ BELJA I DARDE U SKLOPU BARANJSKO-SLAVONSKIH VELEPOSJEDA DO PRVOG SVJETSKOG RATA

Kao što smo ranije utvrdili, razvoj svjetovnih ili crkvenih posjeda na području Slavonije i Baranje do revolucije 1848./1849. bio je u najvećoj mjeri obilježen oblikovanjem vlastelinske privredne aktivnosti u uvjetima kasnog feudalizma. Sve do sredine XIX. st. pružaju ovdašnja imanja malo znakova koji bi ukazivali na primjenu novih, kapitalističkih oblika organizacije proizvodnje. Povezanost alodijalnih gospodarstava s tržištem nije još u pogledu unutrašnje organizacije proizvodnje uvjetovala napuštanje kasnofeudalnih oblika produkcijskih odnosa (s podložničkom tlakom, te seljačkom radnom stokom i njegovim poljoprivrednim alatom kao tehničkom osnovom). Unatoč uvlačenju vlastelinstava u tokove tržišne privrede - naročito u doba konjunkture napoleonskih ratova - ovisila je njihova djelatnost i nadalje o pogodnostima, koje im je pružao feudalni sistem. Dosljedno tome, vlastelinsko gospodarstvo nije još tada krenulo u znatnijoj mjeri putem vlastite modernizacije/tehnifikacije.

Kao primjer koliko je sredinom XIX. st. veleposjed u Slavoniji bio ovisan o feudalnoj radnoj ili naturalnoj renti, može poslužiti usporedba opsega/strukture prihoda veleposjednika na podravskom vlastelinstvu Valpovo, u razdoblju uoči i nakon revolucije 1848./1849. U doba neposredno prije ukidanja feudalnih odnosa (npr. u petogodištu 1841.-1845.) dosizali su prosječni godišnji ukupni prihodi na tom krupnom imanju oko 200.000 forinti, a desetljeće kasnije (u petogodištu 1856.-1860.) pali su na samo 125.000 forinti. Pri tome su se primici vlastelinskog žitničarskog ureda smanjili skoro na polovinu (na 53%), kod stočarstva su pali na trećinu (na 32%), a u podrumarstvu i pri poslovanju vinom ili pivom čak na sedminu (na 14%) prijašnjih iznosa; nešto su manji bili gubici

u poslovanju šumarije, te u prihodima od zakupa vlastelinskih zemljišnih parcela ili gostionica. Kako se izdaci za plemićki dvor i za upravu na ovom veleposjedu nisu bitnije smanjili - čista dobit vlasnika pala je poslije ukidanja feudalnih obveza seljaštva na svega trećinu ranijih iznosa: umjesto 80.000 forinti godišnje (pred revoluciju 1848./1849.) dosižu sada samo oko 25.000 forinti.[15]

Pošto su u razdoblju kasnog feudalizma ovdje uglavnom izostali napori oko izgradnje vlastite "agrotehničke baze" na plemićkim/crkvenim imanjima, morali su krupni zemljoposjednici nužne investicijske zahvate za ostvarivanje modernizacije svoje poljoprivredne djelatnosti izvoditi u desetljećima koja su slijedila nakon 1848./1849. Poslije kriznog stanja uslijed prijelaznog prilagođivanja, javljaju se na slavonskom području od šezdesetih i sedamdesetih godina XIX. st. kod mnogih veleposjeda znaci utemeljivanja i širenja moderne poljoprivredne proizvodnje.

Pod novim uvjetima djelovanja, morala je svaka veleposjednička uprava tek ovladati odgovarajućom organizacijom poslovanja - što je zahtijevalo veće početne napore i ulaganja, nego li ih je dotada tražila praksa kasnofeudalnih alodijalnih gospodarstava. Pri tome su znatnu ulogu imale (često visoke) svote koje je plemstvo primalo u ime odštete za ukinuta urbarijalna davanja ranijih podložnika; također su kod nekih posjeda postojale mogućnosti, da se eksploatacijom prostranih šumskih površina nadoknade smanjeni prihodi i investiraju potrebna sredstva za pokretanje aktivnosti na novoizgrađenim majurima. U isto vrijeme, ipak, dio manjih/srednjih vlastelinskih imanja propada i mijenja vlasnike, jer njihovi plemići-zemljoposjednici nisu raspolagali dovoljnim financijskim sredstvima za provođenje reorganizacije svoje djelatnosti u skladu s novim općim uvjetima.[16]

Revolucija 1848./1849. ostvarila je općenito u Habsburškoj Monarhiji ukidanje feudalnih odnosa, ali je uslijed specifičnih prilika u pojedinim pokrajinama proces stvarne likvidacije feudalizma na selu imao vrlo različite tokove i potrajao više desetljeća. U doba revolucionarnih previranja donešeni su deklarativni i normativni akti, koji u sebi sadrže oslobađanje dotadašnjeg podložnog seljaštva od obaveza prema feudalnim zemljoposjednicima - ali je pritom seljak postao samostalnim faktorom uglavnom na onim urbarijalnim zemljišnim površinama, što su tvorile njegov relevantni udio u selišnom konstitutivu. Stari propisi ostali su pretežno na snazi za sve ostale kategorije zemljišta: a tih je u sklopu seljačkih gospodarstava na kasnofeudalnim imanjima bilo veoma mnogo, često sa znatnim udjelom u zemljišnoj osnovi seljačke ekonomike. To se npr. odnosi na zakupljene izvanselišne parcele oranica ili livada, na obrađivane vinograde, na korištene pašnjake ili šume, itd.

Tek u doba tzv. Bachovog apsolutizma donešeni su odgovarajući pravni propisi za uređenje svih tih raznovrsnih feudalnih odnosa (patenti iz 1853. i 1857.), ali

je njihovo provođenje ponegdje potrajalo još više desetljeća. Borba između bivših feudalnih gospodara i njihovih podložnika za vinograde, pašnjake ili šume ostala je stoga prisutna u svakodnevnom životu sela (ponekad u obliku vrlo oštrih socijalnih sukoba) ne samo u prvim godinama poslije revolucije, nego također još dugo vremena nakon što su patentima i drugim propisima postavljeni određeni pravni temelji za razrješavanje ovih pitanja.

Postupno se u procesima likvidacije feudalnih veza na ukupnom prostoru sjeverne Hrvatske izdvajaju na jednoj strani slobodna seljačka gospodarstva, a na drugoj strani kapitalistički veleposjedi privatnog ili javnopravnog karaktera. Po statističkoj evidenciji iz 1895. (koja obuhvaća integrirani teritorij ranijeg hrvatsko-slavonskog Provincijala i Vojne krajine) bilo je ovdje ukupno 209 svjetovnih/crkvenih velikih imanja, koja pojedinačno raspolažu s više od 1000 jutara zemljišta. Među njima je trideset najkrupnijih veleposjeda raspolagalo s više od 10000 jutara svako; takvi veleposjedi nalazili su se pretežno na tlu Slavonije, osobito u slavonskoj Podravini.[17]

Privatni veleposjedi u Slavoniji i napose oni u Virovitičkoj županiji (tj. u podravskim krajevima) raspolagali su podjedno prostranim šumskim površinama, kao i veoma znatnim poljoprivrednim zemljištima - pa im stoga pripada određena uloga i u daljnjem razvoju agrarne privrede na slavonskom području. O relaciji između ovih veleposjeda (s više od 1000 j.) i različitih kategorija manjeg ili srednjeg zemljišnog posjeda na tlu Slavonije potkraj XIX. st. pruža popis gospodarstava iz 1895. mogućnost za neka vrlo instruktivna uspoređenja. Prikazat ćemo napose strukturu posjeda po broju i ukupnoj površini, po raspoloživoj stoci (konji i goveda), te u pogledu upotrebe parnih strojeva. Pošto ovdje razmatramo razvojne procese i fenomene veleposjedničkih imanja, usporedit ćemo u sljedećem pregledu udio imanja koja imaju preko 1000 jutara površine, s udjelom imanja od 20 do 1000 jutara zemljišta i s udjelom manjih seljačkih gospodarstava do 20 jutara zemjišta:[18]

Slavonija 1895.	kategorije zemljišnog posjeda			
	do 20 j.	20-1000 j.	preko 1000 j.	svega
u broju:				
- imanja	110027	17921	118	128066
- zemljište (j.)	732586	691279	730108	2153973
- konji	123253	64283	6091	193627
- goveda	154481	105292	22166	281939
- parni strojevi	92	615	334	1049
u postotku:				
- imanja	85,92	13,99	0,09	100,00
- zemljište (j.)	34,01	32,09	33,90	100,00
- konji	63,65	33,20	3,15	100,00
- goveda	54,79	37,35	7,86	100,00
- parni strojevi	8,84	59,08	32,08	100,00

Kod slavonskih veleposjeda (s više od 1000 jutara zemljišta) možemo utvrditi također istaknuti položaj onih imanja koja su smještena u granicama Virovitičke županije: njih je bilo 72, raspolagala su s 425992 jutra zemljišta (od toga su šume 265104 j.), imala zajedno 4077 konja i 15474 goveda, te upotrebljavala 195 parnih strojeva (107 lokomobila, 80 parnih mlatila i 8 drugih strojeva); ista gospodarstva imala su nadalje 40148 ovaca i 15717 svinja.

Sve to ukazuje kako su putem svojih gospodarskih uprava podravski veleposjednici proveli obnovu poslovanja na poljoprivrednom zemljištu, te ranija feudalna vlastelinstva preveli na novu osnovu kao kapitalističke pothvate (koristeći najamnu radnu snagu tzv. seoskog proletarijata). Stoga ovdje nalazim aktivno sudjelovanje veleposjeda u agrarnoj privredi - bez obzira na činjenicu, da je slavonska zemljoposjednička aristokracija najveći dio prihoda vukla iz prodaje šumskih kompleksa poduzećima za drvno-preradivačku eksploataciju i parnim pilanama.[19]

Međutim, u vrijeme dok je proces likvidacije feudalnih ostataka na našem prostoru još bio u tijeku, dolazi do velike europske agrarne krize. Ona će ovdje potrajati oko dva desetljeća (1873.-1895.), te u znatnoj mjeri odrediti daljnji razvojni put ekonomsko-socijalnih odnosa. Uzrokom opće krize agrara bilo je uključivanje prekomorskih zemalja, osobito Sjedinjenih Američkih Država, a žitnu trgovinu na europskom kontinentu - zahvaljujući brzom širenju moderne pomorske i kopnene prometne tehnike (tj. parobroda i željeznica). Obilje američkog, a također argentinskog i ruskog žita prekinulo je dotadašnju konjunkturu za europske proizvođače: cijene žitarica naglo padaju, pa zatim dolazi i do pada cijena stočarskih proizvoda. Mogućnost izlaza iz krize postojala je općenito u europskim zemljama u prijelazu na druge agrarne kulture, kao i u pristupu suvremenijem načinu obrade zemljišta uz primjenu strojeva, upotrebu umjetnih gnojiva, itd. Dakako, u tu svrhu potrebna su bila odgovarajuća kapitalna financijska sredstva.[20]

Agrarna kriza 1873.-1895. zakočila je prikazane razvojne tendencije kod velikog dijela slavonskih veleposjeda. Tim više, što je niz takvih krupnih imanja u Slavoniji ujedno raspolagao sa zamašnim šumskim kompleksima. Širenje drvne eksploatacije i podizanje parnih pilana stranoga kapitala omogućilo je vlasnicima hrastovih ili drugih šuma, da postižu visoke profite - koji često veoma nadilaze njihovu ukupnu dobit iz poljoprivredne djelatnosti. Ovo je, stoga, sve do Prvog svjetskog rata nepovoljno utjecalo na zainteresiranost slavonskih veleposjednika oko daljnjeg unapređivanja vlastitih agrarnih privrednih jedinica.

Povijesni procesi i fenomeni likvidacije feudalnog ekonomsko-socijalnog sustava u oblasti agrara očituju temeljne podudarnosti na ukupnom teritoriju Austrijskog Carstva - napose stoga, što je (nakon revolucionarnih zbivanja 1848./1849.) razrješavanje dotadašnjih složenih međuodnosa feudalnih zemljoposjednika i njihovih podložnika zasnovano na spomenutim patentima

tzv. Bachovog apsolutističkog režima, s jednakom važnošću u svim zemljama pod habsburškom vladavinom. Tako se na području Baranje tijekom pedesetih godina XIX. st. podjedno javlja borba seljačkog stanovništva protiv presizanja bivših zemljišnih gospodara: dijelom se radilo o pokušajima veleposjednika da zadrže neke oblike feudalnih obaveza i davanja od strane seljaštva, a dijelom pak o njihovom nastojanju oko prisvajanja nekih obradivih površina (što su dotad pripadale zemljišnoj osnovi podložničkih gospodarstava) za sklop novih, izdvojenih kapitalističkih imanja.

Živu i dokumentiranu sliku takvih događaja na tlu beljskog ili dardskog veleposjeda nakon 1848./1849. sadrži prilog koji je dao András Rozs, da bi potom u svojoj studiji pratio razvoj seljačke ekonomike na tlu baranjskog trokuta do Prvog svjetskog rata. S obzirom na oblikovanje izvanagrarnih privrednih elemenata na istom području tijekom druge polovice XIX. st. i na početku XX. st. relevantan uvid pruža nam prilog Kláre T. Mérey.[21]

Već su u razmatranjima navedenih autora obuhvaćena također neka bitna kretanja u sklopu veleposjedničke ekonomike kod Belja i Darde, kojima se postupno ostvaruje preobrazba ovih dvaju imanja iz kasnofeudalnih vlastelinstava u kapitalistički organizirane krupne privredne (poljoprivredne/šumske) cjeline. Kao što je to bio slučaj kod veleposjeda na susjednom slavonskom području, ovdje se podjedno zapažaju znatna ulaganja u modernizaciju postojećih i izgradnju novih poljoprivrednih pogona - napose u šezdesetim i sedamdesetim godinama XIX. st. Od velikog je značenja pritom bila realizacija nekih vodozaštitnih građevinskih objekata na zemljištu koje je dotad plavljeno riječnim tokovima Dunava i Drave, kao npr. dovršenje (1872.) obrambenog nasipa dužine tridesetak kilometara na pravcu od Vörösmarta (Zmajevca) do Kopácsa (Kopačeva) - što je započet još u prvoj polovici XIX. st. Time su bile osigurane nove obradive površine, a ujedno postignuta zaštita šireg podunavsko-podravskog područja u granicama Baranjske županije.

Na imanju Belja provodi se transformacija veleposjedničke ekonomike tijekom druge polovice XIX. st. pod upravom nadvojvode Albrechta, koji je taj posjed preuzeo 1847. (naslijedivši svog oca, nadvojvodu Karla Ludwiga) i držao do smrti 1895. Nakon toga beljski posjed dolazi u ruke njegovog sina nadvojvode Friedricha, do raspada habsburške države 1918.[22] Ukupni zemljišni opseg imanja obuhvaćao je u sklopu različitih poljoprivrednih ili šumskih gospodarskih uprava oko stotinu tisuća jutara. Ove površine veleposjeda protezale su se duž ukupnog prostora nekadašnjeg kasnofeudalnog vlastelinstva, na kojem - uz majure i šumske revire što pripadaju imanju Belje - nalazimo i nadalje tridesetak seoskih naselja (općina).

Uvid u ekonomsku organizaciju beljskog veleposjeda, njegove raznovrsne pogone i odgovarajuće rezultate privredne djelatnosti na osnovama kapitalističkih odnosa pruža publikacija iz osamdesetih godina XIX. st., pripremljena i

objavljena od strane uprave imanja pod naslovom: "Albrecht föherceg ö Felsége Bellyei uradalmának leírása" ("Opis beljskog imanja Nj. Vis. nadvojvode Albrechta", Beč 1883.). Tadašnje stanje, kakvo proizlazi iz spomenute publikacije, prikazano je u prilogu što ga daje János Földvári[23], pa ćemo ovdje ukazati na bitna obilježja veleposjedničke ekonomike - radi mogućnosti usporedbe s prilikama kod onovremenih slavonskih krupnih zemljoposjeda.

Središnjica imanja Belje nalazila se nadalje u naselju Föherceglak (Kneževu), s habsburškim dvorcem iz 1827. Ovdje je također bila strojna radionica, dok se na drugom mjestu nalazila kudeljara. Poljoprivredna uprava obuhvaćala je dvije središnje ekonomije, te osam područnih ekonomija; zasebnu jedinicu tvori vinogradarsko-podrumarsko gazdinstvo u Villányu. Šumska uprava obuhvaćala je sedam revira, podijeljenih u dva šumska okruga: onaj sa sjedištem u mjestu Béllye (Bilje) imao je u svojoj nadležnosti južnije dijelove veleposjeda (s tri revira), dok je onaj sa sjedištem u mjestu Baranyavár (Branjin Vrh) upravljao sjevernim dijelovima šumskih kompleksa (s četiri revira). Stručnog upravnog osoblja nalazimo 1883. nešto manje od pedeset, ali je broj ostalih zaposlenih dosizao skoro osam stotina osoba.

Značenje šumskih površina u sklopu zemljoposjeda Belje, koje su svojim drvnim blagom potkraj XIX. st. i do Prvog svjetskog rata pružale važnu osnovu za privrednu aktivnost veleposjeda, te za postizanje odgovarajućih prihoda (dakako, uz tradicionalnu prisutnost različitih grana agrarne djelatnosti) - pokazuje sastav ukupnog opsega ovog imanja, prema stanju 1883.:

- oranice	21463 j.	ili	19,68%
- livade	8824 j.	ili	8,09%
- vrtovi, vinogradi	217 j.	ili	0,20%
- šume	33204 j.	ili	30,45%
- pašnjaci	13272 j.	ili	12,17%
- trščaci	10381 j.	ili	9,52%
- neplodno tlo	12201 j.	ili	11,19%
- rijeke, jezera	9500 j.	ili	8,70%
svega	109062 j.	ili	100,00%

Ostavljajući po strani udio rijeka i jezera (u okviru ukupne evidentirane površine imanja) možemo uočiti kako obradive površine oranica, livada, vrtova i vinograda zajedno tvore nešto manje od trećine zemljišnog opsega beljskog veleposjeda; zatim, šumski kompleksi po sebi tvore daljnju trećinu tog opsega, a posljednja trećina obuhvaća pašnjake, trščake i neplodno tlo.

Reljefnu sliku strukture beljskog veleposjeda kao već oblikovanog kapitalističkog krupnog agrarno-šumskog pothvata daje nam sljedeći pregled njegove procijenjene kapitalne vrijednosti (1881.) prema pojedinim sektorima

ekonomske aktivnosti - pri čemu smo napose izdvojili iskazanu vrijednost zemljišta i iskazanu vrijednost građevnih objekata:

Belje				
	procijenjena kapitalna vrijednost imanja			
	zemljište	građevine	ostalo	zajedno
u forintama:				
- središnjica	285.461	123.637	378.851	787.949
- vinograd./podrum.	32.690	35.923	93.999	162.612
- poljoprivreda	1165.579	2556.261	1790.054	5511.894
- šumarija	66.918	1735.910	88.453	1891.281
ukupno	1550.648	4451.731	2351.357	8353.736
u postotku:				
- središnjica	18,41	2,78	16,11	9,43
- vinograd./podrum.	2,11	0,81	4,00	1,95
- poljoprivreda	75,17	57,42	76,13	65,98
- šumarija	4,31	38,99	3,76	22,64
ukupno		100,00		

Kao što pokazuju navedeni podaci, vrijednost svih građevina dosiže preko polovice (53,3%) ukupne kapitalne vrijednosti imanja Belje; naprotiv, iskazana vrijednost zemljišta tri puta je manja od toga, to ne dosiže niti petinu (18,6%) ukupne kapitalne vrijednosti ovog imanja. Potrebno je pritom napomenuti: dok se kod poljoprivrednih dijelova beljskog veleposjeda udio različitih sastavnica njihove procijenjene vrijednosti kreće više-manje oko ukupnog iskazanog prosječnog udjela što pripada agraru u sklopu cjeline toga imanja - kod šumskih dijelova dosiže kapitalni iznos za građevne objekte dvostruku visinu, a za zemljišne površine tek nešto preko petine ukupnog iskazanog prosječnog udjela šumarije u sklopu cjeline imanja. Tako niska razina procijenjene vrijednosti šumâ nesumnjivo ne odražava njihovo stvarno značenje u privrednom poslovanju veleposjeda Belje, ne obuhvaća u sebi također pravu tržišnu vrijednost dragocjenog drvnog blaga (koje se upravo tada, u svezi s razvojem drvno-prerađivačke industrije, moglo izvanredno dobro unovčiti).

***

Razvoj veleposjeda Belje na tlu baranjskog trokuta u doba oblikovanja kapitalističkih ekonomsko-socijalnih odnosa do Prvog svjetskog rata, po svojim dosad poznatim obilježjima sadrži znatne sličnosti s onim procesima/fenomenima što su u dosadašnjoj historiografskoj literaturi utvrđeni kod privrednih kretanja pod utjecajem veleposjedničkih uprava na susjednom slavonskom području. Pritom

je očuvanost arhivske dokumentarne građe iz djelovanja kasnofeudalnog vlastelinstva i kapitalističkog veleposjeda napose omogućila veoma detaljan uvid u povijest prostranog valpovačkog imanja - koje je obuhvaćalo brojne poljoprivredne ekonomije i šumske revire, a prostiralo se (u slavonskoj Podravini) preko područja gdje nalazimo četrdesetak naselja seoskog karaktera.[24] Usporedna analiza konkretnih zbivanja na baranjskim imanjima Belje ili Darda, s onim zbivanjima što su nam poznata u pogledu slavonskog imanja Valpovo jasno ukazuje na temeljnu srodnost i podudarnost povijesnih procesa/fenomena s obje strane rijeke Drave - podjedno u doba kasnofeudalnih društvenih odnosa, kao i u epohi oblikovanja građanskoga društva i moderne privrede na ovom prostoru.

Tablični prilog 1.

Sastav feudalnih zemljoposjeda u Slavoniji 1726., 1745. i 1848.

skupine imanja (po broju selišta)	1726. imanja	1726. selišta (./24)	1745. imanja	1745. selišta (./24)	1848. imanja	1848. selišta (0.48)	1848. želira
u broju:							
preko 300 sel.	2	1125,15	2	869,17	7	5932,31	2157
151-300 sel.	11	2323,02	8	1693,20	5	1120,25	376
51-150 sel.	14	1185,06	16	1379,18	11	1149,02	429
do 50 sel.	7	165,06	8	242,10	10	286,44	241
ukupno	34	4799,05	34	4185,17	33	8489,06	3203
u postotku:							
preko 300 sel.	5,9	23,5	5,9	20,8	21,2	69,9	67,4
151-300 sel.	32,3	48,4	23,5	40,4	15,2	13,2	11,7
51-150 sel.	41,2	24,7	47,1	33,0	33,3	13,5	13,4
do 50 sel.	20,6	3,4	23,5	5,8	30,3	3,4	7,5
ukupno			100,00				

Tablični prilog 2.

Sastav feudalnih zemljoposjeda u Zadunavlju 1767.

kategorije imanja po urb. zemlj. (u j.)	svjetovna imanja			crkvena imanja			zajedno		
	imanja	sel.	podl.	imanja	sel.	podl.	imanja	sel.	podl.
u broju:									
preko 10000 j.	23	19071,14	53107	5	2987,16	5888	28	22058,30	58995
5000 do 10000 j.	25	5498,25	16154	12	2661,30	9054	37	8160,23	25208
1000 do 5000 j.	92	7060,10	20831	40	2927,01	9950	132	9987,11	30781
do 1000 j.	1012	3776,00	13479	80	536,16	2400	1092	4312,16	15879
ukupno	1152	35406,17	103571	137	9112,31	27292	1289	44519,16	130863
ostalo i nepoznato							18	2452,09	7700
						svega	1307	46971,25	138563
u postotku:									
preko 10000 j.	1,76	40,60	38,31	0,38	6,36	4,25	2,14	46,96	42,56
5000 do 10000 j.	1,91	11,71	11,65	0,92	5,67	6,53	2,83	17,38	18,18
1000 do 5000 j.	7,04	15,03	15,03	3,06	6,23	7,18	10,10	21,26	22,21
do 1000 j.	77,43	8,04	9,72	6,12	1,14	1,73	83,55	9,18	11,65
ukupno	88,14	75,38	74,71	10,48	19,40	19,69	98,62	94,78	94,40
ostalo i nepoznato							1,38	5,22	5,60
						svega			100,00

Tablični prilog 3.

Sastav feudalnih zemljoposjeda u županiji Baranja 1767.

kategorije imanja po urb zemlj. (u j.)	svjetovna imanja			crkvena imanja			zajedno		
	imanja	sel.	podl.	imanja	sel.	podl.	imanja	sel.	podl.
u broju:									
preko 10000 j.	4	3661,01	8378	3	2335,00	4276	7	5996,01	12654
5000 do 1000 j.	2	453,01	920	3	663,13	1074	5	1116,14	1994
1000 do 5000 j.	6	368,30	876	2	101,17	191	8	470,05	1067
do 1000 j.	2	14,22	80	-	-	-	2	14,22	80
ukupno	14	4497,12	10254	8	3099,30	5541	22	7597,10	15795
ostalo i nepoznato							2	387,17	1005
						svega	24	7984,27	16800
u postotku:									
preko 10000 j.	16,67	45,85	49,87	12,50	29,24	25,45	29,17	75,09	75,32
5000 do 10000 j.	8,33	5,67	5,48	12,50	8,31	6,39	20,83	13,98	11,87
1000 do 5000 j.	25,00	4,62	5,21	8,33	1,27	1,14	33,33	5,89	6,35
do 1000 j.	8,33	0,18	0,48	-	-	-	8,33	0,18	0,48
ukupno	58,33	56,32	61,04	33,33	38,82	32,98	91,66	95,14	94,02
ostalo i nepoznato							8,34	4,86	5,o8
						svega			100,00

Bilješke

1 Igor Karaman, Dva priloga razmatranju agrarnih odnosa na području sjeverne Hrvatske u kasnofeudalnom i kapitalističkom razdoblju, do 1918. (Historijski zbornik XXV-XXVII, Zagreb 1972.-1973., str. 377-385).

2 Igor Karaman, Sumarni katastar veleposjeda u Slavoniji od 18. do 20. stoljeća (Radovi Centra JAZU u Vinkovcima 2, Zagreb 1973, str. 167-212).

3 Podaci prema: Igor Karaman, Sumarni katastar... n. dj., str. 173-175.

4 Josip Adamček, Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. stoljeću (u zborniku: "Društveni razvoj u Hrvatskoj", Zagreb 1981., str. 64-73).

5 Podaci prema: Igor Karaman, Sumarni katastar... n. dj., str. 176.

6 Vidi Tablični prilog 1. (podaci prema: Igor Karaman, Sumarni katastar... n. dj., str. 174, 175, 177).

7 Usp. Josip Adamček, n. dj., str. 59-62.

8 +++, Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában, I. kötet: Dunántúl (Budimpešta 1970).

U nastavku navodimo ovu publikaciju pod kraticom: UBD.

Urednik izdanja je Ibolya Felhő, a izdavači su Mađarski zemaljski arhiv i Središnji statistički ured u Budimpešti.

9Vidi Tablične priloge 2-3. (podaci prema: UBD, str. 53-66).

10 UBD, str. 64-65.

11 UBD, str. 96-97.

12 UBD, str. 96-97.

13 Svestrano osvijetljenje društveno-gospodarskog razvoja na baranjskom tlu tijekom posljednjih triju stoljeća dali su hrvatski i mađarski znanstvenici u zajedničkoj jubilarnoj publikaciji pod naslovom: "Tri stoljeća Belja" (Osijek 1986.). U nastavku navodimo ovu publikaciju pod kraticom: BELJE. U njemu su objavljeni i sljedeći prilozi:

Péter Rajczi, Pravno ustrojstvo i funkcioniranje dardanskog i beljskog vlastelinstva od nastanka do 1918. godine (BELJE, str. 169-180);

Magdolna Kiss, Život kmetova na veleposjedima u Baranji između Dunava i Drave od 1700. do 1848. godine (BELJE, str. 195-211).

14 Sándor Troszt, Radni žetoni beljskog vlastelinstva (BELJE, str. 464-466).

15 Usp. Igor Karaman, Dva priloga... n. dj., str. 382-383.

16 Igor Karaman, Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do Prvog svjetskog rata (u zborniku: "Društveni razvoj u Hrvatskoj", Zagreb 1981., str. 308-314).

18 Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj Monarhiji pod nagodbenim sistemom, 1868.-1918. (Zbornik Historijskog instituta Slavonije 4, Slavonski Brod 1966., str. 354-371).

18 Podaci prema: Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije... n. dj., str. 370-371.

19 Usp. također: Igor Karaman, Sumarni katastar... n. dj., str. 178-179.

20 Usp. Igor Karaman, Problemi ekonomskog razvitka... n. dj., str. 311.

21 András Rozs, Veleposjed i seljačko privređivanje u nekadašnjim općinama beljskog i dardanskog gazdinstva od oslobođenja kmetova do 1914. godine (BELJE, str. 212-231); Klára T. Mérey, Razvoj industrije i trgovine na teritoriji beljsko-dardanskog gospodarstva od polovine XIX. st. do Prvog svjetskog rata (BELJE, str. 111-119).

22 Usp. Sándor Troszt, n. dj.

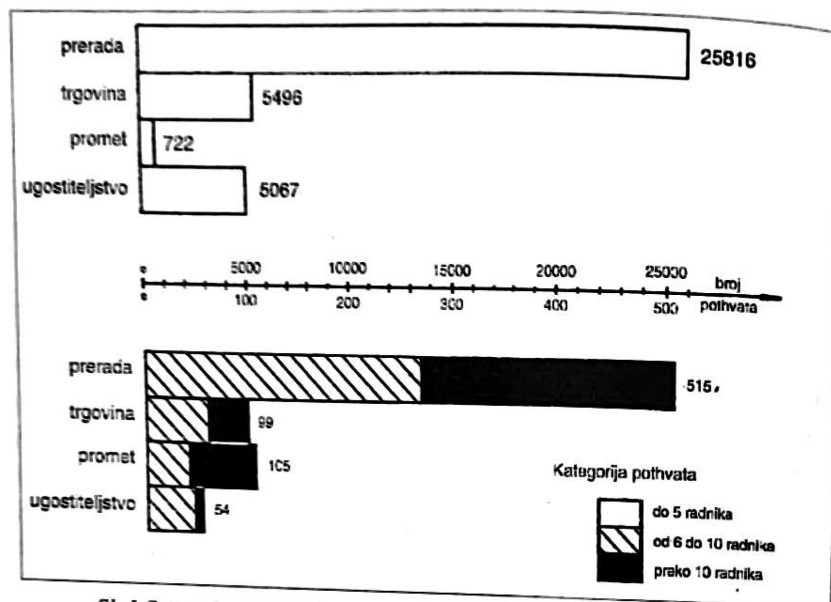
23 János Földvári, Sistem i organizacija upravljanja privredom gazdinstava (BELJE, str. 232-242).

24 Igor Karaman, Valpovačko vlastelinstvo: ekonomsko-historijska analiza (Zagreb 1962.)

POČECI INDUSTRIJSKOG PODUZETNIŠTVA U GRADU OSIJEKU I U SLAVONIJI 1850.-1860.

U prikazima razvitka industrijskog poduzetništva na slavonskom području do početka šezdesetih godina XIX. stoljeća (tj. do stanja koje je zabilježeno u vrijeme prve velike gospodarske smotre - Gospodarske izložbe u Zagrebu 1864.) iskorištena su iz materijala Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku dva publicirana izvještaja iz 1860. (s dodatkom iz 1862.) i 1864.[1] Premda se Osječka komora konstituirala već 1853. i otada započela stvarnim radom, nije u pedesetim godinama XIX. stoljeća objavila niti jedno izvješće o ekonomskim prilikama na svom području.[2] Njeno djelovanje tijekom prvih desetak godina postojanja opisao je kasniji komorski tajnik N. A. Plavšić u osvrtu na pola stoljeća rada Komore (1853.-1903.).[3] On se je pri tome poslužio građom iz komorskog arhiva, koja je nažalost poslije gotovo u cijelosti uništena (napose ona do početka XX. stoljeća). Među decimiranim ostacima te građe, koja se danas nalazi u Povijesnom arhivu u Osijeku, očuvano je i nešto spisa iz 1850-ih godina. Uvid u ostatke komorskog arhiva iz razdoblja do potkraj XIX. stoljeća pokazao je da su upravo ovi dokumenti iz prvih godina rada Komore za nas veoma vrijedni. U prvom redu zbog toga, što se radi o spisima koji sadrže neke instruktivne i prilično cjelovite podatke o stanju obrtničko-industrijskog poduzetništva na komorskom području, kao i zanimljive stavove tadašnjeg komorskog tajnika dr. Josipa Posnera o ekonomskim prilikama Slavonije.[4] Usprkos neospornoj činjenici da se radi tek o neznatnom dijelu nekadašnjeg komorskog arhiva (što se vidi po registraturnim signaturama), važnost je ove građe iz 1850-ih godina tim veća, što su drugi izvorni podaci o počecima slavonske industrije vrlo oskudni. Podaci koje donosimo u ovom prilogu nadopunjuju, a djelomično ispravljaju, ranije prikaze prvih industrijskih pothvata u Slavoniji sredinom XIX. stoljeća.

Do osnivanja trgovačko-obrtničkih komora u čitavoj Habsburškoj Monarhiji dolazi u doba tzv. Bachova apsolutizma. Pripremne radove za to pokrenuo je na temelju zakona od 18. III. 1850. tadašnji ministar trgovine Bruck. Bilo je određeno da se za užu Hrvatsku formira komora u Zagrebu; slavonska komora sa sjedištem u Osijeku u vrijeme konstituiranja imala je obuhvatiti samo područje Virovitičke i Požeške županije te vukovarski kotar, budući da je ostali Srijem bio priključen Vojvodini i time pripao u nadležnost komori u Temišvaru.

Sl. 1 Sastav kapitalističkog poduzetništva u sjevernoj Hrvatskoj prema "popisu obrta" 1883.

Nakon dugotrajnih priprema, Osječka komora održala je osnivačku sjednicu 6. VI. 1853. Za prvog komorskog predsjednika izabran je Josip Čordašić, trgovac iz Osijeka.[5] Potkraj iste godine postavljen je za tajnika komore dr. Josip Posner, koji će u toj funkciji djelovati više od tri desetljeća kao glavni pokretač različitih komorinih akcija oko unapređenja privrednog života pokrajine.[6] Većina materijala koji su obrađeni u ovom prilogu rezultat su Posnerovih napora i pokazuju njegove stavove o slavonskoj ekonomici.

Prvi podaci o obrtničko-industrijskom poduzetništvu na području Osječke komore potječu još iz doba njenog osnivanja. Da bi se mogli provesti izbori za predstavnike privrednika u komori, izvršen je popis svih trgovaca i obrtnika na teritoriju građanske Slavonije koji je imao pripasti pod nadležnost komore u Osijeku.[7] Osim posavskih krajeva pod vojno-krajiškom upravom, još su - kao što je spomenuto - u to doba bili i dijelovi Srijema (tj. kotarevi Ilok, Erdevik, Ruma i Irig) odvojeni od slavonskog provincijala.[8] U spisu pod naslovom "Imenik svih tèrgovacah i obèrtnikah" poimenično je popisano oko dvije tisuće i devet stotina trgovačko-obrtničkih poduzetnika, od čega je bilo 158 velikih i malih trgovaca a ostalo su obrtnici.

Kao tvorničke pothvate popis navodi svilaru u Osijeku, u zakupu bečkog veletrgovca Hoffmanna, zatim kovnicu bakra u Orahovici, vlasništvo poduzetnika Herzoga, pa tvornice stakla u Zvečevu i Velikoj bez naznake vlasnika (po nešto kasnijim podacima to su Hondl i Trnka), a u Daruvaru daje oznaku "fabrikanta" poduzetnicima Mülleru i Breslaueru (koji se kasnije također javljaju kao tvorničari stakla).

Zanimljivo je spomenuti, da su među veletrgovačkim pothvatima u Osijeku ubilježene četiri agencije osiguravajućih društava i poslovnica "C. k. privilegiranog dunavsko-dravskog parobrodarskog društva". Tri su osiguravajuća društva sa sjedištem u Trstu: "Assicurazioni Generali" (glavni agent Mihael Lay), "Riunione Adriatica di Sicurta" (glavni agent Lavoslav Epstein) i "Azienda Assicuratrice" (glavni agent Makso Kempner); agent "Prvog c. k. priv. austrijskog osiguravajućeg društva" iz Beča bio je Stjepan Mohaći.

Ogromna većina svih trgovaca (93%) i preko dvije trećine obrtnika (72%) djelovalo je u osam znatnijih naselja komorskog područja, od kojih je u svakom bilo preko stotinu trgovačko-obrtničkih pothvata: Osijek, Vukovar, Požega, Virovitica, Đakovo, Pakrac, Valpovo i Dalj.[9] Detaljnije podatke pruža Tablica 1.

naselje	trgovci	obrtnici	zajedno
Osijek	79	490	569
Vukovar	30	444	474
Požega	10	282	292
Virovitica	4	286	290
Đakovo	6	140	146
Pakrac	6	121	127
Valpovo	-	116	116
Dalj	12	93	105
ukupno	147	1972	2119
ostala naselja	11	777	788
svega	158	3749	2907

Tablica 1. Trgovci i obrtnici na području Osječke komore 1850.

Veoma značajan spis iz prvih godina rada Komore je koncept "promemorije" iz pera komorskog tajnika Posnera, nastao u vezi s pitanjem eventualnog objedinjavanja zagrebačke i osječke komore.[10] Taj napis nema izvorne datacije niti potpisa autora, ali je označen naknadno godinom 1854; prema priopćenju arhivista prof. Ive Mažurana i po vlastitom uviđaju radi se o Posnerovom autografu.

Osnovni stav promemorije sastoji se u načelnom odbijanju prijedloga o formiranju jedinstvene hrvatsko-slavonske komore, budući da su ekonomsko-politički interesi tih dvaju područja veoma različiti, dapače u nekim bitnim pitanjima direktno suprotni.[11] U spisu je detaljnije obrazloženo u čemu su te razlike, kao i po čemu se (napose u pogledu prometne politike) uža Hrvatska i Slavonija, po mišljenju pisca promemorije, nalaze na suprotnim pozicijama. S obzirom na ove nejednake interese strahuje pisac, da bi zbog slabih prevoznih mogućnosti predstavnici slavonske privrede mogli tek ograničeno sudjelovati u radu jedinstvene komore sa sjedištem u Zagrebu, dakako na štetu Slavonije - jer bi oni iz uže Hrvatske nametali svoje stavove.

Tadašnje ekonomske odnose slavonskog i užeg hrvatskog područja ocjenjuje Posner ovim riječima: "Spajanju dvaju komorskih okružja smjelo bi se težiti samo tamo, gdje su narodno-gospodarstvene prilike oba dijela a po tome također njihovi interesi i potrebe identični ili barem najvećim dijelom analogni, te gdje između oba dijela postoji živ naizmjenični promet. To međutim nikako nije slučaj s obzirom na Hrvatsku i Slavoniju. Odnošaji pučanstva, produkcije i trgovine obih zemalja različiti su, prirodni prometni pravci obih zemalja su drugi. Između Hrvatske i Slavonije vlada samo ograničeni trgovinski promet, između Zagreba i Osijeka uopće nikakav. A budući da nije projektirana nikakva željeznička pruga između oba grada, niti ih povezuje neki vodeni put, to jedva da će on (trgovinski promet) ikad porasti do nekog značenja." Dapače, po mišljenju pisca, trgovinsko-prometni ciljevi i interesi uže Hrvatske i Slavonije su potpuno suprotni i međusobno se isključuju. Osnovna potreba slavonske trgovine je uređenje plovidbe na rijeci Dravi; međutim, ako se to provede, nužno će značiti gubitak za hrvatsku trgovinu - smanjenje prometa na rijeci Savi (odnosno u Sisku i Karlovcu) jer će roba krenuti bližim dravskim putem.[12]

Ova razmatranja tajnika Osječke komore pokazuju veoma reljefno u kojim okvirima su se tada kretale ekonomsko-političke ideje i stavovi privrednih krugova građanske Slavonije. Može se uočiti da je njihovo djelovanje uglavnom ograničeno na podravsku regiju, s Osijekom kao središtem; dok posavske krajeve Slavonije pod vojno-krajiškom upravom u toj mjeri osjećaju udaljenima od vlastitih interesa, da promet na Savi općenito smatraju užom hrvatskom stvari. Takva usmjerenost može se zapaziti i u akcijama koje Komora pokreće u prvim godinama svog rada za poboljšanje vodenih i kopnenih prometnica na svom području. Potrebno je, međutim, istaći da se ubrzo zapažaju promjene u tim stavovima. Tako je Osječka komora već u doba formuliranja ciljeva željezničke politike u sjevernoj Hrvatskoj početkom 1860-ih godina podržala i zahtjev za ostvarenjem hrvatsko-slavonske transverzalne magistrale na tradicionalnom potezu od istočnih krajeva Srijema do sjeverojadranskih luka.[13]

Prikazujući opće privredne prilike komorskog okružja iznosi Posner u promemoriji da je poljoprivredno tlo po sebi plodno, ali u znatnoj mjeri neobrađeno ili slabo iskorišteno, zbog nedostatka radne snage nakon ukidanja urbarijalnih odnosa. Pisac naročito podvlači nedostatak pogodnih prometnih veza. To koči i napredak industrije koja je na samom početku, premda ima u zemlji dovoljno jeftinih sirovina za preradu: "Upravo su navedene zapreke ometale dosad svaki veći polet industrije. Najznatniji industrijski proizvodi u komorskom okružju su svila (glavna tvornica u Osijeku), staklena roba (3 tvornice), brašno (2 paromlina, uz nebrojene vodenice i suvare), šećer od repe (u Virovitici, u Čepinu povremeni zastoj), drvena roba, alkoholna pića (alkohol i šljivovica), različita kožna roba".

Posredstvom Osječke komore organiziran je u to vrijeme nastup nekih slavonskih privrednika na izložbi u Parizu 1855. O tome je sačuvano u komorskom arhivu više ispunjenih formulara prijava; ali nije bilo moguće utvrditi da li su to sve ili ih je bilo još pa su uništene.[14] Podatke iz ovih prijava obradio je dr. Kamilo Firinger u članku objavljenom u "Glasu Slavonije" (1961.) i dr. Stjepan Sršan.[15]

Od poznatih prerađivačkih pothvata zabilježeno je sudjelovanje tvornice svile u Osijeku, iz koje je upravitelj Johann Friedberg izlagao sirovu i dvo- odnosno trovlasastu mjerenu svilu; zatim je osječka kožara Martina Gillminga i sina izlagala pet vrsta učinjenih koža, a gospodarstvo nasljednika Mihaela Laya, vlasnika uljare u Osijeku, pšenicu, kukuruz u klipu i zrnu, te laneno sjeme (koje prerađuje u svojoj uljari i uz upotrebu kupljene sirovine godišnje proizvodi oko 500 centi ulja). Osječki veletrgovac Maksimilijan Kempner poslao je na izložbu primjerke šišaka kojima posluje (za izradu tanina odnosno štavljenje koža), a trgovac Pavao Fözmayer šljivovicu iz 1817. i 1853. Od vlastelinskih posjeda zastupano je imanje Ivana K. Adamovića s drvom za pokućstvo, 12 boca erdutskog vina i konopljom; također je gospodarstvo Petra Aksentijevića i sina izlagalo kukuruz u klipu, a jedini sudionik iz drugih središta je gospodarstvo Ivana Pamjana iz Vukovara, s vinom iz 1844. i 1853.

Početkom 1858. podnio je Posner Komori izvještaj o ekonomskim prilikama u proteklој godini, u prvom redu na području trgovine slavonskim proizvodima.[16] On ukazuje na negativan utjecaj svjetske krize koji se već dulje vremena osjeća, tako da je uz pad cijena općenito smanjena potražnja na tržištu; zbog toga je - napose uslijed ograničenog i skupog kredita - već bilo nekoliko krahova, a može ih se i dalje očekivati. Kao glavni artikl slavonske produkcije i trgovine ističe Posner drvo, pa o njemu donosi iscrpnije podatke. Za šljivovicu navodi da je zbog dobrog uroda šljiva produkcija bila u 1857. udvostručena prema prethodnoj godini, ali su cijene veoma niske. Žetva je bila slabija nego li u susjednim krajevima, no malena potražnja je utjecala da se ipak još nalazi veći dio na zalihi, a samo se kukuruz bolje prodaje. Svi ostali sirovinski produkti u zemlji zabilježili su pad cijena od 20 do 25%. Smanjena kupovna moć domaćeg stanovništva odrazila se na padu uvoza manufakturne i kolonijalne robe za oko 1/4 prema prethodnoj godini.

Kao jedini produkt slavonske prerade, koji u 1857. nije osjetio utjecaj krize, Posner ističe u svom izvještaju drvnu robu.[17] Uslijed dobre berbe porasla je potražnja za bačvarskim dužicama. Uz to se za željezničke gradnje (koje su tada u Monarhiji upravo u zamahu) traže veće količine drvenih pragova. Tako je za jednu trećinu premašen promet drvom iz ranije najbolje godine 1852. Za trajno osiguranje napretka ove privredne grane potrebno bi bilo, da se skupi i polagani manuelni rad zamijeni strojevima ("Dieser Handel wird einen noch höheren Aufschwung nehmen, sobald einmahl die kostspielige und zeitraubende Menschenarbeit durch Maschinen ersetzt sein wird"). Pilana na vodeni pogon

koja već nekoliko godina radi u Voćinu uglavnom stagnira. Veleposjednici grofovi Khuen podigli su na svom imanju u Nuštru parnu pilanu, s pogonom parostroja od 10 KS; taj pothvat već sada ne može zadovoljiti potražnju, tako da vlasnici misle na proširenje da bi udvostručili produkciju.

Naročito su teška zapreka za širenje prerade i za trgovinu drvom veoma slabe komunikacije na kopnu i na rijekama. Zbog lošeg stanja putova u brdovitim ili močvarnim krajevima mnogo posječenih stabala propada, a prilazne ceste od šumskih radilišta do obale Drave i Dunava prohodne su često svega dva do tri mjeseca godišnje. Pa i prilikom daljnje otpreme drvne građe vodenim putom nastaju poteškoće, jer se uslijed prirodnih ili tehničkih prepreka za plovidbu oštećuju brodovi: kod niskog vodostaja moguće je uglavnom ploviti samo s malim lađama i polovičnim opterećenjem, dapače se često mora uopće obustaviti otprema drva. Osim toga, visoke obalne pristojbe znatno poskupljuju prijevoz, tako da se na Dravi vuča brodova dijelom prebacuje na drugu obalu rijeke - što može biti štetno za grad Osijek.[18]

U drugom, zasebnom spisu iz istog vremena, donosi Posner podatke o produkciji alkoholnih pića.[19] On navodi da se u Slavoniji kao trgovački artikl proizvodi alkohol od 28 stupnjeva i šljivovica od 18 do 20 stupnjeva, dok se za domaću potrošnju upotrebljava rakija od 12 stupnjeva. Svega su u 1857. bile na komorskom području 54 obrtne pecare, te 8820 kućnih (seljačkih) pecara. Govoreći o opsegu proizvodnje upozorava Posner da su navodi o kućnim pecarama dati prema vlastitoj procjeni, jer gotovo svaki seljak od vremena do vremena peče šljivovicu i rakiju za sebe (kao agrarni nuzprodukt). Za alkohol je bilo utrošeno 9900 donjeaustrijskih mjerova krumpira i 1620 mjerova žita, od čega je izrađeno 1145 akova alkohola (uglavnom u kotarevima Slatina i Našice); dok je iz 150.740 centera šljiva ispečeno 14.900 akova šljivovice. Detaljniji pregled po naseljima daje Tablica 2.

Za upoznavanje početaka industrijskog poduzetništva u građanskoj Slavoniji donosi najiscrpnije podatke skupina anketnih formulara, koje je početkom 1858. Osječka komora uputila vlasnicima većih pothvata na svom području.[20] Anketom su obuhvaćene osnovne informacije za desetak takvih pogona, i to: o vlasniku i objektu produkcije dozvoli za poslovanje, porezu i vrijednosti pogona, zatim o upravi, zaposlenom osoblju i nadnicama, strojevima i pogonskoj snazi, kao i o opsegu i vrsti upotrebljenih sirovina odnosno proizvedene robe, pomoćnim skladištima te o tržištu za koje se uglavnom proizvodi. Među sačuvanim spisima nalaze se popunjeni formulari za tri pothvata u Osijeku: tvornicu svile, tvornicu šibica i tvornicu ulja; zatim dolazi grupa vlastelinskih pogona, tj. paromlin u Nuštru (nedostaju anketni podaci za parnu pilanu u Nuštru, o kojoj znamo iz drugih spisa) te paromlin i šećerana u Virovitici; najbrojnije je zastupana staklarska proizvodnja, s tvornicama stakla u Zvečevu, Velikoj i Ivanovom Polju; također su na anketu odgovorili pilana u Voćinu i kovnica bakra u Orahovici. Ponegdje nisu dati odgovori na sva pitanja anketnog formulara, ali u cjelini podaci pružaju veoma dobar uvid u stanje ovih pothvata.[21]

kotar	pecare		upotrebljeno šljiva (centera)	proizvedeno šljivovice (akova)
	obrtne	kućne		
Daruvar	4	750	9200	980
Đakovo	1	1250	20000	1800
Kutjevo	4	220	4850	470
Miholjac	-	50	500	60
Našice	11	1250	23000	2600
Osijek	1	500	9400	800
Pakrac	4	850	15500	1600
Požega	17	1800	23000	2400
Slatina	3	450	8650	830
Valpovo	1	400	3540	450
Virovitica	2	220	3700	350
Voćin	2	200	3800	360
Vukovar	1	980	18400	1600
grad Osijek	3	-	7200	600
ukupno	54	8820	150740	14900

Tablica 2. Pecare i njihova produkcija na području Osječke komore 1857.

Osječka svilara je najstariji pogon, osnovan od državnih oblasti još potkraj XVIII. stoljeća u doba širenja svilarstva na području Slavonije. Prema navodima ankete taj je pogon od 26. I. 1827. u zakupu privatnih poduzetnika, a sadašnji vlasnici F. Schey, A. Chwalla i Co. (sa sjedištem u Beču) drže ujedno područne odmotavaonice svile u Kostajnici, Križevcima, Bjelovaru, Novoj Gradiški, Vinkovcima, Mitrovici, Palanki i Beloj Crkvi. Tvornicom upravlja direktor Johann Friedberg.[22]

Drugo osječko poduzeće tvornica šibica Reisnera & Fözmayera predstavlja najmlađe poduzeće među anketiranima, jer je osnovano dozvolom c. k. Namjesništva u Zagrebu 29. I. 1856; upravu vodi F. Krausz. - Tvornica ulja koju je u Osijeku 1826. osnovao Mihael Lay, bila je sada (kao slobodni obrt) u rukama njegovih nasljednika Antona i Felixa Laya;[23] za upravnika pogona Josepha Prucknera ističe se u spisu da je dopisni član udruženja "K.k. Landwirthschafts-gesellschaft" u Beču.

Kao vlasnici paromlina u Nuštru navode se braća Anton, Heinrich i Carl grofovi Khuen, tamošnji veleposjednici; za pogon, kojim upravlja G. Jung, izdalo je odobrenje c. k. Namjesništvo u Zagrebu 15. II. 1855. (a u 1854. je poslovao kao obrtni pogon, po odobrenju Vukovarske podžupanije). Kod paromlina kneza Schaumburg-Lippe u Virovitici rečeno je da nema posebne dozvole, jer je pothvat osnovan prije Obrtnog zakona; dok kod šećerane na istom posjedu (pod

upravom H. Opitza) nedostaje podatak u formularu, ali je iz drugih izvora poznato da je također ranije osnovana.[24]

Poduzetnik Franz Herzog, vlasnik kovnice bakra u Orahovici, naveo je da posluje od 1838. Za pilanu E. Herzog & Co. u Voćinu rečeno je da radi kao slobodni obrt. Također jednaku oznaku imaju tvornice stakla G. I. Trnke u Velikoj i Jacoba Müllera u Ivanovom Polju. Treće i najveće poduzeće ove grane u Zvečevu ističe u anketnom odgovoru svoje polastoljetno djelovanje: isprva u Jankovcu (na vlastelinstvu Voćin) u vlasništvu Gasteigera a zatim pod firmom poduzetnika Hondla, koji 1842. premješta poduzeće u Zvečevo (do 1856. u suvlasništvu s tvrtkom Lobmeyer, otada radi vlasnik Carl Hondl samostalno).[25]

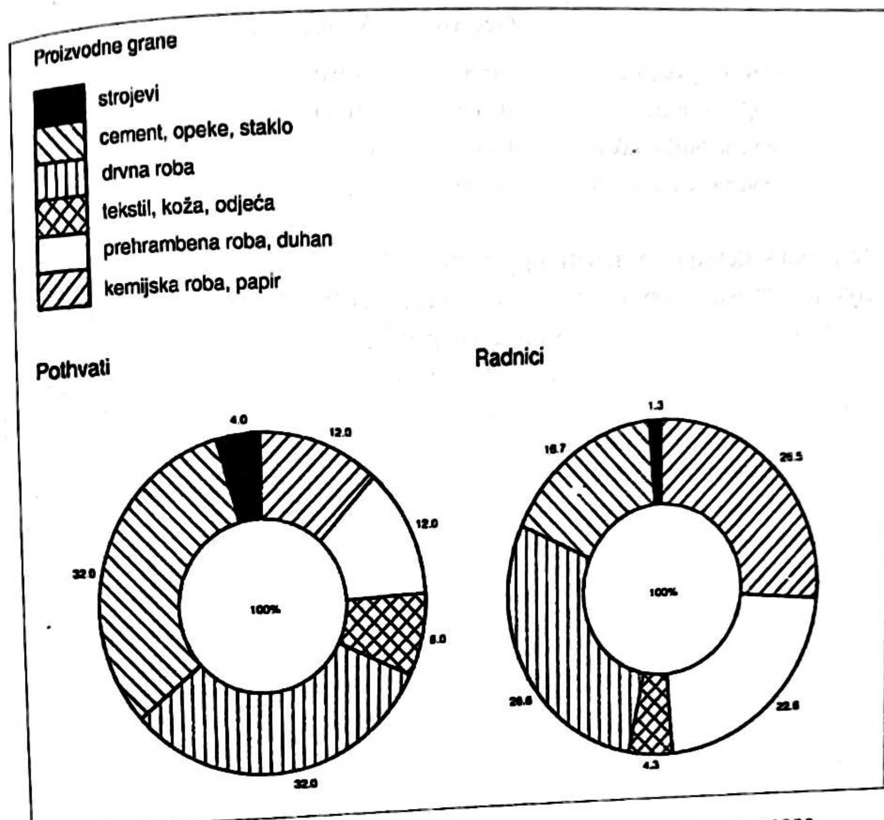
Uz postrojenja za proizvodnju raspolagala su neka poduzeća i robnim skladištima izvan svog mjesta djelovanja. Tako je osječka tvornica šibica imala zasebne magazine u Vukovaru i Subotici, zvečevska staklana i orahovička kovnica bakra u Osijeku, a nuštarski vlastelinski paromlin u Osijeku, Vukovaru, Đakovu, Novom Sadu i Pešti. Produkcija je pretežno bila namijenjena slavonskom području, susjednim krajevima uže Hrvatske, Vojvodine i općenito Ugarske; uprava svilare ističe da proizvod šalje u Beč i dalje u inozemstvo, a kovnica bakra u Orahovici prodavala je dio svoje robe u Bosnu i Srbiju.[26]

Podatke o ukupnoj vrijednosti pogona dala su samo dva poduzeća; uprava osječke svilare navodi da je prilikom zakupa postrojenja položena kod erara kaucija od 20.000 forinti, a vlasnici tvornice šibica u Osijeku procjenjuju svoj novi pothvat na šest tisuća forinti. Potpuniji su podaci o visini poreza. Osim zakupaca svilare koji porez plaćaju u Beču jer je tamo sjedište firme, te vlastelinskih pogona u Nuštru i Virovitici za koje se porez obračunava zajedno sa zemljoposjedom, ostala poduzeća iskazala su ova porezna opterećenja:

Tvornica šibica, Osijek	for.	10,00
Tvornica ulja, Osijek	for.	39,00
Tvornica stakla, Zvečevo	for.	172,20
Tvornica stakla, Velika	for.	65,00
Tvornica stakla, Ivanovo Polje	for.	60,00
Pilana, Voćin	for.	60,00
Kovnica bakra, Orahovica	for.	52,30
Zajedno	for.	458,50

Na tu svotu državnog poreza plaćala su poduzeća još 62,5% županijskog prireza i 10% općinskog nameta, tako da je ukupno opterećenje nabrojenih sedam pothvata iznosilo oko osam stotina forinti.[27]

U anketnim formularima označeni su detaljno vrst i količina sirovina upotrebljenih u poslovnoj godini 1857. kod pojedinog pogona, kao i odgovarajući

Sl. 2 Stanje industrijskih pothvata (s više od 50 radnika) u sjevernoj Hrvatskoj 1883.

podaci o proizvedenoj robi. Međutim, budući da nije bilo postavljeno pitanje o novčanoj vrijednosti sirovina i produkata nemoguće je izvršiti komparaciju poduzeća po tim elementima, jer zbog raznolikosti proizvodnje količinski pokazatelji nisu u tu svrhu dovoljni.

Osječka svilara navodi da je upotrijebila 1124,18 funti domaćih i 815 funti stranih svilenih čahura, te proizvela 295.18 funti sirove svile, 105,64 funti nekončane, 15,48 funti dvovlasaste končane i 4,77 funti trovlasaste končane svile. - Tvornica šibica u Osijeku (uz različite kemikalije) preradila je za svoje potrebe oko sedam tisuća funti daščica i iz njih izrezala po 25.000 drvaca od svake funte; ovo je poduzeće otpremalo robu u ambalaži vlastite proizvodnje, pa je izrađeno preko dva milijuna kutija za šibice. Glavni produkt su bile smeđe šibice (13.958 paketa), zatim crvene i bijele šibice (3678 odn. 3150 paketa) te druge vrste sredstava za upaljivanje. - Kod osječke tvornice ulja prerađeno je 2500 donjeaustrijskih mjerova repice i drugih uljnih sjemenki i proizvedeno oko 500 centi rafiniranog ulja.[28]

Proizvodi slavonskih tvornica stakla sastojali su se od četiri osnovne vrste robe, a opseg produkcije 1857. iznosio je u tzv. šokama:

	Zvečevo	Velika	Ivanovo Polje
staklo u pločama	5500	1780	3300
brušeno staklo	10000	1600	1590
obično bijelo staklo	16000	11400	11450
obično zeleno staklo	4000	3240	5400

Vlastelinska šećerana u Virovitici preradila je 15 tisuća funti šećerne repe, a produkcija je iznosila 906 funti sirovog šećera i 485 funti šećera u glavama. Paromlin na istom veleposjedu samljeo je približno 9 tisuća funti pšenice i nešto raži, te proizveo oko 7 i pol tisuća funti različitog brašna, 1400 funti mekinja i drugih nuzprodukata; dok je paromlin u Nuštru samljeo 10 tisuća funti pšenice i preko dvije tisuće funti drugih žitarica (uglavnom ječma), a proizveo 6500 funti pšeničnog brašna, oko 1700 funti ječmenog brašna i krupice, te preko tisuću funti drugih produkata. - Pilana u Voćinu navodi da je preradila 250 bukovih i 600 jelovih debla i proizvela: 10 tisuća pekarskih lopata, 30 tisuća običnih lopata, dvije tisuće stajskih lopata, tri tisuće vila, dvije i pol tisuće kolica, 20 tisuća dasaka i 30 tisuća letava. Kod kovnice bakra u Orahovici upotrebljeno je 350 funti novog i starog metala za izradu bakrenih kotlova i lonaca.

Za ocjenu značenja pojedinih od ovih anketiranih poduzeća nalaze se vrijedni podaci o pogonskim strojevima i zaposlenoj radnoj snazi. Naročito je zanimljivo, da se parni pogon primjenjivao upravo u grupi vlastelinskih pothvata; paromlin grofova Khuen u Nuštru imao je jedan stroj od 35 KS, za pilanu istih vlasnika već je spomenuto da je imala parostroj od 10 KS, a paromlin i šećerana kneza Lippe u Virovitici bilježe jedan parni stroj od16 KS.[29] U osječkoj svilari radilo se ručnim pogonom, mlin za tještenje ulja u osječkoj tvornici bio je na konjski pogon, a za tamošnju tvornicu šibica nedostaju podaci. Svi ostali pothvati, među njima tri tvornice stakla, upotrebljavali su vodeni pogon obližnjih potoka ili rijeka.[30]

Bolji uvid u opseg pothvata omogućavaju navodi o zaposlenoj radnoj snazi. Ukupno je u svih jedanaest poduzeća (za pilanu u Nuštru nema podataka) bilo 555 upravnih, stručnih i nadničarskih sila. Od toga je dvadeset upravnih službenika, 114 stručnih radnika (tj. majstora, njihovih pomoćnika i naučnika), te 421 nadničar; u toj najbrojnijoj skupini nalazimo 226 odraslih radnika i 145 radnica, uz 50-ero djece oba spola. Priložena Tablica 3. pokazuje, da se rad kvalificiranih osoba tražio u prvom redu kod staklarske proizvodnje. S druge strane, najveći dio ženske radne snage (žena, djevojaka i djevojčica ispod 14 godina) bio je uposlen u osječkim poduzećima: svilari i tvornici šibica. Potrebno je spomenuti da je u područnim odmotavaonicama svile bilo također sezonski uposleno preko tri tisuće žena, djevojaka i djevojčica.[31]

Pregled važnijih prerađivačkih pothvata u građanskoj Slavoniji koji sadrži prikazana anketa Osječke komore početkom 1858. godine uglavnom se podu-

poduzeće	upravni službenici	stručni radnici				nadničari					svega
		maj-stori	pomo-ćnici	nau-čnici	uku-pno	odrasli		djeca		uku-pno	
						muš.	žen.	muš.	žen.		
tvornica svile, Osijek	3	1	-	12	13	4	70	-	22	96	112
tvornica šibica, Osijek	1	-	-	-	-	15	40	3	13	71	72
tvornica ulja, Osijek	1	-	-	-	-	4	-	1	-	5	6
paromlin, Nuštar	2	4	8	-	12	24	6	-	-	30	44
paromlin, Virovitica	3	1	7	-	8	20	5	-	-	25	36
šećerana, Virovitica	3	-	-	-	-	20	11	-	-	31	34
pilana, Voćin	1	3	6	-	9	40	-	-	-	40	50
tvornica stakla, Zvečevo	3	2	33	4	39	58	4	-	-	62	104
tvornica stakla, Velika	1	1	8	3	12	20	5	5	-	30	43
tvornica stakla, Ivanovo Polje	1	1	10	4	15	21	4	6	-	31	47
kovnica bakra, Orahovica	1	-	5	1	6	-	-	-	-	-	7
zajedno	20	13	77	24	114	226	145	15	35	421	555

Tablica 3. Pregled zaposlenog osoblja u anketiranim poduzećima na području Osječke komore 1858.

dara s podacima iz prvog publiciranog komorskog izvještaja od 2. X. 1860. (objavljenog dvije godine kasnije).[32] Među poduzećima u gradu Osijeku ne nalazimo više svilaru, jer je u to doba već obustavila rad; osim tvornice šibica M. Reisnera, spomenut je pogon za preradu kože M. Gillminga jun. i Leichtova radionica strojeva. Kod produkcije stakla navedena su u izvještaju sva tri pothvata poduzetnika Hondla, Trnke i Müllera. U grupi veleposjedničkih poduzeća na vlastelinstvima zabilježen je gubitak šećerane u Virovitici (koja nije obnovljena nakon požara 1858.), ali se na drugoj strani broj vlastelinskih parnih mlinova uvećao novim pogonom na posjedu grofa Eltza u Vukovaru (uz ranije spomenute paromlinove u Nuštru i Virovitici). Nuštarski pothvat grofa Khuena za preradu drva imao je tada dvije parne pile (u Šodolovcima); osim pilane na vodeni pogon E. Herzoga & Co. u Voćinu, izvještaj navodi još i pilanu Josepha Banheyera i sina u Vukovaru koja je imala konjski pogon. Među novim poduzećima koja su osnovana na slavonskom području početkom šezdesetih godina XIX. stoljeća (do prve Gospodarske izložbe u Zagrebu 1864.), ističu se dva pothvata u Osijeku: tvornica stakla i paromlin, o kojima govori drugi komorski izvještaj od 7. VIII. 1864. (objavljen iste godine).[33]

U daljnjih desetak godina do krize 1873. proširio se krug industrijskih pothvata u građanskoj Slavoniji, ali su osnovna obilježja strukture ove privredne oblasti ostala uglavnom jednaka onima iz prvog desetljeća nakon ukidanja feudalizma. Uz stariju tradiciju staklarske proizvodnje, to je u prvom redu orijentacija na preradu agrarnih sirovina te postupno uvođenje strojeva u eksploataciju šumskog blaga. Međutim, početni zamah u procesu povezivanja veleposjedničkih krugova uz industrijsko poduzetništvo zastao je pod udarom jače mlinske i šećerne industrije iz Ugarske odnosno Češke. U drvnoj preradi krupni veleindustrijski pogoni postaju u sve većoj mjeri domena stranog kapitala, koji će do potkraj XIX. stoljeća imati bitnu ulogu u industrijskoj privredi Slavonije.

Bilješke

1 Igor Karaman, Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa 1849.-1873. (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb, 1967., str. 7-25).

2 Isti, Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom 1868.-1919. (Zbornik Historijskog instituta Slavonije 4, Slavonski Brod, 1966., str. 283-374).

3 Nikola A. Plavšić, Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju u prvih pedeset godina njenoga opstanka 1853.-1903. (Osijek, 1904.)

4 O radu zagrebačke komore u 1850-im godinama usp. Miroslava Despot, Osvrt na rad zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu u vrijeme Bachova apsolutizma (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967., str. 27-69).

5 Usp. Nikola A. Plavšić, n. dj. str. 11-32.

6 Prema podacima koje donosi Nikola A. Plavšić (n. dj. str. 128-130), dr. Josip Posner (22.XI.1822.-14.III.1888.) bio je židovski doseljenik iz Češke, pokršten u Osijeku neposredno nakon dolaska na dužnost komorskog tajnika; nakon studija u Beču postigao je 1850. doktorat filozofije. Svoju tajničku funkciju u Osijeku vršio je do potkraj 1885. kad je odstupio zbog bolesti.

7 Povijesni arhiv u Osijeku, fond Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku (dalje: PAO, fond TOKO), br. 2/1852. ("Imenik svih tèrgovacah i obertnikah u obsegu c. k. županiah osěčke i požežke u svèrhu izbora za podignutje tèrgovačke i obèrtničke komore u Osěku po glasu naredbe visokog c.k. ministerstva tèrgovine od 18. ožujka 1850. preduzeti imajućeg se kao izbornikah popisanih").

8 PAO, fond TOKO, br. bb/1863. Namjesničko vijeće u Zagrebu, 9. VIII. 1863. (br. 8930/1430) traži mišljenje od osječke Komore kako bi se u skladu s novim političkim razdjeljenjem onaj dio Srijemske županije koji je prije tzv. Listopadske diplome spadao pod temišvarsku Komoru "to jest kotari Illok, Erdevik, Ruma i Irig" utjelovio Komori u Osijeku.

9 U Dalju je u prvotnom spisu bilo zabilježeno samo četiri trgovca, što je naknadno 1852. ispravljeno na dvanaest trgovaca; još su bila u Slatini i Šarengradu po tri, u Našicama i Kutini po dva, te u Daruvaru jedan trgovac. Veće skupine obrtnika bile su još u ovim mjestima: Cernik 97, Donji Miholjac 70, Orahovica 63, Daruvar 54, Našice 39, Feričanci 36, Kutjevo 36, Šarengrad 33, Čepin 27, Pleternica 18, Kutina 14, Borovo 13, Slatina 11, itd.

10 PAO, fond TOKO, br. bb 6/1854. ("Promemoria"); spis je pisan, kao i ostali materijali iz Posnerova djelovanja, na njemačkom jeziku.

11 Zagrebačka komora je, naprotiv, početkom 1855. odgovorila na upit ministarstva trgovine da za spajanje obiju komora "načelnih oprieka u pogledu obostranih trgovačkih i obrtnih interesa tu neima"; ali se zbog mnogih poteškoća, koje su izvan dohvata Komore, ipak izjasnila protiv objedinjavanja (cit. prema Miroslava Despot, n. dj. str. 38).

12 Posner piše: "So kann beispielsweise schon das Kapitalbedürfniss des slawonischen Handels, die Schiffbarmachung der Drau, dem croatischen Saveverkehre, namentlich Sissek und Karlstadt nicht gleichgiltig sein, weil ein grosser Theil der auf der Save verführten Güter dann den näheren Drauweg einschlagen würde".

13 Usp. Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije... n. dj., str. 295.

14 PAO, fond TOKO, br. bb/1855.

15 Kamilo Firinger, Osječka privreda na industrijskoj izložbi u Parizu godine 1855. (Glas Slavonije, Osijek, 14. VII. 1961., str. 8); Stjepan Sršan, o udjelu privrednika s područja zagrebačke Komore na istoj izložbi usp. Miroslava Despot n. dj. str. 39.

16 PAO, fond TOKO, br. 18/1858. Izvještaj tajnika Posnera od 26. I. 1858. koji sadrži "eine Darstellung des Handelsverkehres im Kammer bezirke vom Jahre 1857". Nešto ranije (11. I. 1858., TOKO br. 9/1858.) Posner je dao zaseban elaborat koji veoma sažeto prikazuje prilike u agrarnoj privredi Slawonije: "die landwirtschaflichen Produktionsverhältnisse des Kammerbezirkes betreffenden Daten".

17 U zasebnom spisu (TOKO br. 39/1858.) navodi Posner da su glavni artikli drvne trgovine: slavonske dužice, francuske dužice, željeznički pragovi, građevno drvo i grede. Ujedno ističe da su najkrupniji trgovci drvom u Osijeku A. Bonnet, M. Spissich, L. Neuwirth, A. Eisler, J. Pfeifer i M. Szödönyi.

18 Usp. izvještaj bana Jelačića iz 1855. o stanju cestovnih komunikacija u Slavoniji, koji donosi Miroslava Despot, n. dj., str. 64-65. O akcijama Osječke komore za reguliranje plovidbe na Dravi usp. Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije... n. dj. str. 296-297.

19 PAO, fond TOKO, br. 48/1858.

20 PAO, fond TOKO, br. 16, 19, 21, 46, 51, 52, 54, 62, 65, 237/1858.

21 Usp. o prvim tvornicama na području Zagrebačke komore: Miroslava Despot, n. dj. str. 36-38. i 58-59.

22 Usp. Kamilo Firinger, Počeci manufakture i industrije u Osijeku (Osječki zbornik VI, Osijek, 1958. str. 143-169), Isti, Jedno stoljeće osječkog svilarstva 1761.-1861. (Arhivski vjesnik IV-V, Zagreb 1962., str. 295-321).
U popratnom spisu uz anketni list navodi Posner da je prema ranijoj produkciji (koja je početkom 1850-ih godina dosezala oko 160-170 centi sirove svile, 20-25 centi dvovlasaste i 7-8 centi trovlasaste mjerene svile), opseg pao u 1856. za jednu trećinu; uzrok je u tome, što je bolest dudovog svilca oštetila čitavo slavonsko područje, a osim toga je nakon kraha prijašnjeg zakupca firme Hoffmann bio nastao privremeni zastoj (PAO, fond TOKO, br. 46/1858.)

23 PAO, fond TOKO, br. 2/1863. Komora potvrđuje da je tvornica ulja koja se sada zove "Michl Lay's Erben", djelovala u Osijeku od 1826.

24 U popratnom spisu uz anketni list razmatra Posner opće prilike šećerne produkcije. Konstatira da je šećerana u Čepinu propala a ona u Virovitici stagnira, jer skupoća radne snage (potrebne za uzgoj šećerne repe) poslije ukidanja obvezne tlake seljačkog stanovništva ne omogućuje rentabilnu proizvodnju. U Čepinu se to naročito osjetilo zbog toga što je tamo sirovinu poduzetniku osiguravao vlastelin, za cijenu koja se mogla održati uz robotni rad ali ne i u uvjetima skupog nadničarskog rada, pa je vlastelin bio prinuđen prekinuti ugovor ("Der eine Contrahent verpflichtete sich zur Lieferung der Rüben zu einem Preise, wie zu wohl, solan die Robotpflichtigkeit bestand, angenommen werden konnte, keines wegs aber, als die freie, und wie bekannt hier zu Lande sehr theuere Arbeit an die Stelle der Robott ausschliesslicht trat "). Ubrzo nakon ankete došlo je, međutim, u noći od 29/30. V. 1858. do velikog požara na Virovitičkom vlastelinstvu u kojem su izgorile šećerana i paromlin kneza Lippe; Posner bilježi da je to težak udarac za slavonsku industriju, jer je pitanje da li će vlasnik obnoviti pogon (PAO, fond TOKO, br. 81/1858.)

25 Usp. Kamilo Firinger, Šumske staklane iz 19. stoljeća pod Papukom (Glas Slavonije, Osijek, 6. XII. 1958. str. 9); Miroslava Despot, Staklana Zvečevo, njen postanak i razvoj (Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 2, Beograd 1956., str. 99-109).

26 Vlastelinski paromlin u Nuštru označava kao tržište Slavoniju, Banat i Ugarsku, onaj u Virovitici bilježi u toj rubrici (uz Viroviticu) Varaždin i Bjelovar, a tamošnja šećerana (uz Viroviticu) Bjelovar i Vel. Siget. Tvornica stakla u Zvečevu upisala je općenitu naznaku: Hrvatska-Slavonija i Ugarska, dok je kod staklane u Ivanovom Polju tržište specificirano po gradskim središtima: Zagreb, Varaždin, Karlovac, Bjelovar, Mitrovica, Pančevo, Vršac.

27 Zanimljivo je spomenuti, da su prema podacima koje donosi Nikola A. Plavšić (n. dj. str. 51-52) u sastavu tzv. obrtničkog odjela Osječke komore (kao članovi i zamjenici) 1859. bili neki

obrtnici iz grada Osijeka: bravar H. Füller, licitar A. Mayer, zlatar V. Verovsky, tesar F. Wagner, zatim ljekarnik J. Horning, pa tvorničar ulja J. Pruckner i direktor tvornice svile J. Friedberg, a od privrednika izvan Osijeka brodograditeljski poduzetnik J. Banheyer iz Vukovara i grof. H. Khuen - kao posjednik paromlina i parne pilane u Nuštru.

28 U popratnom spisu Posner upozorava da su u 1857. radile još četiri uljare, i to u Osijeku, Đakovu, Jarmini i Sarvašu, koje su zajedno proizvele oko 500 centi ulja.

29 Za nuštarski paromlin zabilježio je Posner u popratnom spisu uz anketni list, da se vrlo dobro razvija i da su vlasnici dobili srebrnu medalju na jubilarnoj izložbi Poljoprivrednog društva u Beču. Međutim, pogon je radio ispod svojih mogućnosti, tj. produkcija je umanjena jer se zbog temeljitog remonta radilo samo tijekom manjeg dijela godine i smanjenim kapacitetom; do toga je došlo uslijed nepravilno postavljenih instalacija u samom početku te je pogonski stroj suviše trošio snagu i gorivo, a kad se i neki priključeni strojevi bolje urede to će biti najznačajniji takav pothvat u zemlji.

30 Anketni formulari sadrže specificirani popis različitih proizvodnih strojeva u pojedinim poduzećima.

31 Stručni radnici tj. majstori i njihovi pomoćnici u tvornicama stakla bili su uglavnom plaćeni po učinku, dok se nadnica nekvalificiranih radnika kreće u većini poduzeća oko 40 novčića (36-45 novčića), osim u osječkoj svilari gdje iznosi samo 24 novčića.

32 Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Slavonien, vom 2. Oktober 1860. (Osijek, 1862.), str. 71-86.

33 Izviestje trgovačke i obrtničke komore za Slavoniju (Osijek, 1864.), str. 20-44.
U oglasnom dijelu ("Uvrstbeni dio") kataloga zagrebačke Gospodarske izložbe nalaze se također zanimljivi podaci za neke od prikazanih pothvata, kao što su npr. osječka tvornica stakla, paromlin firme Brüder, Herzog & Schwarz, tvornica šibica Reisner & Föszmayer, tvornica strojeva poduzetnika Leichta, pa staklana u Zvečevu i druga manja poduzeća ili veletrgovački pothvati (us. Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864., Zagreb 1864.).

INDUSTRIJSKO, OBRTNIČKO I POLJOPRIVREDNO RADNIŠTVO U GRAĐANSKOJ SLAVONIJI OD REVOLUCIJE 1848./1849. DO PRVOG SVJETSKOG RATA

....

U razvitku ekonomskih i socijalnih odnosa na području Slavonije razdoblje druge polovice XIX. stoljeća predstavlja doba nastanka, razvoja i izgradnje građanskoga društva; a to znači da se u istom procesu, kao njegova organska komponenta, zbiva i konstituiranje modernog radništva. U razvojnom putu građanskog poduzetništva u Slavoniji javljaju se neka specifična osnovna obilježja, uslijed posebnog društveno-političkog položaja tog područja kao sastavnog dijela nagodbene Hrvatske u sklopu Habsburške Monarhije (odnosno Ugarske). Ta obilježja nužno su također bitna za genezu i strukturu radništva u industrijsko-obrtničkoj privredi gradova ili izvan njih, te u agrarnoj privredi na selu. Za povijest radničkog pokreta, za razumijevanje uzroka koji dovode do pojave prvih radničkih akcija, omogućavaju formiranje radničkih udruženja, određuju suštinski karakter borbe radništva za bolje uvjete života i rada - neophodno je poznavanje stvarnog stanja i tokova kojima radništvo proživljava svoju genezu. Kao što je s pravom istakao još Vitomir Korać u uvodu svojih zapisa i povijesti radničkog pokreta u nas: "Sasvim prirodno da prije nego što nastane radnički pokret da mora nastati sociološko izdvajanje tj. stvaranje jedne radničke klase. Bez radničke klase ne može biti ni radničkog pokreta."[1]

U procesu nastajanja radništva od posebnog je značenja pitanje udjela i uloge koju u tome imaju pojedini njeni sastavni dijelovi: grupe najamnih radnika, s izraženim zajedničkim bitnim karakteristikama socijalne ili ekonomske prirode. Objektivnu osnovu za klasifikaciju takvih grupa ne može pružiti samo prikaz općih uvjeta u kojima radništvo živi i radi (kao što su radno vrijeme, trajnost zaposlenja, visina nadnice itd.), nego je potrebno kompleksno proučavanje razvitka proizvodnih snaga i društvene podjele rada na određenom području. U tom smislu razlikuju se tri glavne razine strukturalnih presjeka radništva.

Geoekonomski presjek pokazuje teritorijalnu raspodjelu radništva po mjestu proizvodnje, pri čemu je jedno od ključnih pitanja u kojoj se mjeri najamni rad koncentrira u krupnim gradskim središtima ili je naprotiv pretežno lociran u izvangradskoj privredi. Na to se nadovezuje tehnoekonomski presjek, odnosno razmještaj radnika po privrednim i industrijskim granama; ovdje napose dolazi do izražaja utjecaj različitih relacija između opsega proizvodnje i primjene razvijene tehnike (parnog pogona ili strojeva) s jedne strane a zaposlene radne

snage s druge, u pojedinim granama prerade. U ovisnosti od toga formira se i struktura radništva po kvalifikacijskim stupnjevima, kao i po trajanju radnog odnosa. Najzad, strukturalni presjek na socioekonomskom nivou osvjetljuje raspodjelu najamnog rada po kategorijama poduzeća, prateći u prvom redu proces koncentracije radne snage u krupnoj industriji.

Komparacija međusobnog odnosa svih navedenih razina strukturalnih presjeka pruža reljefnu sliku sastava radništva u doba koje se ispituje. Usporedba rezultata takve analize u više uzastopnih vremenskih perioda daje također pregled dinamike njegova razvoja i ukazuje na bitne momente razvitka radništva određenog područja.[2]

S tog stanovišta razmotrit ćemo u ovom izlaganju ekonomske i socijalne prilike u Slavoniji u vremenu od ukidanja feudalnih odnosa 1848./49. do početka XX. stoljeća.

Kao preteče modernog radništva na tlu Slavonije možemo u kasnofeudalno doba uglavnom smatrati obrtničke pomoćnike i naučnike (kalfe i šegrte) kod cehovskih majstora. Pokušaji manufakturnih pothvata u različitim proizvodnim granama ostajali su još u prvoj polovici XIX. stoljeća većim dijelom bez trajnijeg i znatnijeg uspjeha. U gradu Osijeku nekoliko pogona probija okvire cehovskog obrta, pretežno u prehrambenoj grani: mlinovi, uljare, pivovare, pa uz to ciglane; opseg njihove djelatnosti ograničen je ipak potražnjom na lokalnom tržištu, a osim toga radi se o pogonima koji ne zapošljavaju brojniju radnu snagu. Slično je stanje takvih pothvata i u drugim središtima. Zanimljiv je pokušaj osnivanja tekstilne manufakture u Osijeku početkom 1840-ih godina, koji je doživio neuspjeh zbog snažnog otpora cehovske organizacije tkalačkih majstora.[3] Na ostalom području Slavonije postignuti su zapaženiji rezultati u staklarskoj produkciji, a u godinama pred revoluciju 1848./1849. javljaju se neki agrarno-prerađivački pogoni i na vlastelinstvima (mlinovi, šećerane).[4]

Realnu osnovu za širenje manufakturno-industrijske privrede postigla je do sredine XIX. stoljeća u prvom redu produkcija svile i svilenih niti. Bečki veletrgovci koji su od 1827. držali u zakupu državnu svilanu u Osijeku i dio odmataonica svile na ostalom području, zapošljavali su početkom 1840-ih godina u svojim pogonima oko 80 stalnih upravnih i stručnih sila a u osječkoj svilani dvije stotine stručnih radnica; dok je u sezoni bilo oko produkcije sirove svile angažirano do tri i pol tisuće osoba, pretežno žena i djevojaka. Međutim, ta djelatnost nije prerasla nivo produkcije poluprerađevina (svilene niti), jer je sticajem prilika već 1860. slavonsko svilarstvo propalo.[5]

Nerazvijenost unutrašnjeg tržišta (uslijed zadržavanja konzervativnih feudalnih odnosa na slavonskom selu i zbog malobrojnosti gradskog stanovništva) koja je dijelom dovodila do neuspjeha manufakturnog poduzetništva, spriječavala je također širenje obrtničke djelatnosti u okvirima cehovske organizacije. To je utjecalo na opseg pomoćne radne snage u manufakturama i u obrtu, što će se odraziti na ograničenim mogućnostima te grupacije da postane temelj novog radništva koje se formira u Slavoniji tijekom druge polovice XIX. stoljeća.

U isto vrijeme nalazimo u agrarnoj privredi začetke tzv. seoskog proletarijata, ali je ekonomska organizacija na slavonskim kasnofeudalnim vlastelinstvima znatno zaostajala za razvitkom veleposjeda u susjednoj Ugarskoj. Uključivanje vlastelinskih uprava u trgovinu žitaricama i drugim poljoprivrednim proizvodima temeljilo se još najvećim dijelom na naturalnoj renti sa seljačkih gospodarstava; tako je i broj "bezzemljaša" koji su mogli naći osnovu svoje egzistencije najamnim radom na vlastelinskom alodiju bio ograničen. To se osjetilo u nestašici radne snage i poteškoćama izgradnje nove, kapitalističke organizacije na veleposjedima nakon revolucije.[6]

Kad u 50-im i 60-im godinama XIX. stoljeća u čitavoj Habsburškoj Monarhiji (nakon uklanjanja glavnih prepreka koje je djelovanju moderne privrede do tada postavljao feudalni sustav) dolazi do ubrzanog poleta poduzetničke aktivnosti u industriji i prometu, zapažaju se i na slavonskom području znakovi novih kretanja. Osnovnu smetnju jačem širenju domaćih pothvata predstavljao je nizak stupanj prerađivačke ekonomike koji je dotad na tom tlu bio dostignut. Nedostajala je nužna podloga u obliku razvijene manufakturne djelatnosti; pa ni obrtnička privreda svojim opsegom produkcije i zaposlene pomoćne radne snage nije u punoj mjeri mogla poslužiti kao ozbiljan temelj za pokretanje industrijskih pothvata, koji bi primjenom razvijenije tehnike, okupljanjem većeg broja radnika i opsežnijom proizvodnjom dali nova obilježja ekonomskom životu.[7]

Početkom 1858. prikupio je agilni tajnik Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku dr. Josip Posner osnovne podatke o najznatnijim pothvatima na tadašnjem komorskom području. Anketni pregled obuhvaća desetak pogona; napose su instruktivni podaci o strukturi zaposlene radne snage u tim poduzećima, koja djelomično predstavljaju početke slavonske industrijske privrede. U gradu Osijeku zabilježena je, uz stariji pogon za preradu svile, kao novo veliko poduzeće tvornica šibica poduzetnika Reisnera sa 70-ak zaposlenih, dok je Layeva tvornica ulja tada iskazala veoma malen broj radnika. Od starijih pothvata izvan Osijeka ističu se tri tvornice stakla u Zvečevu, Ivanovom Polju i Velikoj: sve tri imale su pogon vodene snage, a zapošljavale zajedno oko dvije stotine radnika; od toga više od polovice otpada na Hondlovo poduzeće u Zvečevu. Daljnju skupinu pothvata čine pogoni na vlastelinstvima: paromlin i šećerana na virovitičkom posjedu knezova Schaumburg-Lippe te paromlin i pilana na nuštarskom imanju grofova Khuen-Belassi, kod kojih se broj zaposlenih kreće oko 30 - 40 osoba. Još su anketom obuhvaćena dva poduzeća: pilana poduzetnika Herzoga u Voćinu i kovnica bakra u Orahovici.[8]

Ukupno je kod navedenih desetak pogona bilo na poslu 555 osoba. Četvrtinu zaposlenih (134 osobe ili 24%) činili su, uz upravne službenike, stručni majstori; naročito su brojni u staklanama, što je posve razumljivo budući da je kod tih pothvata produkcijska tehnika bila na manufakturnom nivou. Podaci o sastavu ostalog zaposlenog osoblja (nadničara) pokazuju, da je osim 226 muških radnika u prvim tvorničkim pogonima bilo 145 radnica te 50-ero djece oba spola do 14. godine života; oni su pretežno okupljeni u dva osječka poduzeća: kod

tvornice šibica 40 radnica i 16-ero djece a kod svilare 70 radnica i 22 djeteta, pa u tim pogonima ženska i dječja radna snaga čini glavninu zaposlenih. Po neko-liko radnica nalazimo i kod gotovo svih ostalih poduzeća, dok se dječji rad uglavnom još primjenjivao u staklanama. Uzevši zajedno sve pothvate koji su u 1858. godini obuhvaćeni anketom Osječke komore, ženska radna snaga sudjelu-je u ukupnom broju osoba sa 1/4 (odnosno 26%); dok je djece do 14. godine starosti bilo nešto ispod 1/10 svih zaposlenih (9%). Prema navodima poduzetni-ka, nadnice su se uglavnom kretale oko 30 - 40 novčića a kod stručnih majstora po učinku. Podaci o radnom vremenu nisu bili uključeni u anketu.

U 60-im godinama XIX. stoljeća javljaju se u Osijeku i ostalim manjim sredi-štima daljnji pothvati koji izlaze iz okvira obrtničke djelatnosti, napose u prehrambenoj grani kao mlinovi (dijelom na parni pogon), uljare, pivovare, proizvodnja alkohola, zatim ciglane i kožare; produkcija svih tih pogona većim dijelom ostaje ograničena skučenom potražnjom na lokalnom tržištu. Izvještaj slavonske Komore 1864. (u godini kad je održana poznata zagrebačka prva Gospodarska izložba) bilježi u Osijeku kao nove tvornice staklanu i paromlin, zatim proširenje izrade poljoprivrednih strojeva i prerada koža. U ostalim središtima ističe već spomenute staklane, parne mlinove u Virovitici, Nuštru i Vukovaru; zatim pilanu na parni pogon u Nuštru, na vodeni pogon u Voćinu i na konjski pogon u Vukovaru, te 18 poduzetnika koji rade s grupama šumskih rad-nika.[9]

vrst i mjesto poduzeća	upravno i stručno osoblje	nadničari				svega
		muški	žene	djeca	ukupno	
svilara, Osijek	16	4	70	22	96	112
tvornica šibica, Osijek	1	15	40	16	71	72
tvornica ulja, Osijek	1	4	-	1	5	6
paromlin, Nuštar	14	24	6	-	30	44
pilana, Nuštar	?	?	?	?	?	?
paromlin, Virovitica	11	20	5	-	25	36
šećerana, Virovitica	3	20	11	-	31	34
pilana, Voćin	10	40	-	-	40	50
tvornica stakla, Zvečevo	42	58	4	-	62	104
tvornica stakla, Velika	13	20	5	5,	30	43
tvornica stakla, Ivanovo Polje	16	21	4	6	31	47
kovnica bakra, Orahovica	7	-	-	-	-	7
zajedno	134	226	145	50	421	555

Zaposleno osoblje kod poduzeća obuhvaćenih anketom Osječke komore 1858.

Znatan dio tih začetaka industrijske privrede u Slavoniji, kao i pokušaji nekih rudarskih pothvata, propali su u krizi 1873. Ekonomska i napose financijska nesamostalnost nagodbene Hrvatske onemogućila je pružanje efikasne zaštite i potpore domaćem poduzetništvu pri njegovim prvim koracima.[10]

Konkurencija razvijenijih zemalja Habsburške Monarhije zapriječila je širenje industrijske prerade u nekim veoma važnim privrednim granama, kao što su npr. mlinska i šećerna, gdje se mogla ostvariti suradnja reorganiziranog veleposjeda i kapitalističkih poduzetnika. U isto vrijeme, prodiranje industrijske robe široke potrošnje iz drugih središta Monarhije ili izvan nje ugrožavalo je dapače obrt-ničku djelatnost u slavonskim gradskim i seoskim naseljima. Ta konkurencija stranog proizvoda oduzima domaćim privrednicima i one mogućnosti koje je pružalo (samo po sebi sporo i ograničeno) širenje unutrašnje razmjene, uslijed promjena u životu seoskih gospodarstava pod uvjetima građanskog društva i države.

Zbog toga, u pravoj industrijskoj privredi nagodbene Slavonije do potkraj XIX. stoljeća prevladavaju uglavnom manja poduzeća koja su vezana uz lokalne izvore sirovina i lokalno tržište (s ograničenom primjenom parne snage), dok obrtničkoj privredi daje osnovno obilježje maloobrtnički elemenat. Pri tome je veći dio industrijsko-obrtničkih pothvata smješten izvan jačih središta: kao seos-ki obrt ili kao manji pogon u nekom trgovištu. Od približno 12 tisuća obrtnika u Slavoniji 1880. tek je mali dio radio u gradskim naseljima; do 1900. broj se obrt-nika povećao na 20 tisuća, ali je njih 65,8% radilo bez pomoćnika a daljnjih 27,6% s jednim ili dva radnika.[11]

Još 1890. bilo je u gradu Osijeku prema službenoj statistici svega pet pravih industrijskih poduzeća (s preko 20 radnika), koja su zajedno zapošljavala 235 osoba. Uz izdvojenu pojavu tvornice cementa u Beočinu (Srijem), koja tada ima oko 500 - 600 radnika, jedina oblast u kojoj se moglo razviti i održati krupno poduzetništvo na području Slavonije bila je eksploatacija drvne građe (sa svim specifičnostima organizacije šumskih poduzeća i parnih pilana) te uz tu eksploataciju povezana produkcija tanina.[12]

Industrija Slavonije obuhvaćala je prema podacima Osječke komore 1890. pedesetak poduzeća, u kojima je bilo zaposleno oko četiri i pol tisuće radnika (ne računajući šumske pothvate bez parnog pogona).[13] Najveći dio manualne radne snage i snage parnih strojeva bio je okupljen u grupi drvne prerade: kod 7 parnih pilana (uz sedam manjih tvornica za izradu različite drvne robe), te kod pet tvornica tanina (koje zajedno s osječkom tvornicom šibica i plinarom ulaze u grupu kemijske industrije). Tih dvadeset i jedno poduzeće zajedno zapošljavaju tada (tj. 1890.) 2754 osobe i imaju 46 parnih strojeva s 2831 KS. Od ostale industrije ističu se četiri poduzeća građevnog materijala (dvije tvornice cementa i dvije parne ciglane) s 917 radnika i 6 parnih strojeva od ukupno 442 KS; kod mlinske prerade deset tzv. trgovačkih parnih mlinova raspolažu zajedno s 14 parnih strojeva od ukupno 477 KS, ali zapošljavaju samo 190 radnika. Sva ostala industrija, koja se sastoji od četiri tvornice alata, tri tvornice stakla, dvije tvornice koža,

vrst poduzeća		broj poduzeća	parnih strojeva		broj radnika
			broj	KS	
drvna industrija:	7 parnih pilana				
	7 tvornica drvene robe	14	19	1035	1594
kemijska industrija:	5 tvornica tanina				
	1 tvornica šibica				
	1 plinara				
građevna industrija:	2 tvornice cementa	7	27	1796	1160
	2 parne ciglane				
mlinska industrija:	10 trg. paromlinova	4	6	442	917
ostala industrija:	4 tvornice alata	10	14	477	190
	3 tvornice stakla				
	2 tvornice koža				
	1 tvornica konoplje				
	8 trg. pivovara				
	2 tiskare	20	11	80	558
zajedno		55	77	3830	4419

Industrija Slavonije prema podacima Komore 1890.

jedne tvornice za preradu konoplje, osam većih trgovačkih pivovarai dvije tiskare, ukupno je imala samo 11 parnih strojeva sa 80 KS i zapošljavala u svemu 558 radnika.[14]

Uloga eksploatacije šuma u strukturi kapitalističke privrede i u sastavu industrijskog radništva Slavonije vidi se također iz podatka službene statistike, da je 1890. od svih poduzeća s preko 20 radnika na drvno-prerađivačke pothvate otpadalo preko dvije trećine poduzeća i radnika.[15] Potrebno je stoga napose razmotriti razvojni tok u toj ekonomskoj oblasti.

Širenje eksploatacije drvne građe iz slavonskih šuma u Posavini i Podravini povezano je u prvom redu s porastom produkcije hrastovih bačvarskih dužica, uz izvoz u zapadnu Europu (napose u Francusku i Njemačku). U prvo doba organizirana je ta djelatnost uglavnom na taj način, da trgovački poduzetnik uzima od privatnog ili javnog zemljoposjednika određeno šumsko područje za sječu, kamo zatim dovodi grupe šumskih radnika koji po ugovoru obavljaju sve poslove od obaranja debla do izrade gotovih dužica za izvoz. Do sredine XIX. stoljeća u užoj Hrvatskoj, na primorsko-goranskom terenu, dostigla je obrada drvne sirovine već stupanj manufakturne tehnike pokretanjem pilana na vodeni pogon. Uključivanje nove pogonske snage parnog stroja u šumsku eksploataciju bilježi u Slavoniji prve rezultate oko 1860. Veleposjednici grofovi Khuen podižu na svom vlastelinstvu Nuštar parnu pilanu; uz dvije pilane na vodeni i konjski pogon u Voćinu i Vukovaru, to su do početka 1870-ih godina jedini pothvati koji prelaze okvire šumskih poduzeća s isključivo ručnom tehnikom vještih drvosječa.

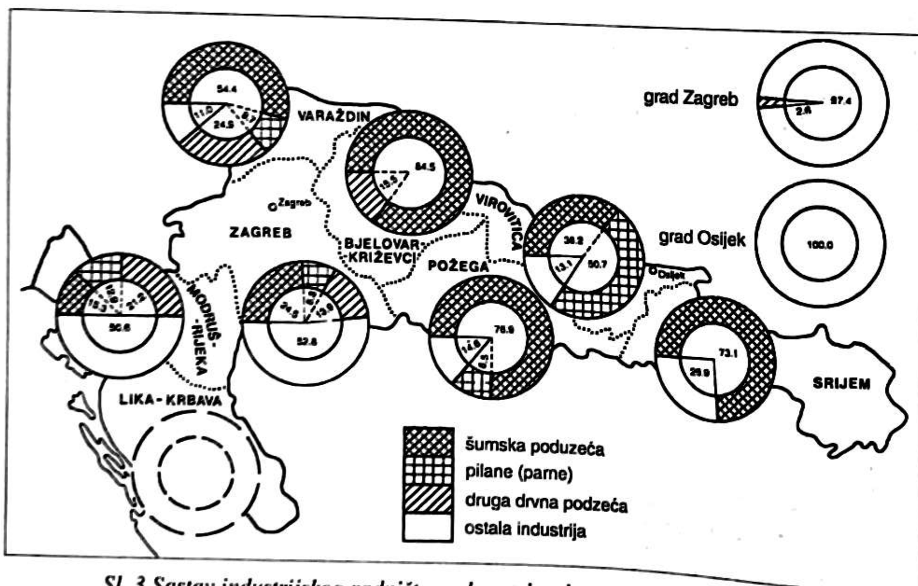
Porast potražnje za kvalitetnim hrastovim drvom iz slavonskih šuma na zapadnom tržištu stvarao je povoljne uvjete za ubrzano širenje drvno-prerađivačke privrede. Uz to je slavonski krupni zemljišni posjed (uslijed poteškoća s kojima se sukobljavao u procesu izgradnje kapitalistički organizirane agrarne ekonomike, a pogotovo s nastupom agrarne krize od sredine 70-ih godina) bio sklon da izvore prihoda potraži u veoma povećanoj prodaji drvne sirovine iz svojih prostranih šuma. Međutim, za razvitak procesa industrijalizacije u toj oblasti - za prelazak od šumskih poduzeća s ručnom tehnikom ili od pilana s vodenim pogonom, manjeg opsega i ograničenog kapitala na velika industrijska poduzeća, koja bi zakupljivala zamašne šumske komplekse, izgradila brojne parne pilane i vlastite šumske željeznice - potreban je bio relativno velik individualni ili udruženi kapital. Tom zahtjevu snaga domaćeg poduzetništva, ostavljenog bez neophodne zaštite i potpore državne vlasti, nije mogla udovoljiti.

Zbog toga se krupni drvno-prerađivački pogoni na slavonskim šumskim veleposjedima javljaju kao djelo vanjskih snaga, ugarskog ili stranog kapitala, koji od početka 80-ih godina XIX. stoljeća sve snažnije zahvaća u svoje ruke ovu privrednu granu. Među njima se ističe poduzeće Samuela Guttmanna iz Ugarske, koje podiže svoje središte na području valpovačkog vlastelinstva u Belišću i odatle proširuje eksploataciju pretežno u Podravini; dok pariško

udruženje Société d'importation de chêne, preko ekspoziture u Barču, izgraduje u toku više desetaka godina čitav niz velikih pilanskih pogona širom Slavonije. Domaći ili udomaćeni poduzetnici s manjim kapitalom održali su se uglavnom u posavskoj regiji. Ovdje je na terenu ranije Vojne krajine uprava državnih šuma nudila na prodaju manje komplekse, koji nisu pružali tako pogodne mogućnosti za investicije velike drvne industrije kao što ih je nudio privatni veleposjed. Ta šumska poduzeća održavaju se u konkurenciji s pilanskim pogonima zahvaljujući vještini šumskih radnika u obradi kvalitetne slavonske hrastovine.[16]

Najveći opseg dosegla je drvno-preradivačka privreda na prijelazu stoljeća. Prema podacima iz 1900. (za poduzeća s preko 20 radnika) bilo je tada na području Slavonije u svemu 56 šumskih poduzeća sa 4353 radnika i 18 pilana s 2202 radnika. Ti su pilanski pogoni, zajedno s nekoliko tvornica tanina koje podiže također pretežno vanjski kapital, okupljali ujedno glavninu pogonske snage parnih strojeva u slavonskoj industriji potkraj XIX. stoljeća.[17]

U to doba (na prijelazu stoljeća) počinju se javljati ipak znaci promjena u strukturi industrijske privrede Slavonije. Usprkos veoma nepovoljnih uvjeta za razvitak domaćeg industrijskog poduzetništva pod nagodbenim sistemom, osniva se u posljednjih 15-20 godina pred Prvi svjetski rat veći broj pothvata industrijskog karaktera kod različitih grana preradivačke privrede. Naročito je pri tome značajno da se od posljednjih godina XIX. stoljeća takvi pogoni mnogo više nego li ranije osnivaju u gradskim središtima.[18]

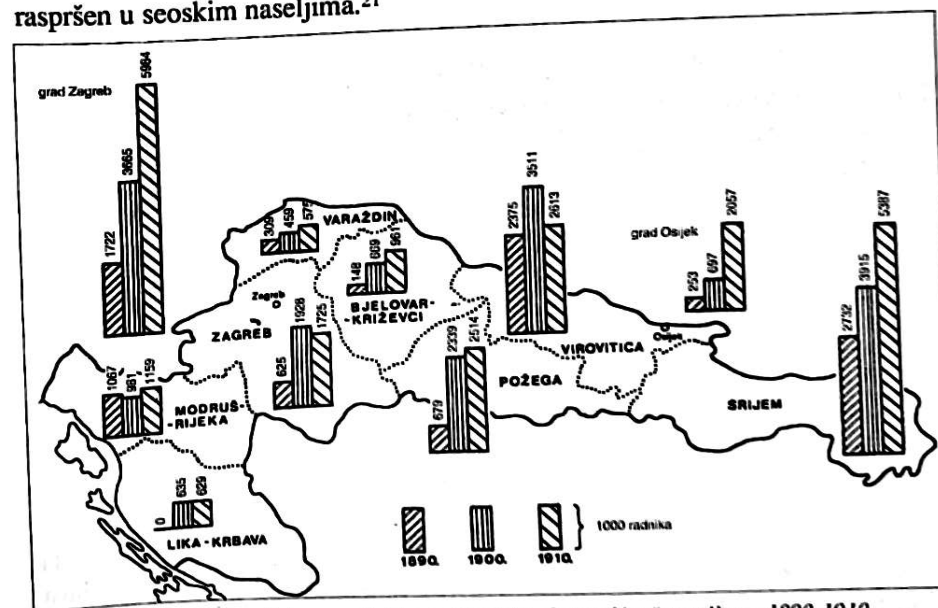
Sl. 3 Sastav industrijskog radništva u hrvatsko-slavonskim županijama 1890.

Taj je proces donekle ispravio deformiranu sliku ekonomike slavonskog područja, a ujedno unio znatnije promjene i u sastavu radništva s obzirom na jačanje udjela gradskog industrijskog radništva. Još u početku 1890-ih godina

utjecaj tvorničkih radnika nije mogao doći u većoj mjeri do izražaja kod radničkog pokreta u nas, pa je npr. Ivan Ancel govoreći na Kongresu ugarske social-demokracije 1893. konstatirao: "Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji do nedavno je počeo, u nas nema velike industrije, koja bi danomice na jata proletarijata producirala, kod nas je u pretežnoj mjeri proletarijat seljaštvo, malo obrtničko radništvo, i malo obrtništvo".[19] Potrebno je stoga da se osvrnemo i na prilike u kojima se razvija obrtnička privreda Slavonije u drugoj polovici XIX. stoljeća.

Već je rečeno kako pod utjecajem općih nepovoljnih prilika za širenje gradskih naselja i za porast broja gradskog stanovništva, kao i uslijed polaganog prodiranja robno-novčane privrede na slavonsko selo nije bilo moguće niti krupnom obrtničkom poduzetništvu da se jače afirmira na tom području. Stoga osnovno obilježje obrtu daju sitne radionice, u kojima majstor radi u pretežnoj većini sam ili uz jednog do dva pomoćnika. Pri tome su često ovi pomoćnici u stvari također maloobrtnici, kojima u datom času nije moguće da svoj posao obavljaju samostalno.

Prema popisu obrtnika u doba osnivanja osječke Trgovačko-obrtničke komore bio je 1850. na njenom području u svemu 2741 obrtnik (od kojih u gradu Osijeku 489, a u Požegi 282 obrtnika).[20] Tri desetljeća kasnije, na proširenom teritoriju jurisdikcije Osječke komore (priključenjem dijela Srijema sa Zemunom nakon ukidanja Vojvodine, a zatim reinkorporacijom ranije slavonske Vojne krajine s Brodom, Petrovaradinom, Srijemskim Karlovcima i trgovištem Ruma) bilo je 1881. u svemu 11804 obrtnika. Od toga je manje od jedne trećine (3394 obrtnika odnosno 28,8%) radilo u osam gradskih središta, dok je pretežni dio bio raspršen u seoskim naseljima.[21]

Kretanje industrijskoga radništva u hrvatsko-slavonskim županijama 1890-1910.

Tvornička industrija koja svojom konkurencijom uništava obrtnike nije na području Slavonije bila neposredno prisutna, nego se radilo o prodoru industrijske robe široke potrošnje iz drugih krajeva države ili izvan nje. Zbog toga nije moglo doći do pojave koja je inače karakteristična za prvo doba radničkog pokreta: da radnici u manufakturnim i obrtničkim radionicama, osjećajući porast primjene strojeva kao prijetnju vlastitoj egzistenciji, tome suprotstavljaju akciju uništavanja tvorničkih mašina. Međutim, konkurencija industrijske robe izaziva otpor domaćih obrtničkih krugova, što se često izražava u nastojanjima da se administrativnim zahvatima javnih vlasti oteža prodaja jeftinije tvorničke produkcije na domaćem tržištu.[22]

Spomenuto je da obrtničko radništvo i isto tako maloobrtnici (bez pomoćnika ili s jednim od dva pomoćnika) imaju znatnu ulogu u radničkom pokretu Slavonije. Kod obrtničkog radništva, uslijed stagnacije obrtničke produkcije u nizu grana koje trpe od vanjske industrijske konkurencije, sve do potkraj stoljeća ne nalazimo u većem opsegu onaj element koji radi u krupnim obrtničkim radionicama (od 6 - 20 radnika) i koji bi mogao biti nosilac suradnje obrtničkog i industrijskog radništva. Nasuprot tome, prevladavaju obrtnički pomoćnici kod malih obrtnika: oni su pretežno po svojim bitnim obilježjima elemenat srodan maloobrtnicima, što znači da su socijalno-ekonomska grupacija koja se stalno koleba između realnog položaja najamnog radnika i težnje k samostalnom poslovanju.[23] Takvoj situaciji doprinosi strukturalna kriza obrta uslijed nužne preorijentacije na one grane koje nisu na udaru industrijske robe široke potrošnje iz drugih zemalja; to također uzrokuje dominaciju uslužnog obrta na selu. Tako dolazi do rascjepkanosti širom zemlje ionako usitnjenih obrtničkih pogona, što sve zajedno usporava formiranje radničke svijesti kod obrtničkog radništva.[24]

Tek potkraj XIX. stoljeća, istovremeno s jačom afirmacijom domaćeg poduzetništva u industrijskoj privredi gradskih naselja, javljaju se u tim središtima u većem opsegu krupnije obrtničke radionice. To je dovelo do promjene i u sastavu obrtničkog radništva Slavonije.

Osvrnut ćemo se također na pitanje formiranja najamnog radništva u agrarnoj ekonomici na slavonskom području. Socijalno-ekonomska diferencijacija seoskih gospodarstava bila je prvenstveno posljedica postupnog privlačenja sve širih regija u tokove trgovinske razmjene. Međutim, taj proces do sredine XIX. stoljeća - a u krajevima pod vojno-krajiškom upravom još i kasnije - usporava zadržavanje patrijarhalne ustanove zadružne organizacije. Dapače, i zakonodavstvo građanske države tijekom čitave druge polovice stoljeća koleba se između stava zaštite ove institucije ili tendencije k njenoj likvidaciji. Razvitak novog društveno-ekonomskog sustava danomice je u praksi lomio temelje zadružnih gazdinstava.[25] Kako je prerastanje kasnofeudalnih vlastelinstava u kapitalističke veleposjede teklo na terenu Slavonije veoma polagano, to su i mogućnosti zapošljavanja osiromašenog seljačkog stanovništva bile ograničene. Na tim

veleposjedima pretežno nalazimo kao stalno zaposlene samo manje grupe stručnih radnika (i to često izvana); dok se domaće stanovništvo uzima u posao većinom kod opsežnijih sezonskih poljoprivrednih radova, pa se prema tome radi o povremenom najamnom odnosu sitnoseljačkog elementa.[26]

Prema materijalima Osječke komore pojava tzv. seoskog proletarijata zapaža se u većoj mjeri od 1870-ih godina, nesumnjivo kao posljedica širenja opće agrarne krize i na ovom području. U spomenici koju je Komora podnijela početkom 1884. banu Khuenu Héderváryju povodom njegova nastupa, napose se podvlači: "... motreći metamorfosu koju narod u Slavoniji već od njekih deset godina probavlja, osjećamo jedan užasan pojav, koji nam vrlo velike brige zadaje. Pojav je to seljačkog proletarijata, koji se po zemlji sve to više množi. Bilo je to nesretnom diobom, ili prezaduživanjem seljačkog staleža, koje je naravan posljedak lošom blagostanju naroda u obće, bilo to krivnjom bezdušnih ljudi, koji iz pomanjkanja jednog obćeg zemaljskog hipotekarnog vjeresijskog zavoda, momentanu nuždu seljaka u svoju korist izcrpiti znadu, ili ma kojim drugim načinom; ali se žalibože neda zaniekati, da svakim danom sve to više bezkućnika biva, koji izgubivši na jur napomenute načine sav svoj imetak u nerietkom slučaju s mnogobrojnom obitelji u makar kakovih kolibah po hatarih i šumah živu."[27]

Podaci općeg statističkog popisa poljoprivrednih gospodarstava 1895. pokazuju već određene rezultate tih kretanja u strukturi slavonskog sela.[28] Na području svih triju slavonskih županija iznosio je tada udio posjeda do 5 jutara zemlje oko 40% svih gospodarstava, dok je udio zemljišne površine kojom su oni raspolagali bio deset puta manji (tj. svega 4%).

kategorija posjeda (u jutrima)	županija						svega	
	Požega		Virovitica		Srijem			
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
do 1 j.	3658	9,9	7081	21,7	12160	20,9	22899	17,9
od 1 do 5 j.	7932,	21,3	7132	21,8	12237	21,0	27301	21,3
od 5 do 100 j.	25516	68,6	18245	55,9	33493	57,5	77254	60,3
preko 100 j.	69	0,2	202	0,6	341	0,6	612	0,5
ukupno	37175	100,0	32660	100,0	58231	100,0	128066	100,0

Tablica 3. Udio sitnog seljačkog posjeda u Slavoniji 1895.

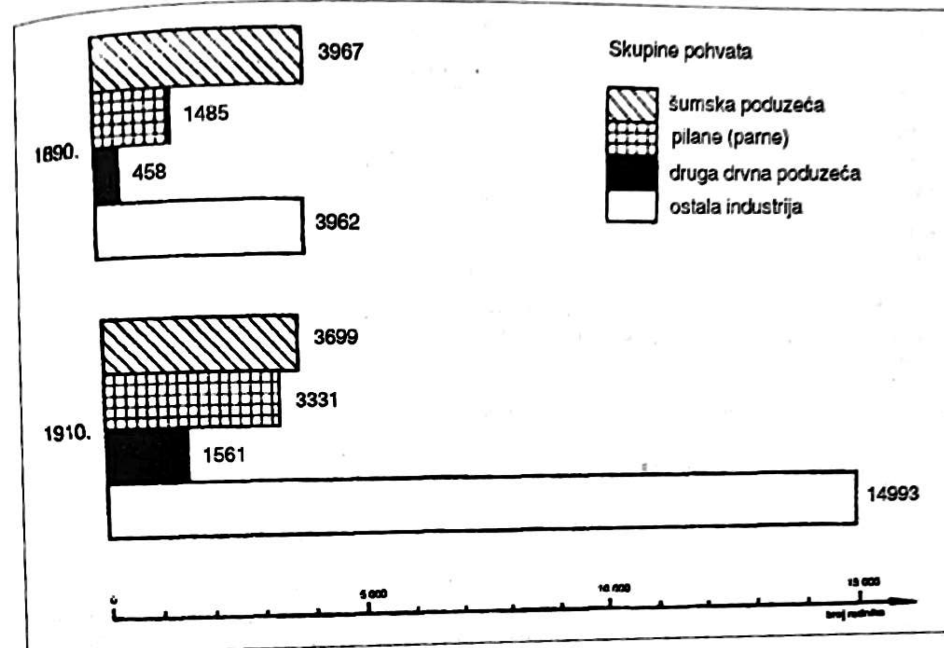
U Srijemskoj županiji bilo je 1895. ukupno 24397 gospodarstava do 5 jutara zemlje ili 41,9% svih posjeda; u Virovitičkoj županiji 14213 gospodarstava ili 43,5%, a u Požeškoj županiji 11590 gospodarstava ili 31,2%. Osnovna razlika između strukture u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji s jedne strane a u Požeškoj županiji s druge, javlja se zbog udjela onih najmanjih posjeda koji imaju svega

jedno jutro zemlje ili manje: takvih je u Požeškoj županiji oko 10%, a u ostale dvije županije dvostruko - odnosno 21 - 22% svih posjeda. U tome se odražava utjecaj brže diferencijacije u podravsko-podunavskoj regiji, dok je u Posavini vojno-krajiški sustav dulje vrijeme zadržavao proces raspadanja zadružnih gospodarstava.[29]

Ograničene mogućnosti zapošljavanja slobodne radne snage sitnoseljačkog ili bezzemljaškog elementa u samoj Slavoniji, bilo u domeni agrarne ili prerađivačke privrede, dovode potkraj XIX. stoljeća do ekonomske emigracije u zapadne zemlje. To će sve do Prvog svjetskog rata ostati značajan vanjski simptom stanja u našim krajevima.

Pokušat ćemo, na kraju, odrediti osnovne etape kretanja ekonomsko-socijalnih odnosa na području Slavonije u drugoj polovici XIX. stoljeća: utvrditi ključne faze razvitka moderne (kapitalističke) privrede i u njenom sklopu također procese geneze i konstituiranja radništva. Nakon što je revolucija 1848./49. dovela do ukidanja feudalnog društvenog i privrednog sustava u njegovim bitnim elementima, javljaju se u Slavoniji tijekom 50-ih i 60-ih godina XIX. stoljeća mnogobrojni znakovi da je i u tom dijelu Habsburške Monarhije započelo doba kapitalizma. Uz (detaljnije prikazana) nastojanja oko pokretanja različitih industrijskih pothvata koja poduzimaju građanski privrednici i veleposjednici, isti krugovi razvijaju također akcije u oblasti prometa i kredita: osnivaju se prve bankovne ustanove i štedionice, radi se na reguliranju riječne plovidbe (napose na Dravi) i formuliraju stavovi u pogledu izgradnje željezničkih magistrala nužnih za napredak slavonske privrede.[30] Premda je po svom kvantitativnom opsegu i stvarnim rezultatima sva ova djelatnost uglavnom skromna (naročito ako je usporedimo s onim što su u isto vrijeme postigle npr. češke zemlje pa i Ugarska), potrebno je podvući širinu zahvata - odnosno činjenicu, da su makar i početnim koracima obuhvaćene gotovo sve oblasti privrednog života.[31] U tom sklopu posve je prirodno što ova etapa razvitka ekonomsko-socijalnih odnosa u Slavoniji (koja traje do krize 1873.) bilježi također pojavu radništva i prva nastojanja oko njegovog okupljanja u borbi za bolje uvjete života i rada.

Daljnji tok zbivanja na slavonskom području određen je u prvom redu položajem ovih krajeva u sastavu nagodbene Hrvatske, nakon učvršćenja dualističkog sistema Austro-Ugarske Monarhije. Nagodbeni režim znači podređivanje uže Hrvatske i Slavonije interesima vladajućih krugova Ugarske; otežao je prevladavanje posljedica financijsko-poduzetničke krize iz 1873., kao i agrarne krize koja se javlja ubrzo nakon toga. Pod tim uvjetima, dolazi do deformiranja strukture kapitalističke ekonomike u Slavoniji: do predominantnog položaja šumske eksploatacije i drvno-prerađivačke privrede s jedne strane, a do stagnacije gradskih središta, njihove industrije, obrta, trgovine, kreditnih zavoda itd., s druge strane. To je dakako odlučno utjecalo i na daljnji tok procesa formiranja radničke klase do potkraj XIX. stoljeća, na određenu deformaciju njegovog sustava u kojem za dulje vrijeme izostaje jači i znatniji udio gradskog industrijskog radništva.[32]

Sastav industrijskoga radništva u sjevernoj Hrvatskoj 1890.-1910.

Prvi znakovi novih kretanja u pravcu prevladavanja spomenutih deformacija javljaju se od 1890-ih godina, a u punoj mjeri će se to osjetiti pred Prvi svjetski rat. Zbivanja u radničkom pokretu uže Hrvatske i Slavonije potkraj XIX. i na početku XX. stoljeća odraz su izmijenjene strukture radništva, u ovoj završnoj fazi konstituiranja građanskoga društva na našem području.

Bilješke

1 Vitomir Korać, Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji I. (Zagreb 1929.), str. 71. Autor dalje piše: "Pojava radničke klase plod je u prvom redu ekonomskog razvitka. Danas se pod imenom radničke klase obično razumijeva klasa proletarijata, tj. onaj socijalni sloj pučanstva, koji nema svojine nad sredstvima proizvodnje kojima radi, već koji radi u najamnom odnosu, za nadnicu. Jedini privredni izvor njegovog opstanka, dakle, jeste prodaja radne snage. I taj privredni odnos ima da bude trajan, a ne prelazan (kao npr. kod maloobrtničkih radnika). Bez sumnje, taj odnos ne nastaje najednom, preko noći, već je taj radni odnos plod jednoga dugoga ekonomskoga razvitka...".

2 Usp. H. Handke - H. H. Müller - H. Thümmler, Strukturprobleme der Arbeiterklasse - izvještaj s medunarodnog kolokvija o strukturi radništva i njenim promjenama u povijesti, održanog u Berlinu 22.-23. X. 1963. (Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, Berlin 1964./IV. str. 130-155).

3 Kamilo Firinger, Počeci manufakture i industrije u Osijeku (Osječki zbornik VI, Osijek 1958., str. 143-169);
Isti, Jedno stoljeće osječkog svilarstva 1761.-1861. (Arhivski vjesnik IV-V, Zagreb 1962., str. 295-321).

4 Usp. Rudolf Bićanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (Zagreb, 1951.)

5 Kamilo Firinger, Jedno stoljeće osječkog svilarstva... n. dj. Uz osječku svilanu (končaonicu, filatorij) radilo je u građanskoj Slavoniji 18 odmataonica (filanda), u vojnoj Slavoniji 10, a u građanskoj i vojnoj Hrvatskoj 18 odmataonica (prema stanju 1841.). Bečki zakupnici veletrgovci Hofmann i Goldstein držali su 1845. u svojim rukama samo 3 odmataonice sa 86 kotlova, dok je ostalih 15 pogona sa 218 kotlova bilo u vlasništvu drugih poduzetnika.

6 Igor Karaman, Ekonomske prilike u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda (Kolo Matica hrvatske 8 - 10, Zagreb 1966., str. 180-193.)

7 Igor Karaman, Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj Monarhiji nakon ukidanja feudalnih odnosa, 1849.-1873. (Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967., str. 7-25.)

8 Povijesni arhiv u Osijeku, Arhiv Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, anketa 1858. Prema tadašnjoj jurisdikciji Komore u toj anketi nije obuhvaćen dio Srijema sa Zemunom, niti područje slavonske Vojne krajine.

9 Bericht. der Handels- und Gewerbekammer für Slavonien, vom 2. Oktober 1860. (Osijek, 1862.), str. 71-86;
Izviestje trgovačke i obrtničke komore za Slavoniju (Osijek, 1864.), str. 20-44.

10 Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj Monarhiji pod nagodbenim sistemom, 1868.-1918. (Zbornik Historijskog instituta Slavonije 4, Slavonski Brod 1966., str. 283-374.)

11 Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije... n. dj. str. 341-345.

12 Vitomir Korać, Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji II. (Zagreb 1930.)

13 Izvješće Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osieku o narodnogospodarstvenim odnošajima komorskoga okružja tečajem godine 1890. (Osijek 1891.), tablica na str. 12-13.

14 Prema podacima iz vremena održavanja "Gospodarsko-šumarske te gospodarsko-obrtne regionalne izložbe u Osijeku" 1889. bilo je u svemu u Slavoniji 168 poduzeća; ali je od njih pod inspekcijom rada svega sedamnaest, koja imaju 41 parni stroj, dva plinska i jedan vodeni motor s ukupno 2223 KS, te 2272 radnika i 213 radnica. Usp. Kamilo Firinger, Prva osječka gospodarska izložba g. 1889. (Osječki zbornik VII, Osijek 1960., str. 147-164.).
Podaci koje autor donosi potječu iz komorskog izvještaja za 1889. u kojem se također navodi: "Od 4.000 u ovokomorskom okružju poslujućih tvorničkih radnika biti će ih jedva 5% pridošlih ili dobavljenih iz stranih zemalja, ostali su svi domaći radnici, koji su se liepo priučili tvorničkom poslovanju" (Izvješće trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku o narodnogospodarstvenim odnošajima komorskoga okružja tečajem godine 1889., Osijek, 1890. str. 62.)

15 Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije... n. dj.,str. 327-328.

16 Izvješće trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osieku o narodno-gospodarstvenim odnošajima komorskoga okružja osvrtom na zadnju dobu do god. 1894. (Osijek, 1895.). Šumskih poduzetnika bilo je (1890.) 24 domaća i 39 strana, ali kod ovih posljednjih ima ih mnogo koji su se pred više godina doselili i čitavu svoju djelatnost vezuju uz Slavoniju. U pogledu radnika navodi izvještaj da je kod parnih pilana oko 70% domaćih iz uže Hrvatske i Slavonije; dok su u šumskim poduzećima isprva radili drvosječe iz Primorja i Slovenije, zatim Ličani, a najzad Slavonci - ali je još uvijek najviše 20% domaćih i to na nuzgrednim poslovima (str. 96-97).

17 Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije... n. dj. str. 315-328.

18 I. Karaman, Privredni položaj Slavonije... n. dj. str. 315-328.

19 Usp. Mirjana Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća (Zagreb 1957.); Ista,

Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890.-1907. (Putovi revolucije 5, Zagreb 1965., str. 117-130).
Karakteristični su u tom pogledu negativni stavovi koji se javljaju u našem radničkom pokretu u odnosu prema tvorničkim, (tj. nekvalificiranim) radnicima. O tome npr. "Radnički glasnik" (Zagreb, 30. V. 1889.) piše: "Zamisao, primati naime osim obrtničkih još i tvorničke radnike, osobito odkako su se počele tvornice i kod nas po malo dizati, nailazi kod mnogih još na odpor. Oni vele, zašto da primamo u družtvo druge radnike i radnice, koji nisu obrt naučili; a ne uzimlju u obzir, da i bez naukovne svjedočbe onaj isti posao, ako ne bolje, a ono sigurno gorje od njih ne rade, i da kraj uvađanja raznih strojeva sve više obrtnički radnici padaju. Nadalje pričaju, da se ne slažu ni sa čašću obrtničkih radnika, da su u družtvu s onakvimi radnici". (citirano prema: Josip Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880.-1895. sv. I, Zagreb s. a., str. 158).
U istom duhu još i socijaldemokratska "Sloboda" u svom prvom broju 1. IV. 1892. težište stavlja na kapitalističku, tvorničku konkurenciju (koja prijeti obrtničkom poduzetniku, pa time i obrtničkom radniku) a ne na kapitalističku eksploataciju; to se također ponavlja u proglasu povodom osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1894. (usporedi: Josip Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj 1880.-1895., sv. II, Zagreb 1958. str. 40. i 253.)

20 Povijesni arhiv u Osijeku, Arhiv Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, br. 2/1852. ("Imenik svih tèrgovacah i obèrtnikah u obsegu c. k. županiah osěčke i požežke u svèrhu izbora za podignutje tèrgovačke i obèrtničke komore u Osěku po glasu naredbe visokog c. k. ministerstva tergovine od 18. ožujka 1850. preduzeti imajućeg se kao izbornikah popisanih").

21 Izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Osieku o narodno-gospodarstvenom stanju Slavonije do konca godine 1881. (Osijek 1884.), str. 180-191.

22 Zanimljiv je npr. dopis Obrtnog zbora u Novoj Gradiški upućen Osječkoj komori potkraj 1886. u kojem se traži razjašnjenje "da li smiju trgovci u mjestu, gdje ima obrtnika, naručivati iz tvornica drugih pokrajina stvari, koje dotični obrtnici sami proizvode, te iste prodavati nedeljnim danom", jer "u istinu obrtnici radi prekomjerne konkurencije po trgovci naručbenom robom trpe, te obrt sve to većma pada, te se je bojati, da će malo po malo obrtnika pojedinih grana nestati, ako se tomu za vriemena ne pomogne...". Povijesni arhiv u Osijeku, Arhiv Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, br. 2846/1887).

23 "Loši uticaj cehovskoga duha bio je i tradicionalna nada i želja da se postane majstor, a što je bilo poduprto i naročitim privrednim uslovima, koje smo ranije izložili. Kada neki radnik svoj položaj u društvu smatra tek prolaznim, kao što ga je smatrao cehovski kalfa, sasvim je prirodno, da on tom položaju ne poklanja baš osobitu pažnju. Svako, pa i najveće, zlo lakše se podnese ako postoji živo uvjerenje, da je to zlo prolaznoga karaktera. Tek kada nema običnoga izgleda na izlazak traže se novi putevi i načini", (Vitomir Korać, n. dj. II, str. 43).

24 Prema citiranom izvještaju Osječke komore za 1881. sastav obrta u Slavoniji po glavnim strukama pružao je tada ovu sliku: 1429 ugostitelja, 1118 kovača, 944 mlinara, 616 kolara, 553 postolara, 517 mesara, 441 opančar, 440 stolara, 420 krojača, 409 bačvara, 329 čizmara, 176 pekara itd. Seoski uslužni obrt (kao što su kovači, kolari, bačvari, pa mlinari) naročito je zastupan, a kod odjevnog obrta brojnija je grupa onih koji proizvode obuću nego li odjeću.

25 Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije... n. dj., str. 354-371.

26 Prema podacima u djelu: Milovan Zoričić, Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju (Rad JAZU 125, Zagreb 1896., str. 50-197), bio je 1890. udio poljoprivrednih radnika i članova njihovih obitelji u ukupnom gradskom stanovništvu uže Hrvatske i Slavonije 6,7% a u izvangradskim naseljima 7,6%. Medutim, odgovarajući postotci za Slavoniju iznose:

županije		gradovi	
Požega	7,9%	Osijek	7,0%
Virovitica	20,0%	Brod	10,3%
Srijem	16,3%	Požega	11,0%
		Mitrovica	3,5%
		Petrovaradin	8,8%
		Sr. Karlovci	18,3%
		Zemun	10,9%
		trg. Ruma	14,3%

27 Spomenica trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju Njegovoj Preuzvišenosti Dragutinu grofu Khuen-Hédervárskom od Hédervárya... banu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, uručena posebnom deputacijom u Zagrebu 25. veljače 1884. (Osijek 1884.) U spisu se dalje kaže: "Ovaj element nije doduše za sad još pogibeljan, jer se istom u svom prelaznom stanju nalazi, a i broj njegov još nije toli veliki, da bi ljudskom družtvu od velike štete bio. Nu pojav taj svakojako je osobite pažnje vriedan, pa pošto se takovi bezkućnici svakim danom množe, osobito, ako se i nadalje po čitavi seljački posjedi za zaostatke poreza po državnom eraru u bezcienje (u mnogom slučaju za jedan forint) prodavali budu, onda će ti elementi prevladati svojim brojem javnu sigurnost u zemlji, te će Slavonija doživjeti vrieme, u kom će se prevrat i demoralizacija najmanjom nesrećom smatrati moći". Komora traži osiguranje zaposlenja za ove beskućnike, tj. da se pokrenu javni radovi i unaprijedi industrija.

28 Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905. (Zagreb 1913.), str. 337-340. Od ukupno preko dva milijuna jutara zemlje kod svih poljoprivrednih gospodarstava u Slavoniji (obuhvaćenih ovim popisom 1895.) otpadalo je na posjede do 1 j. u svemu 9721 jutro, a na posjede od 1 do 5 j. u svemu 76978 jutara.

29 Vitomir Korać, n. dj. II, str. 433-434. piše: "Pravo proletarizovanje sela tj. gubljenje seljačkoga posjeda počelo se da javlja tek osamdesetih godina 19. stoljeća i da od tada, s napretkom mašinizma u poljoprivredi, zauzme brzi napredak tokom posljednjeg desetljeća 19. i prvog desetljeća 20. stoljeća. To se u oštrijim oblicima prvo javlja u sjevernom Srijemu (u tzv. provincijalnom njegovom dijelu) i u osječkoj županiji, naročito u njenoj Podravini, gdje je veliki posjed bio razmjerno zastupan najjače u čitavoj zemlji. U tim desetljećima već je postojao veliki broj zemljoradničkoga proletarijata, čija je pretežna privreda bio najamni rad u poljoprivredi".

30 Igor Karaman, Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja... n. dj.

31 U pogledu razvitka radništva i radničkog pokreta u češkim zemljama usporedi:
J. Purš, The situation of the working class in the Czech lands in the phase of the expansion and completion of the industrial revolution 1849.-1873. (Historica VI, Prag 1963. str. 145-237);
Isti, The working-class movement in the Czech lands in the expansive phase of the industrial revolution (Historica X, Prag 1965., str. 67-157).
Za Ugarsku usporedi:
M. Lacko, O sostave vengerskogo fabrično-zavodskogo rabočego klassa v period promišlennogo perevorota (Studio Historica 20, Budimpešta 1960);
T. Erényi, Die Hauptrichtungen der Entwicklung der Gewerkschaft bewegung in Ungarn 1868.-1904. (Studia Historica 35, Budimpešta, 1960.)

32 Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije... n. dj.
Usporedi također zanimljive podatke o položaju radnika u industrijskim poduzećima Osijeka i Slavonije oko 1890. koje sadrži zbirka dokumenata: Ive Mažuran, Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867.-1894. (Osijek 1967.). To su izvještaji o pregledu tvornica u Osijeku 1887.-1890. (dok. br. 273, 274, 275, 284, 292, 296); zatim izvještaj tajnika Osječke komore N. A. Plavšića kao zemaljskog tvorničkog nadzornika o stanju radnika u slavonskim poduzećima 1889. (dok. br. 285), te "poslovni red" različitih osječkih poduzeća (dok. br. 276, 278, 280, 281, 282, 290, 291, 293, 294, 312, 332, 333, 336, 340).

RAZVITAK SLAVONSKO-SRIJEMSKE DRVNOPRERAĐIVAČKE INDUSTRIJE I ULOGA TVRTKE GUTMANN U BELIŠĆU DO PRVOG SVJETSKOG RATA

Postanak drvno-prerađivačkog kompleksa sa središtem u Belišću, kao i gotovo pola stoljeća njegova razvitka - do raspada Austro-Ugarske Monarhije na kraju Prvog svjetskog rata 1918. godine - zbivaju se u razdoblju kad je šira slavonska regija, u kojoj kombinat djeluje, pod odlučujućim društveno-ekonomskim utjecajem vladajućeg dualističkog sistema u državi Habsburgovaca.

Premda je u revoluciji 1848./49. god. bio i na ovom području konačno ukinut preživjeli feudalni poredak, ovisnost od vanjskih faktora (bilo Beča, ili Budimpešte) kočila je afirmaciju domaćih poduzetničkih snaga u procesu rane industrijalizacije. Napose se to osjetilo nakon dualističke podjele Monarhije 1867./68. god., kad Slavonija (u sklopu nagodbene Hrvatske) potpada pod izravnu vlast vodećih krugova Mađarske, te uslijed financijske krize 1873. god. Zbog toga je u posljednjoj četvrti XIX. st. dominantnu ulogu u industrijskom razvitku slavonske regije preuzeo vanjski kapital, posebno zainteresiran za unosnu eksploataciju veoma kvalitetnog drvnog blaga u stoljetnim hrastovim šumama.

Na toj osnovi ostvaruje se poslovna sprega između ovdašnjih veleposjednika (pretežno iz redova strane aristokracije) i vanjskog kapitala: mađarskog, austrijskog ili zapadnoeuropskog. Glavno područje na kojem se osnivaju ova krupna šumska poduzeća za sječu i obradu drva, kao i pogoni parnih pilana, ležalo je u slavonskoj Podravini. Ovdje su također bila još od početka XVIII. st. oformljena najprostranija kasnofeudalna vlastelinstva, koja tijekom druge polovine XIX. st. kao kapitalistički veleposjedi glavni izvor prihoda nalaze u prodaji svojeg hrastovog drva, namijenjenog za produkciju bačvarskih dužica (mnogo traženih u Francuskoj i Njemačkoj) ili druge drvne robe. Nasuprot tome, u slavonskoj Posavini - na teritoriju ukinute Vojne krajine - dulje se održao i domaći poduzetnik kao vlasnik skromnijih pothvata drvne industrije. Potrebno je istaći da se potkraj prošlog stoljeća na bazi drvne sirovine razvija u Slavoniji također nekoliko važnih pothvata kemijske industrije za proizvodnju tanina (hrastova ekstrakta), koji su po kapitalu dijelom vezani uz postojeća krupna poduzeća drvno-preradivačke privrede.

U tom krugu nalazimo kao posebno značajno - i na ovom tlu desetljećima prisutno - poduzeće upravo tvrtku S. H. Gutmanna (poteklu iz susjednih mađarskih

krajeva preko Drave, iz Velike Kaniže), koja se od 1884. god. smjestila u Belišću i svoje djelovanje znatnim dijelom zasnivala na šumama valpovačkog veleposjeda grofova Normanna.

Sve do početka XX. st. ova je preradivačka grana u stalnom usponu. Tek oko 1907. god. dolazi do izvjesnog zastoja (naročito kod poduzeća za šumsku eksploataciju) uslijed konkurencije sjeveroameričkog i ruskog produkta na svjetskom tržištu. Ipak je drvna industrija - napose ako se uzme u obzir i djelovanje tvornica tanina - zadržala i nadalje vodeće mjesto u sastavu slavonske ekonomike.

ZNAČENJE DRVNO-PRERAĐIVAČKE PRIVREDE SLAVONIJE U STRUKTURI INDUSTRIJSKE EKONOMIKE SJEVERNE HRVATSKE

Razvitak industrijske ekonomike na području Slavonije do Prvog svjetskog rata bio je moguć samo u onim općim društveno-političkim uvjetima, kakve je za cjelokupni prostor sjeverne Hrvatske odredio nagodbeni sustav iz 1867./68. god. Potrebno je pri tome naglasiti, da u sastavu preradivačke privrede nagodbene Hrvatske poslije velike krize 1873. god. posebno istaknutu ulogu dobiva šumska eksploatacija i na njoj zasnovana drvno-preradivačka industrija.[1] Stoga se u desetljećima do kraja XIX. st. područje Slavonije (bogato dragocjenim hrastovim šumama) javlja kao razvijeniji dio hrvatsko-slavonskog prostora u pogledu industrijskog poduzetništva i radništva.

Do znatnijih promjena u tome dolazi, kao što je spomenuto, tek na prijelazu stoljeća. Zbog jake američke i ruske (a dijelom također i bosanske) konkurencije na tržištu drvne robe, zapaža se u godinama pred Prvi svjetski rat negativan odraz na našu drvnu proizvodnju.[2] Uslijed toga i u sastavu hrvatsko-slavonske prerađivačke djelatnosti od početka XX. stoljeća slabi udio slavonskog područja. Tim više, što u isto vrijeme izvjestan napredak i povoljniji razvitak bilježi tvornička industrija domaćih kapitalista u gradskim naseljima Hrvatske (naročito u glavnom gradu Zagrebu).

Stanje industrijske ekonomike na području nagodbene Hrvatske u doba kad nastaje drvno-prerađivački pothvat u Belišću ocrtava nam tzv. popis obrta, proveden 1883. god. Analizu tog popisa dao je Milovan Zoričić u svom djelu "Statističke crtice...", publiciranom prigodom velike zemaljske izložbe u Budimpešti.[3] Kategorizacija poduzeća po opsegu zaposlene radne snage (kao glavnom pokazatelju koji sadrže sve statističke evidencije industrijske privrede do kraja Austro-Ugarske Monarhije) data je u ovom popisu po kriterijima što su različiti od kasnijih statističkih razvrstavanja, pa ne omogućavaju u potpunosti izravnu usporedbu.[4] No, konkretni podaci Zoričićeve obrade veoma instruktivno govore o stanju industrijske (i obrtničke) djelatnosti na hrvatsko-slavonskom prostoru početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća.

Ukupno je ovim popisom bio obuhvaćen 441 obrtničko-industrijski pothvat (s više od pet zaposlenih radnika), od čega je 55 pogona ili 12,5% bilo u oblasti drvne prerade. Treba napomenuti da ovdje nisu ubrojena poduzeća za šumsku eksploataciju, nego samo pilane. Drvosječe su, naime, prilikom popisa evidentirani kao radnici koje zapošljavaju trgovci drvom, tako da je njih oko tri i pol tisuće u 1883. god. pripisano uz trgovinsku privredu. Unatoč tome možemo iz detaljnije analize podataka o pilanama i tvornicama pokućstva utvrditi, da se udio ove grane jače osjeća upravo u kategorijama krupnijih pothvata. Tako je kod pogona sa 6 do 10 radnika tek svaki jedanaesti pothvat iz oblasti drvne prerade, a kod pogona s 11 do 100 radnika već svaki šesti ili sedmi pothvat znači pilanu odnosno tvornicu drvne robe; u krupnoj industriji (s više od sto zaposlenih) nalazimo od ukupno 17 poduzeća u sjevernoj Hrvatskoj tri parne pilane i dvije tvornice pokućstva - tj. oko jedne trećine pothvata pripada drvnoj industriji. Detaljniji uvid pruža Tablica 1.

vrst poduzeća	kategorija poduzeća po broju radnika									
	6-10		11-50		51-100		preko 100		svega	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
- pilane	11	4,6	28	10,9	1	5,3	3	17,6	33	7,5
- proizvodnja pokućstva i drvne robe,	11	4,6	7	4,3	2	10,5	2	11,8	22	5,0
zajedno	22	9,2	25	15,2	3	15,8	5	29,4	55	12,5
- ostali pogoni	218	90,8	140	84,8	16	84,2	12	70,6	386	87,5
ukupno	240	100,0	165	100,0	19	100,0	17	100,0	441	100,0

Tablica 1. "Popis obrta" u nagodbenoj Hrvatskoj 1883. god.

Za kategorije krupnijih poduzeća (s 51 do 100 radnika ili s više od sto zaposlenih) raspolažemo također točnim podacima o njihovoj radnoj snazi, kao i o teritorijalnom rasporedu. U četiri velike parne pilane i četiri tvornice pokućstva zaposleno je bilo 1883. god. ukupno više od tisuću osoba, tj. oko 1/4 svih radnika u tim kategorijama pothvata sjeverne Hrvatske.[5]

Sastav industrijske privrede na slavonskom prostoru tada može se ocrtati ovako: "Industrija grada Osijeka imala je od krupnih pogona u 1883. dvije tvornice šibica, tvornicu stakla i paromlin. Tadašnji sastav i smještaj većih industrijskih poduzeća u Slavoniji i Srijemu odražava sliku koju ćemo u daljem razvitku susretati na tom području. Uz tradicionalnu proizvodnju stakla (Zvečevo, Ivanovo Polje) i novu veleindustriju cementa u srijemskom središtu Beočinu (dvije tvor-

nice) ostali pothvati vezani su uz eksploataciju i preradu drvnog blaga iz slavonskih šuma; to su velike pilane u Našicama (250 radnika), Gorjanima (93 radnika), te dvije u Bizovcu (zajedno 202 radnika), zatim tvornica tanina u Županji, a ovdje treba uzeti u obzir i već spomenuta šumska poduzeća u organizaciji trgovaca drvom."[6]

Statistička evidencija omogućava nam sustavno praćenje i uspoređivanje stanja industrije u Slavoniji od 1890. god. dalje do raspada Austro-Ugarske Monarhije. Ti su podaci objavljeni napose u dva sveska "Statističkog godišnjaka" za užu Hrvatsku i Slavoniju.[7]

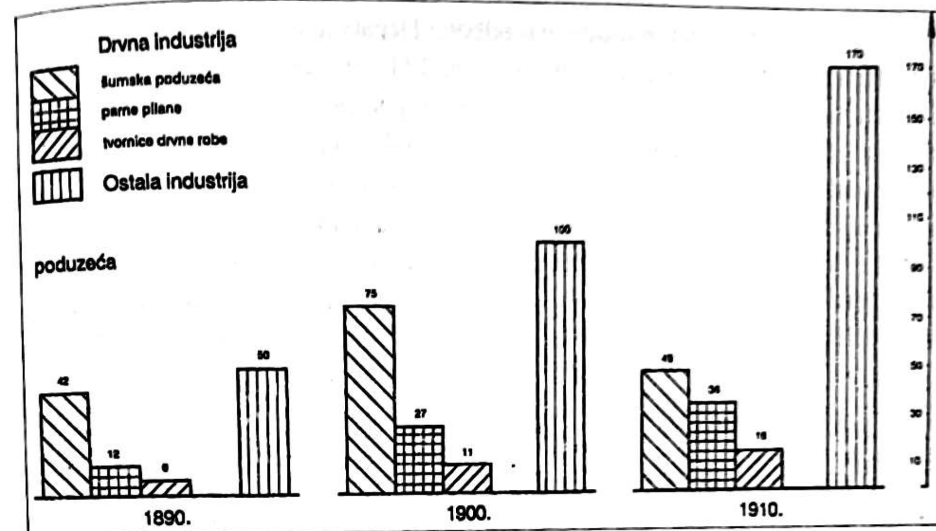
Sastav industrijske ekonomike nagodbene Hrvatske u 1890. god. i udio slavonskog područja napose u pogledu drvno-prerađivačkog poduzetništva pokazuje nam Tablica 2.

vrst poduzeća	uža Hrvatska		Slavonija		zajedno	
	pogona	radnika	pogona	radnika	pogona	radnika
- šumski pothvati	9	609	33	3378	42	3987
- parne pilane	5	223	7	1262	12	1485
- drvne tvornice,	6	458	-	-	6	458
zajedno	20	1290	40	4640	60	5930
- ostala industrija	31	2581	19	1381	50	3962
ukupno	51	3871	59,	6021	110	9892

Tablica 2. Industrijska privreda u sjevernoj Hrvatskoj 1890. god.

Dajući sumarnu ocjenu naše industrije u 1890. god. pisao je Milovan Zoričić: "Prve dvie vrsti, razni šumski podhvati za izrađivanje dužica i prevlaka, i paropile, obsižu same gotovo polovicu svih podhvata s preko polovice cieloga pomoćnoga osoblja od 9892 osobe, zabavljena u našoj velikoj industriji. A ako se njim pribroje i ostali obrti iz industrije drva i reziva, što su iskazani u gornjem pogledu, naći će se, da na samu skupinu industrije drva otpadaju 54 postotka svih podhvata i 60% svega pomoćnoga osoblja. Kraj nje ima bar u naših prilikah nešto znatniji broj pothvata još kod industrije tanina, stakla, cementa, opeka i kod mlinarskoga i tiskarskoga obrta. Za sve druge vrsti iskazuje se samo po jedan ili najviše dva pothvata."[8]

Pri razmatranju teritorijalnog smještaja drvne industrije u 1890. god. ističe se kod broja i opsega šumskih poduzeća i parnih pilana značenje slavonskog područja - naročito velikih pilanskih pothvata u Podravini (Virovitička županija), te šumskih poduzeća u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji. Tvornice drvne robe locirane su, doista, u krajevima uže Hrvatske; ali, s obzirom na njihov relativno skroman broj i opseg među poduzećima drvne industrije, time se ne

Udio drvne industrije u industrijskoj privredi sjeverne Hrvatske 1890.-1910.

mijenja bitnije opća slika, prema kojoj prevladava eksploatacija šuma i na njoj zasnovana prerada u Slavoniji.

Na to ukazuje također usporedba udjela ukupne drvne industrije na užem hrvatskom i na slavonskom području 1890. god. Drvna industrija predstavlja 39,2% svih tvorničkih pogona i 33,3% svih industrijskih radnika uže Hrvatske, dok u Slavoniji njen udio doseže 67,8% pogona i čak 77,1% industrijskog radništva. Potrebno je uz to opet napomenuti, da se na eksploataciji drva temelji i proizvodnja tanina (koja je inače uvrštena u kemijsku granu). Budući da je svih pet tadašnjih tvornica tanina sa 666 zaposlenih smješteno u slavonskoj regiji, to je udio ostale industrije u Slavoniji još skromniji.[9]

Cjelovit uvid i kretanje hrvatsko-slavonske industrijske privrede potkraj XIX. st. i na početku XX. st. pruža Tablica 3.

godina	uža Hrvatska		Slavonija		zajedno	
	broj	%	broj	%	broj	%
1890.						
poduzeća	51	46,4	59	53,6	110	100,0
radnika	3871	39,1	6021	60,9	9892	100,0
1900.						
poduzeća	92	43,2	121	56,8	213	100,0
radnika	8337	44,4	10462	55,6	18799	100,0
1910.						
poduzeća	145	53,5	126	46,5	271	100,0
radnika	11033	46,8	12571	53,2	23604	100,0

Tablica 3. Kretanje industrijskog poduzetništva i radništva u nagodbenoj Hrvatskoj 1890.-1910. god.

U odnosu na cjelokupno područje nagodbene Hrvatske obuhvaćala je slavonska industrija u 1890. god. 53,6% svih poduzeća i 60,9% svih industrijskih radnika; taj je udio dva desetljeća kasnije u 1910. god. pao na 46,5% poduzeća i 53,2% radnika. Slavonija je, dakle, i nadalje raspolagala s približno polovinom prerađivačke ekonomike sjeverne Hrvatske, ali je naročito velik zastoj zabilježen u oblasti šumske eksploatacije. Održanje i izvjestan napredak ostalih industrijskih grana, kao napose širenje veleindustrijskog poduzeća za produkciju cementa u Srijemu ili porast broja tvornica u slavonskoj metropoli Osijeku, omogućili su da se kriza i stagnacija šumskih pothvata ne osjeti u punoj mjeri kod sumarne ocjene stanja pred Prvi svjetski rat.

Kao što je spomenuto, negativne tendencije u razvitku naše drvne industrije uslijed promjena uvjeta na svjetskom tržištu početkom XX. st. odrazile su se u prvom redu na zastoju šumskih poduzeća. To nam pokazuje usporedba udjela pojedinih vrsta pothvata drvne prerade u industriji sjeverne Hrvatske 1890. i 1910. god. (vidi Tablicu br. 4).

vrsta poduzeća	1890.				1910.			
	poduzeća		radnika		poduzeća		radnika	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
- šumski pothvati	42	38,2	3987	4,3	49	18,1	3699	15,7
- parne pilane	12	10,9	1485	15,0	36	13,3	3331	14,1
- drvne tvornice	6	5,4	458	4,7	16	5,9	1581	6,7
zajedno	60	54,5	5930	60,0	101	37,3	8611	36,5
ostala industrija	50	45,5	3962	40,0	170	62,7	14993	63,5
ukupno	110	100,0	9892	100,0	271	100,0	23604	100,0

Tablica 4. Udio drvne prerade u industriji sjeverne Hrvatske u 1890. i 1910. god.

Kao što proizlazi iz datoga pregleda, relativni udio broja poduzeća i zaposlenih radnika kod parnih pilana i drugih tvornica drvne robe u sastavu industrije nagodbene Hrvatske bio je u doba pred Prvi svjetski rat čak nešto povoljniji nego li dvadeset godina ranije: dok je 1890. god. taj udio dosizao zajedno (za paropilane i drvne tvornice) 16,3 pothvata i 19,7% radništva, iznosi on u 1910. god. 19,2 pothvata i 20,8% radništva. Nasuprot tome, značenje poduzeća za šumsku eksploataciju pretrpjelo je veliku promjenu: od približno 2/5 svih poduzeća industrijske ekonomike sjeverne Hrvatske pada taj omjer ispod 1/5 pogona, a kod zaposlenog radništva od 40,3% dapače na svega 15,7% radne snage u 1910. god. Možemo dakle reći, da se udio takvih poduzeća pred Prvi svjetski rat više nego prepolovio u odnosu na ranije stanje.[10]

S obzirom da se je - zbog raspoložive drvne sirovine visoke kvalitete - veliki dio šumskih poduzeća i drugih pogona drvno-prerađivačke privrede nalazio u Slavoniji, razumljivo je što su se ocrtane osnovne tendencije u kretanju ove industrijske grane odrazile neposredno u razvitku slavonskog područja. U kojoj mjeri je upravo na tlu triju slavonskih županija (Virovitička, Požeška i Srijemska) u cjelokupnom razdoblju od Prvog svjetskog rata bila smještena eksploatacija drvnog blaga, pokazuje nam Tablica 5.

godina	uža Hrvatska		Slavonija		zajedno	
	broj	%	broj	%	broj	%
1890.						
poduzeća:						
- drvna ind.	20	33,3	40	66,7	60	100,0
- ostala ind.	31	62,0	19	38,0	50	100,0
radnika:						
- drvna ind.	1290	21,7	4640	78,3	5930	100,0
- ostala ind.	2581	65,1	1381	34,9	3962	100,0
1910.						
poduzeća:						
- drvna ind.	38	37,6	63	62,4	101	100,0
- ostala ind.	107	62,9	63	37,1	170	100,0
radnika:						
- drvna ind.	2326	27,1	6285	72,9	8611	10,0
- ostala ind.	8707	58,1	6286	41,9	14993	100,0

Tablica 5. Teritorijalni smještaj drvne i ostale industrije na hrvatsko-slavonskom području u 1890. i 1910. god.

U osnovnim relacijama dosiže slavonska drvno-prerađivačka grana oko 2/3 poduzeća te vrste u nagodbenoj Hrvatskoj, a kod teritorijalne raspodjele radništva zaposlenog u šumskim pothvatima i drugim pogonima za produkciju drvne robe dosiže udio Slavonije dapače i preko toga. S druge strane, analiza smještaja ostale industrijske djelatnosti na području uže Hrvatske i Slavonije ujedno pokazuje da je takva tvornička ekonomika (tj. izvan oblasti drvne eksploatacije) u ovoj pokrajini potkraj XIX. st. i do Prvog svjetskog rata obuhvaćala tek nešto više od jedne trećine svih poduzeća i radnika hrvatsko-slavonskog područja.

Nakon što smo tako u glavnim crtama utvrdili položaj i značenje drvne industrije Slavonije u okviru cjelokupne kapitalističke prerađivačke privrede nagodbene Hrvatske, potrebno je detaljnije razmotriti obilježja ove važne grane slavonske ekonomike u vrijeme kad nastaje i razvija svoju početnu djelatnost veliki kompleks tvrtke S. H. Gutmanna u Belišću.

RAZVITAK ŠUMSKE EKSPLOATACIJE I DRVNE PRERADE U SLAVONIJI POD NAGODBENIM REŽIMOM

DRVNA INDUSTRIJA SLAVONIJE U OSAMDESETIM GODINAMA 19. ST.

Kao što je ranije spomenuto, tzv. popis obrta iz 1883. god. obrađen je na specifičan način, zbog čega njegove podatke ne možemo izravno komparirati s kasnijim redovnim statističkim evidencijama. Osnovni uvid u stanje slavonske drvno-prerađivačke grane početkom osamdesetih godina XIX. st., koji nam pruža taj popis, omogućava ipak sagledavanje stupnja dotadašnjeg razvitka industrijskog iskorištavanja drvne sirovine u ovoj pokrajini.

Opseg poslovanja s drvnim blagom iz prostranih šuma Slavonije očituje se u navodu Milovana Zoričića, da je u vrijeme popisivanja kod tamošnjih trgovaca radilo oko tri i pol tisuće drvosječa: "... uzeto je kod trgovine u račun do 3500 osoba, što su jih trgovci liesom upotrebljavali po slavonskim šumah".[11] Jednako tako je i grupacija krupnijih parnih pilana, evidentiranih 1883. god., bila smještena na slavonskom tlu. U kategoriji takvih poduzeća (s više od pedeset zaposlenih) obuhvaćena su četiri pilanska pogona s ukupno 545 radnika, a njihova je lokacija bila u Našicama, Gorjanima i na području Bizovca. Ti podaci, dakle, dokazuju da se šumska eksploatacija najvećim dijelom razvila u ovoj pokrajini.

U procesu širenja drvne prerade na području Slavonije od osamdesetih godina prošloga stoljeća odlučna uloga pripala je naročito vanjskom kapitalu, koji je - u poslovnom partnerstvu s vlasnicima prostranih šumskih kompleksa na slavonskim veleposjedima - investirao svoja financijska sredstva za pokretanje krupnih pilanskih poduzeća. Pošto je ova veleposjednička aristokracija, porijeklom iz redova stranih (mađarskih ili austrijskih) velikaških obitelji, još od početka XVIII. st. svojim interesima bila uglavnom vezana uz vodeće društveno-političke faktore u Habsburškoj Monarhiji, to je i ban Khuen-Héderváry (1883.-1903.) mogao u slavonskim magnatima naći glavni oslonac za provođenje svoje politike podvrgavanja nagodbene Hrvatske dualističkom režimu.[12] Upravo tijekom dvadeset godina njegova banovanja postaje u razvitku ekonomskih odnosa u Slavoniji veoma snažno prisutan utjecaj austro-ugarskog i stranog kapitala potiskujući slabije domaće snage nacionalne trgovačke buržoazije.[13]

Područje širenja većih šumskih poduzeća i krupnijih parnih pilana podudara se napose s rasprostranjenošću slavonskih veleposjeda na nekadašnjem tzv. Provincijalu. U slavonskoj Posavini moglo se je domaće skromnije poduzetništvo nešto jače afirmirati u oblasti šumske eksploatacije, zahvaljujući za njih povoljnijem postupku krajiških vlasti koje nisu odjednom davale na iskorišćavanje veće komplekse. No, nakon krize 1873. god. omogućeno je bilo krupnom kapitalu da zahvati i krajeve bivše Vojne krajine. O tome kaže zagre-

bačka Trgovačko-obrtnička komora u izvještaju iz 1890. god.: "Po prilici do god. 1873. imala je naša šumska uprava uredbu, da se na manje hrpe šuma prodavaju i to primjereno po postepenom razvitku domaćih trgovaca, a tim bje omogućen pristup velikom broju naših trgovaca. Od te dobe nastadoše prodaje u veliko. Trgovačka naobrazba za svjetsku veletrgovinu ne bijaše u nas takova, da se domaći trgovci mogoše sdružiti onako, kako je to slučaj kod Société d'import. de chêne u Barču itd. Ove tuđe trgovačke kuće skoro su sama velika družtva, s kojima se naš domaći trgovac ni u pogledu glavničnom ni u pogledu polučenih refakcija takmiti nije mogao..."[14]

Zanimljivo je zabilježiti, da je osječka Komora - ukazujući na istu pojavu - mnogo više naklonjena stranim faktorima koji djeluju u slavonskoj drvnoj industriji. Tako u izvještaju iz 1894. god. kaže: "Da je broj stranih poduzetnika... veći nego li domaćih, razjasnjuje se time, što izradba šuma i trgovine sa hrestovom građom zahtjeva velike novčane glavnice, a malo ima domaćih poduzetnika koji takvom glavnicom raspolažu. Nu i od onih brojno kao strani navedenih poduzetnika imade ih većina, koji su se još od prije mnogo godina u Slavoniji nastanili, te ovdje neprekidno u šumama rade, ovdje živu i sve svoje trgovačke poslove obavljaju. I ovi poduzetnici nemogu se dakle nazvati tuđincima, pošto isti u Slavoniji porez plaćaju i sve ine terete nose, kao i drugi domaći žitelji".[15]

Takav stav se nesumnjivo objašnjava zajedničkim ekonomskim interesima i uskim poslovnim vezama kruga domaćega građanskog poduzetnišva u slavonskoj metropoli s ovdašnjim veleposjedom u sjevernoj i središnjoj Slavoniji, uz oslonac na poznatu tzv. slavonsku politiku bana Khuena-Héderváryja.

Izraz takve orijentacije bila je, među ostalim, i "Gospodarsko-šumarska te gospodarsko-obrtna regionalna izložba" u Osijeku koju je 20. VIII. 1889. god. otvorio sam ban. Izložba je imala pokazati privredno stanje pokrajine, o čemu je tajnik osječke Komore N. A. Plavšić dao instruktivne podatke u izložbenom katalogu - ističući napose značenje drvne industrije.[16] U jednoj ranijoj studiji naglasio sam, da je "u tom smislu simptomatično da je ban Khuen na sam dan otvaranja gospodarske izložbe prisustvovao puštanju u pogon uskotračne šumske industrijske željeznice tvrtke S. H. Guttmann u Belišću na relaciji Belišće - Donji Miholjac i posjetio veliku pilanu iste firme u tom kraju."[17]

Stanje industrijskog poduzetništva u Slavoniji potkraj osamdesetih godina XIX. st. (u vrijeme osječke Gospodarske izložbe) prikazuje također izvještaj Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku za 1889. god.[18] U toj publikaciji ponovo se ističe uloga eksploatacije šumskog blaga i drvne prerade.

Osim šumskih pothvata u kojima se proizvode bačvarske dužice i rezana građa, izvještaj Komore bilježi jedanaest parnih pilana: one su zapošljavale oko 1600 radnika, a raspolagale sa 14 parnih strojeva od ukupno 820 konjskih snaga.[19]

Kao najveće poduzeće navodi komorski izvještaj pilanu tvrtke S. H. Guttmann u Belišću zatim pogon firme Société d'importation de chêne u Slatini i pilanu Neuschloss-Schmidt-Marchetti u Đurđenovcu. Dva specijalizirana pothvata u drvnoj preradi predstavljale su parne pilane S. Deutscha u Pivnici i Ig. Deutscha u Voćinu, za produkciju građe za pokućstvo i za oruđe. Drvnu sirovinu (kaže se nadalje u toj publikaciji) upotrebljava ujedno i osječka tvornica šibica, te grupa poduzeća taninske industrije - od kojih su tri pothvata u pogonu, a dva još u izgradnji.[20]

U kojoj mjeri je upravo eksploatacija prostranih slavonskih šuma predstavljala u osamdesetim i devedesetim godinama XIX. st. izvanredno važan segment ukupne ekonomske djelatnosti u ovoj pokrajini, možemo ilustrirati također podacima o vrijednosnoj strukturi izvoza poljoprivrednih i obrtničko-industrijskih proizvoda s područja Slavonije u 1892. god. (prema izvještaju osječke Komore).[21] Cjelokupna vrijednost produkcije za izvoz u druge pokrajine Austro-Ugarske Monarhije i u inozemstvo dosegla je tada nešto više od 29 milijuna forinti, pri čemu je zabilježen podjednaki udio tuzemnog i inozemnog izvoza. No, agrarni proizvodi Slavonije pretežno su nalazili svoje tržište unutar granica Habsburške Monarhije: od ukupno osam milijuna forinti vrijednosti poljoprivrednih proizvoda koje je slavonsko selo prodalo izvan pokrajine, samo je 1,700.000 for. plasirano u druge države, dok je glavnina od 6,280.000 for. ostvarena prodajom agrarnih artikala unutar Monarhije.[22]

Nasuprot tome, kod obrtničko-industrijske produkcije Slavonije udio izvoza u inozemstvo dosegao je 1892. god. 61,9% vrijednosti robe, pri čemu naročito drvno-prerađivačka privreda nosi izrazito obilježje produkcije za svjetsko tržište. Najveću stavku među artiklima drvne produkcije predstavljale su bačvarske dužice, a zatim piljena drvna građa, dok je slavonska taninska industrija tada bila još na početku svog razvitka. Detaljniji uvid u strukturu robnog izvoza pokrajine u 1892. god. pruža Tablica 6.

PRILIKE U ŠUMSKOJ EKSPLOATACIJI I DRVNOJ PRERADI NA PODRUČJU SLAVONSKIH ŽUPANIJA NA PRIJELAZU STOLJEĆA (1890.-1900.-1910.)

Prema statističkom popisu iz 1890. god. bilo je tada na području triju slavonskih županija ukupno 40 poduzeća u drvnoj industriji, sa 4640 zaposlenih radnika. U daljnjem razvoju bilježe parne pilane i druge tvornice drvne robe konstantan napredak, dok kod šumskih pothvata (zbog ranije spomenutih uzroka) zapažamo između 1900. i 1910. god. smanjenje broja pothvata i radne snage. U isto vrijeme došlo je i na tlu Slavonije do osnivanja većeg broja tvorničkih poduzeća u nizu drugih industrijskih grana, uslijed čega u ukupnom sastavu slavonske

vrst proizvoda	tuzem-stvo	inozem-stvo	ukupno	tuzem-stvo	inozem-stvo	ukupno
	u 1000 forinti			u postotku		
bačvarske dužice	450	6600	7050	2,2,	33,0	35,2
piljena građa	1620	2840	4460	8,1	14,2	22,3
drvo u panju	300	700	1000	1,5	3,5	5,0
zajedno	2370	10140	12510	11,8	50,7	62,5
tanin	120	1200	1320	0,6	6,0	6,6
ostalo	5130	1044	6174	25,7	5,2	30,9
svega	7620	12384	20004	38,1	61,9	100,0

Tablica 6. Udio drvne industrije u izvozu industrijsko-obrtničke produkcije Slavonije 1892. god.

preradivačke ekonomike relativno slabi udio koji je ranije imala eksploatacija drvnog blaga.[23] Tako je npr. u 1890. god. ova industrijska grana obuhvaćala 67,8% svih pogona i čak 77,1% svih radnika u Slavoniji (kod pothvata s više od 20 radnika), dok se dvadeset godina kasnije odnos između drvne i ostale industrije kreće na relaciji 50 : 50. Detaljniji pregled udjela pojedinih vrsta poduzeća (šumski pothvati, parne pilane, tvornice drvne robe) u tom kretanju na slavonskom prostoru daje Tablica 7.

vrst poduzeća	1890.		1900.		1910.	
	broj	%	broj	%	broj	%
A) pothvati:						
- šumski pothvati,	33	55,9	56	46,3	38	30,2
- parne pilane	7	11,9	18	14,9	19	15,0
- drvne tvornice	-	-	2	1,6	6	4,8
zajedno	40	67,8	76	62,8	63	50,0
- ostale tvornice	19	32,2	45	37,2	63	50,0
ukupno	59	100,0	121	100,0	126	100,0
B) radnici:						
- šumski pothvati,	3378	56,1	4353	41,6	3069	24,4
- parne pilane	1262	21,0	2202	21,0	2516	20,0
- drvne tvornice	-	-	135	1,3	700	5,6
zajedno	4640	77,1	6690	63,9	6285	50,0
- ostale tvornice	1381	22,9	3772	36,1	6286	50,0
ukupno	6021	100,0	10462	100,0	12571	100,0

Tablica 7. Kretanje industrijske privrede u Slavoniji 1890.-1910. god.

Potrebno je da se osvrnemo također na teritorijalni raspored slavonske industrije u ovo doba. Na području Slavonije upravno-politička podjela provedena je bila u okviru triju tradicionalnih županija, koje su nakon oslobođenja zemlje ispod turske okupacije obnovljene 1745. god. Kad je 1881. god. izvršeno konačno spajanje nekadašnje slavonske Vojne krajine s civilnim područjem (tzv. Provincijalom), proširen je teritorij pod građanskom upravom prema slavonskoj Posavini i u Srijemu. U nagodbenom sustavu bili su gradovi Osijek i Zemun izdvojeni ispod nadležnosti županijskih vlasti, pa ih i statistička evidencija zasebno bilježi. Međutim, s obzirom da se u Zemunu sve do Prvog svjetskog rata industrijska privreda razvija tek u ograničenom opsegu - znatno slabije nego li u slavonskoj metropoli Osijeku, zato u daljnjoj analizi samo ovaj potonji grad zasebno izdvajamo.[24]

Područje Županije virovitičke (sa sjedištem u Osijeku) prostiralo se potkraj XIX. st. nad pretežnim dijelom slavonske Podravine; Požeška županija obuhvaćala je - uz Požešku kotlinu - također zapadni dio bivše krajiške Posavine, dok je Srijemska županija (sa sjedištem u Vukovaru) nakon reinkorporacije Granice objedinjavala cjelokupno međuriječje Dunava i Save.

U razdoblju koje razmatramo najveći opseg imala je konstantno industrijska ekonomika u granicama Županije srijemske, dosižući približno dvije petine svih poduzeća i radnika na slavonskom prostoru. Virovitička županija (bez grada Osijeka) bila je potkraj XIX. st. na drugom mjestu, a zbog udjela grupacije krupnih šumskih i pilanskih poduzeća nadmašivala je 1890. god. po broju zaposlenih radnika daleko Požešku županiju i grad Osijek. U daljnjem razvitku, međutim, zapažamo širenje drvno-prerađivačke privrede u požeškom kraju i Posavini, te napredak raznovrsne tvorničke industrije u slavonskoj metropoli - uz istovremenu stagnaciju poduzetništva na podravskom prostoru. Zbog toga je u godinama pred Prvi svjetski rat udio Osijeka, Požeške i Virovitičke županije u slavonskoj industriji po broju pothvata i zaposlenoj radnoj snazi postao uglavnom izjednačen. Svako od ovih upravno-političkih područja obuhvatalo je, naime, sada oko jedne petine cjelokupne prerađivačke ekonomike Slavonije. Tablica 8. sadrži relevantne pokazatelje tih kretanja.

Neravnomjeran razvitak industrijske ekonomike (po broju pothvata i opsegu zaposlenog radništva) u slavonskim županijama potkraj XIX. i na početku XX. st. velikim je dijelom uzrokovan promjenama do kojih dolazi u oblasti šumske eksploatacije i drvne prerade. Na to ukazuje i analiza relativnog udjela pojedinih županija u sastavu šumskih poduzeća i parnih pilana od 1890. do 1910. god. (usp. Tablicu 9).

Primarno iskorištavanje drvnog blaga bilo je na početku posljednjeg desetljeća prošlog stoljeća po broju pogona najrazvijenije u Srijemu, gdje nalazimo nešto više od polovine svih tadašnjih slavonskih šumskih poduzeća - ali se zatim počinje ova eksploatacija jače širiti i u ostale dvije županije.

No, dok je u požeškom kraju takva djelatnost uglavnom potrajala i do pred Prvi svjetski rat, u Podravini (tj. u Virovitičkoj županiji) kriza slavonskog izvoza

grad ili županija	1890. broj	1890. %	1900. broj	1900. %	1910. broj	1910. %
A) pothvati:						
grad Osijek	5	8,5	14	11,6	25	19,8
žup. Virovitička	16	27,1	31	25,6	20	15,9
žup. Požeška	12	20,3	26	21,5	26	20,6
žup. Srijemska	26	44,1	50	41,3	55	43,7
ukupno	59	100,0	121	100,0	126	100,0
B) radnici:						
grad Osijek	235	3,9	697	6,7	2057	16,4
žup. Virovitička	2375	39,4	3511	33,6	2613	20,8
žup. Požeška	679	11,3	2339	22,3	2514	20,0
žup. Srijemska	2732	45,4	3915	37,4	5387	42,8
ukupno	6021	100,0	10462	100,0	12571	100,0

Tablica 8. Teritorijalni smješaj industrije u Slavoniji 1890.-1910. god.

vrst poduzeća	grad Osijek	žup. Virovitička	žup. Požeška	žup. Srijemska	ukupno
- šumska poduzeća:					
1890.	-	21,2	27,3	51,5	100,0
1900.	-	33,9	26,8	39,3	100,0
1910.	-	18,4	34,3	47,3	100,0
- parne pilane:					
1890.	-	85,7	14,3	-	100,0
1900.	-	16,7	33,3	50,0	100,0
1910.	-	21,0	31,6	47,4	100,0

Tablica 9. Relativni (postotni) udio slavonskih županija u razmještaju šumskih poduzeća i parnih pilana 1890.-1910. god.

drvne građe svela je opseg aktivnosti šumskih pothvata u 1910. god. ponovno na razinu kakva je u tom kraju zabilježena dva desetljeća ranije.

S druge strane, slavonska Podravina predstavljala je u početnom stadiju razvitka drvne industrije jezgru izgradnje pogona parnih pilana, tako da u 1890. god. ovdje nalazimo čak 85,7% svih slavonskih pilanskih poduzeća. U daljnjem razvoju drvne prerade osnivaju se, međutim, nove paropilane u Srijemu, Požeškoj kotlini i Posavini, pa će udio Virovitičke županije na prijelazu stoljeća u broju pilanskih pothvata biti najniži. Prednost je podravskih pilana ipak u njihovoj veličini, što se očituje u prosječnom broju zaposlenog radništva po jednom poduzeću: u 1910. god. otpadalo je na svaku pilanu u Virovitičkoj županiji 247 radnika, u Požeškoj županiji 134 radnika, a u Srijemskoj županiji 80 radnika. Cjelovit pregled razvitka drvne i ostale industrije u pojedinim županijama Slavonije do Prvog svjetskog rata daje Tablica 10.

vrst poduzeća	grad Osijek	žup. Virovitička	žup. Požeška	žup. Srijemska	ukupno
A) pothvati:					
1890. šum. poduzeća	-	7	9	17	33
parne pilane	-	6	1	-	7
drvne tvornice	-	-	-	-	-
zajedno	-	13	10	17	40
ostale tvornice	5	3	2	9	19
svega	5	16	12	26	59
1900. šum poduzeća	-	19	15	22	56
parne pilane	-	3	6	9	18
drvne tvornice	1	-	-	1	2
zajedno	1	22	21	32	76
ostale tvornice	13	9	5	18	45
svega	14	31	26	50	121
1910. šum. poduzeća	-	7	13	18	38
parne pilane	-	4	6	9	19
drvne tvornice	2	-	1	3	6
zajedno	2	11	20	30	63
ostale tvornice	23	9	6	25	63
svega	25	20	26	55	126
B) radnici:					
1890. šum. poduzeća	-	859	522	1997	3378
parne pilane	-	1204	58	-	1262
drvne tvornice	-	-	-	-	-
zajedno	-	2063	580	1997	4640
ostale tvornice	235	312	99	735	1381
svega	235	2375	679	2732	6021
1900. šum. poduzeća	-	1260	1453	1640	4353
parne pilane	-	982	563	657	2202
drvne tvornice	112	-	-	23	135
zajedno	112	2242	2016	2320	6690
ostale tvornice	585	1269	323	1595	3772
svega	697	3511	2339	3915	10462
1910. šum. poduzeća	-	767	1271	1031	3069
parne pilane	-	988	804	724	2516
drvne tvornice	504	-	69	127	700
zajedno	504	1755	2144	1882	6285
ostale tvornice	1553	858	370	3505	8286
svega	2057	2613	2514	5387	12571

Tablica 10. Teritorijalni raspored drvne industrije u Slavoniji 1890.-1910. god. po broju pothvata i zaposlenog radništva

ULOGA SLAVONSKE DRVNE INDUSTRIJE NA ŠIREM PROSTORU NAGODBENE UGARSKE I HRVATSKE, PREMA OPĆEM POPISU IZ 1898. GOD.

Položaj slavonske drvne industrije u sastavu ove grane prerađivačke privrede na širem teritoriju Ugarske i Hrvatske do Prvog svjetskog rata možemo dobro uočiti iz podataka općeg popisa tvorničkih poduzeća, koji je u istočnoj polovini Habsburške Monarhije (Translajtaniji) proveden 1898. godine.[25]

Na prvom mjestu je u ovoj evidenciji obuhvaćen rad pilana.[26] Kao jedan od najstarijih pothvata u Ugarskoj spomenut je budimpeštanski pogon tvrtke "Neuschlosz i sin" iz 1832. god., dok je prvu parnu pilanu utemeljio tri desetljeća kasnije (1862.) Leopold Popper u mjestu Nagy-Bittse. Svi popisani pilanski pothvati na kraju prošlog stoljeća razvrstani su prema drvnoj građi koju pretežno koriste u više grupa: pilane su crnogorično drvo, za bukovu građu i za hrastovu građu.[27] Sliku njihova rasporeda u Ugarskoj i sjevernoj Hrvatskoj daje Tablica 11.

vrst pilane	Ugarska		Hrvatska-Slavonija		zajedno	
	broj	%	broj	%	broj	%
- za crnogoricu	169	81,3	8	29,6	177	75,3
- za bukovinu	19	9,1	4	14,8	23	9,8
- za hrastovinu	20	9,6	15	55,6	35	14,9
svega	208	100,0	27	100,0	235	100,0

Tablica 11. Pilane u Translajtaniji 1898. god.

Kao što se očituje i iz ovog pregleda, ugarske pilane bile su u ogromnoj većini usmjerene na eksploataciju crnogoročnih šuma, dok na našem području prevladava prerada hrastovog drva.[28] Glavnina domaće eksploatacije hrastovih šuma bila je smještena na slavonsko-srijemskom prostoru. Kod uže Hrvatske nalazi se svih pet popisanih parnih pilana za preradu crnogorice i jedna za bukovinu u goransko-primorskom kraju (a preostala dva poduzeća su bila u Zagrebu i u Bjelovaru).

U popisu su za 1898. god. poimenično evidentirane sljedeće pilane u Slavoniji i Srijemu:[29]

a) kod pogona za preradu crnogorice:

- paropilana Ignac Deutsch, Voćin
- paropilana Binder i Polgar, Zemun

b) kod pogona za preradu bukovine:

- pilana Strickler i Tschorner, Cernik

- pilana i tvornica pokućstva Leon Somzé, Pakrac
- pilana i tvornica pokućstva S. Deutsch, Slatina

c) kod pogona za preradu hrastovine:
- pilana S. H. Guttmann, Belišće
- pilana "Neuschloszove tvornice tanina i paropilane, d. d.", Našice
- pilana "Société d'importation du chêne, Paris-Pantin", Normanci

(sve tri u županiji Virovitičkoj)
- pilana A. Bernstein, Begtež
- pilana Adolf Düren, Brestovac (s dva pogona)
- pilana Ignac Deutsch, Velika
- paropilana Vlastelinstva Kutjevo, Irinovac

(svih pet u županiji Požeškoj)
- pilana "Société d'importation du chêne, Paris-Pantin", Vrbanja
- pilane "Slavonskog društva za drvnu industriju: Kraft, Tüköry i drug", Drenovci (Sočina)
- pilana L. Lamarche i sin, Caprag
- pilana Ivan Katušić i Stjepan Nyerž, Vinkovci
- pilana i tvornica dužica M. Vuk i sinovi, Vinkovci
- pilana Josip Račoka, Vrbanja

(svih šest u županiji Srijemskoj).

Navedeni podaci o rasporedu pilanskih poduzeća u Ugarskoj i Hrvatskoj po vrsti drvne grade koju koriste ukazuje na činjenicu da je u Translajtaniji ukupno 75% pogona radilo na bazi crnogorice. No, dok kod ove produkcije nalazimo na hrvatsko-slavonskom prostoru tek jednu dvadesetinu svih translajtanskih pothvata, u oblasti eksploatacije hrastovine sudjeluju naši krajevi čak sa 3/4 svih poduzeća takve vrsti u istočnoj polovini Monarhije.

Zbog visoke vrijednosti proizvoda koje daju slavonske pilane, bilježimo prema pokazateljima iz 1898. god. također veoma značajan udio u ukupnoj produkciji: tako je, od nešto ispod 70 milijuna kruna za čitavu Translajtaniju, otpadalo te godine na pilane nagodbene Hrvatske gotovo 18 milijuna kruna ili 25,7%.[30]

Naročito su zanimljivi podaci o ostvarenoj prosječnoj visini vrijednosti produkcije po jednom poduzeću odnosno po jednom zaposlenom radniku u pilanama Ugarske i Hrvatske. Dok je na pothvate preko Drave proporcionalno otpadalo oko 250 tisuća kruna godišnje produkcije, dosegla je prosječna visina vrijednosti proizvodnje za svaku pilanu na hrvatsko-slavonskom području čak preko 650 tisuća kruna. Stoga publikacija ugarskog ministarstva trgovine ističe "da se

medu hrvatsko-slavonskim poduzećima nalazi relativno vrlo mnogo veleindustrijskih pothvata, a osim toga se najveći njihov dio bavi preradom najvrijednije vrsti drva tj. hrastovine."[31]

S obzirom na dragocjenu sirovinu koju naše pilane koriste s njom se - prema riječima spomenute publikacije - veoma brižno postupa. To objašnjava također činjenicu, da je prosječna vrijednost produkcije po jednom radniku u pogonima za preradu hrastovine u Hrvatskoj-Slavoniji znatno viša nego li je ona koja se općenito ostvaruje u pilanskoj industriji Translajtaniji.[32] Ove pokazatelje prema stanju u 1898. god. sadrži sljedeći pregled:

vrst pilane	Ugarska	Hvatska-Slavonija
	po 1 radniku krunâ:	
za crnogoricu	4052	5182
za bukovinu	3700	2250
za hrastovinu	3900	6010
prosječno	3912	5425

Ugarska drvna industrija bila je po karakteru svog proizvoda u prvom redu namijenjena za pokriće potražnje na domaćem tržištu same Translajtanije. Tako je potkraj prošlog stoljeća 2/3 njene produkcije (ili robe u vrijednosti od 34 milijuna kruna) preuzimao ugarski konzum; a i od preostale trećine otpadalo je oko 47% na austrijsku polovicu Monarhije (tj. na cislajtanske pokrajine). Stoga je tek jedna šestina ugarske pilanske proizvodnje išla izvan granica habsburške države - uglavnom u Njemačku.

Nasuprot tome, hrvatsko-slavonske pilane radile su najvećim dijelom za izvoz, kao što smo već vidjeli iz strukture slavonskog izvoza u 1892. god. Prema publikaciji ugarskog ministarstva trgovine za 1898. god., preuzelo je tada domaće tržište Translajtanije od hrvatsko-slavonske proizvodnje drvnih prerađevina za nešto ispod 3,5 milijuna kruna vrijednosti robe, dok je u inozemstvo (izvan Monarhije), upućeno proizvoda za oko 12,5 milijuna kruna. To je čak u apsolutnom iznosu znatno više od vrijednosti ukupnog izvoza ove industrijske grane čitave uže Ugarske. Medu zemljama u koje se izvozio hrvatsko-slavonski produkt na prvom je mjestu Francuska, zatim s upola manjim udjelom slijede Njemačka i Belgija, pa nadalje Engleska, Italija i druge države.[33]

Kako proizlazi iz ovog pregleda, ugarska roba od crnogorične sirovine uglavnom se prevozila u susjedne zemlje (Austriju, Njemačku) odnosno iz Erdelja je upućivana na pomorski prijevoz preko Crnog mora; jedino se kvalitetna hrastova grada iz županije Szatmár otpremala za Francusku i Belgiju. Za izvoz iz sjeverne Hrvatske navodi publikacija iz 1898. god. da je uslijed visoke

vrijednosti produkta moguće prevoziti ga željezničkim ili parobrodarskim vezama i do udaljenih tržišta, sve do Engleske. Otprema robe namijenjene srednjoeuropskom konzumu vršila se uglavnom putem željeznica, dok se za zemlje Sredozemlja ili na atlantskoj obali slavonske dužice i drugi drvni proizvodi najvećim dijelom prevoze preko luke Rijeka.[34]

* * *

Osnutak drvno-prerađivačkog pothvata tvrtke S. H. Guttmann u Belišću 1884. god. i njegovo poslovanje do Prvog svjetskog rata mogu se s obzirom na društveno-ekonomske uvjete za razvitak takvog poduzeća u potpunosti osvijetliti i ocijeniti samo ako imamo u vidu, da ukupna industrijska ekonomika Slavonije u to doba nosi obilježja vladajućeg dualističkog sustava u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Kao važan dio kapitalističke privrede na teritoriju nagodbene Hrvatske, slavonska šumska eksploatacija i drvna industrija predstavljaju oblast u kojoj se očituje podjedno pozitivne i negativne karakteristike procesa izgradnje prvih krupnijih prerađivačkih pothvata na ovom tlu. Raspoloživa dragocjena drvna sirovina u prostranim šumama Slavonije (naročito hrastova građa) mogla je poslužiti kao temelj za veoma unosno ulaganje financijskih sredstava i daljnju akumulaciju kapitala - ali su uslijed nepovoljnog društveno-političkog položaja hrvatskih zemalja u okviru Habsburške Monarhije veću korist od toga imali vanjski faktori nego li domaće poduzetničke snage. Strani je kapital, naime, bio mnogo jači, bolje organiziran, s više poslovnog iskustva i međunarodnih veza od ovdašnjeg kruga kapitalističkih poduzetnika, izraslih pretežno u tradicionalnoj tranzitnoj agrarnoj trgovini iz srednjeg Podunavlja prema Jadranu.

Prikazana struktura šumske eksploatacije i drvno-prerađivačke djelatnosti u Slavoniji od početka osamdesetih godina XIX. st. do Prvog svjetskog rata, kao i analiza njenog udjela u industrijskoj privredi nagodbene Hrvatske i Ugarske ukazuju na posebno značenje - koje pripada ovoj grani slavonske ekonomike do raspada Austro-Ugarske Monarhije. A u tom sklopu nesumnjivo je izvanredno važnu ulogu imalo upravo kompleksno i opsežno djelovanje drvnog kombinata u Belišću, kao jednog od najkrupnijih poduzeća ove industrijske oblasti na području Slavonije.

Bilješke

1 Usp. Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću (Zagreb, 1972.), str. 302-348.

2 Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj Monarhiji pod nagodbenim sistemom 1868.-1918. (Zbornik Historijskog instituta Slavonije 4, Slavonski Brod 1966.), str. 329-334.

3 Milovan Zoričić, Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji (Zagreb, 1885.)

4 Usp. Igor Karaman, Osvrt na stanje obrtničko-industrijske privrede u osamdesetim godinama 19. st. na području sjeverne Hrvatske (Acta Historica-Oeconomica Iugoslaviae 2, Zagreb 1975.), str. 55-56.

5 Sastav poduzeća krupne industrije (s više od 50 radnika) u sjevernoj Hrvatskoj 1883. god. pokazuje sljedeća tablica (bez jedanaest građevnih pothvata, za koje nema podataka o radništvu):

vrst poduzeća	kategorija poduzeća po broju radnika					
	51 do 100		preko 100		zajedno	
	pogona	radnika	pogona	radnika	pogona	radnika
parne pilane	1	93	3	452	4	545
tvornice pokućstva	2	112	2	430	4	542
zajedno	3	205	5	882	8	1087
ostala industrija	11	591	6	2129	17	2720
ukupno	14	796	11	3011	25	3807

6 Igor Karaman, Osvrt na stanje obrtničko-industrijske privrede... n. dj., str. 62-63.

7 Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I. (Zagreb 1913.); Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije II. (Zagreb 1917.)

8 Milovan Zoričić, Žiteljstvo Kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju (Rad JAZU 125, Zagreb 1896.), str. 176-177.

9 Tvornice tanina ili hrastova izvatka bile su 1890. god. locirane u Belišću i Đurđenovcu (na području Virovitičke županije), te u Županji, Mitrovici i Gunji (na području Srijemske županije).

10 O značenju tih promjena za ekonomiku sjeverne Hrvatske, a napose u pogledu privrednih odnosa u hrvatsko-slavonskim gradovima na prijelazu stoljeća, usp. Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske... n. dj., str. 254-265.

11 Milovan Zoričić, Statističke crtice... n. dj. str. 54.

12 Usp. Mirjana Gross, Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906.-1907. (Beograd 1960.), str. 23-47.

13 Igor Karaman, Sumarni katastar veleposjeda u Slavoniji od 18. do 20. stoljeća (Radovi Centra JAZU u Vinkovcima 2, Zagreb 1973.), str. 167-212.

14 Statističko izvješće Trgovinsko-obrtničke komore u Zagrebu 1886.-1890. (Zagreb 1890.), str. 287-288.

15 Izvješće Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osieku o narodno-gospodarstvenim odnošajima komorskog okružja osvrtom na zadnju dobu do god. 1894. (Osijek 1895.), str. 96-97.

16 Usp. Kamilo Firinger, Prva osječka gospodarska izložba g. 1889. (Osječki zbornik VII, Osijek, 1960.), str. 147-164.

17 Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije... n. dj., str. 320. Suradnjom osječkih kapitalista (okupljenih oko tamošnje Komore) sa slavonskim veleposjedom, a uz podršku bana Khuen Héderváryja uspjelo je zatim 1894. god. izgraditi s domaćim financijskim sredstvima vicinalnu prugu od Osijeka preko Našica i Pleternice do slavonske posavske željezničke magistrale, što je bilo od velikog pozitivnog značenja za privredni razvitak pokrajine (Isto, str. 300-303).

18 Izvješće Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju u Osijeku o narodnogospodarstvenim odnošajima komorskoga okružja tečajem godine 1889. (Osijek 1890.), str. 16-59, 92-125. Za užu Hrvatsku donosi u isto doba podatke odrvnoj industriji izvještaj zagrebačke Komore

za 1886.-1890. (usp., Statističko izvješće... 1886.-1890., n.dj. str. 533-545). Prema navodima u toj publikaciji, parna pilana u vlasništvu belgijskog poduzetnika Alberta Lamarchea osnovana je u Sisku 1887. god., a svoju produkciju od 5000 m² drvne građe za kola i vagone prodaje uglavnom u Belgiju i manjim dijelom u Francusku. Ostali pothvati su tvornice različite drvne robe: tvornica tzv. tavoletta (daščica za sanduke južnog voća) tvrtke Pajanović i Co u Loboru, osnovana 1885. god., tvornica kefa i metli u Križevcima, vlasništvo firme "Prva hrv. tvornica drvene robe", osnovana 1885. god.; isto takva tvornica tvrtke M. Mayer i J. Wolkenfeld u Čičama, osnovana 1886. god.; tvornica štapova u Bregani, osnovana 1884. god. Svi ovi pothvati rade uglavnom za tržište Monarhije, te za Njemačku.

19 O razvitku prvih parnih pilana u slavonskoj Podravini, usp. Igor Karaman, Privredni položaj Slavonije... n. dj., str. 331-332.

20 Na zahtjev ugarskog ministarstva poljoprivrede, obrta i trgovine izradila je Zemaljska vlada u Zagrebu 22. III. 1888. god. "izviešće" o tvorničkim poduzećima koja su poslovala na hrvatsko-slavonskom području u 1887. god. (Mađarski državni arhiv u Budimpešti, fond ministarstva poljoprivrede, obrta i trgovine K. 168, 1888-9-279). Za tri slavonske županije nalaze se na tom popisu iz oblasti drvne industrije evidentirani samo sljedeći pothvati u Virovitičkoj županiji:
- "drvorezbarska tvornica Guttmanna u Belišću";
- "parna pilana francezkoga društva u Viljevu" (osnovana 1886. god., zapošljava 80 radnika);
- "parna pilana braće Deutsch u Trešnjevci" (sa 20 radnika).

21 Izvješće... do god. 1894., n. dj., str. 79-81.

22 Vrijednost izvoza slavonske stoke iznosila je 1892. od. daljnjih 1,2 milijuna for.

23 O povijesnom razvitku manufakturne i tvorničke privrede na području Slavonije do kraja prošlog stoljeća, usp. Miroslava Despot, Ekonomsko-historijski razvoj Slavonije unutar njenog manufakturnog i industrijsko-proizvodnog procesa u XVIII. i XIX. stoljeću (Zbornik radova I. znanstvenog sabora Slavonije i Baranje, Osijek 1970.), str. 245-282.

24 U gradu Zemunu nije u 1890. god. bilo evidentirano niti jedno poduzeće s više od 20 zaposlenih, deset godina kasnije popisano je ovdje šest takvih tvornica s ukupno 218 radnika, a 1910. god. devet pothvata s 438 zaposlenih (Usp. Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske... n. dj., str. 320.)

25 A Magyar Korona országainak gyaripara az 1898. évben (Budimpešta 1901.)
Popis je provelo ugarsko ministarstvo trgovine, a evidentiranje poduzeća na području Hrvatske povjereno je bilo tajnicima ovdašnjih Trgovačko-obrtničkih komora: Milanu Krešiću i Peroslavu Paskiević-Čikari (Zagreb), Nikoli A. Plavšiću (Osijek) i Sebaldu Cihlaru (Senj); oni su podatke za hrvatsko-slavonsku industriju - tj. ukupno za 161 pothvat - obradili po uzoru na popis u užoj Ugarskoj (n. dj. str. 165).

26 Stanje drvne industrije prikazano je u svescima IX. iX. na preko 350 stranica. Osim 235 pilana s 18 tisuća radnika, evidentirano je još 159 drugih tvornica razne drvene robe s 11 tisuća radnika - od toga u Hrvatskoj samo desetak pothvata (tvornice pokućstva, parketa, bačava i dr.).

27 Isto, sv. IX., str. 14-23.

28 U publikaciji se navodi da je hrastova građa iz sjeverne Hrvatske veoma kvalitetna i pogodna za obradu, pa se mnogo traži od francuskih, engleskih, belgijskih, njemačkih producenata stolarije i parketa; naprotiv, crnogorično drvo i bukovina zaostaju u kvaliteti (Isto, str. 35).

29 Raspored pojedinih vrsta parnih pilana po slavonskim županijama u 1898. godini daje sljedeća tablica:

vrst pilana	Slavonija: žup. Virovitička	žup. Požeška	žup. Srijemska	svega	uža Hrvatska	zajedno
za crnogoricu	1	-	1	2	6	8
za bukovinu	1	2	-	3	1	4
za hrastovinu	3	5	6	14	1	15
ukupno	5	7	7	19	8	27

30 Vrijednost produkcije svih pilana iznosila je 1898 god. kako slijedi:

- Ugarska	51,512.488 kruna ili	74,3%
- Hrvatska	17,757.801 kruna ili	25,7%
ukupno	69.270.289 kruna ili	100,0%

(Isto, str. 84.)

31 Isto, str. 84.

32 Isto, str. 89.
Viša prosječna vrijednost kod prerade crnogoričnog drva u sjevernoj Hrvatskoj objašnjava se povoljnim smještajem ove produkcije na goransko-primorskom području, tj. u neposrednom zaleđu izvozne luke Rijeke. Time je omogućeno postizanje bolje vrijednosti i cijene proizvoda.

33 Isto, str. 100.
Udio pojedinih država u izvozu produkcije hrvatsko-slavonsih pilana izvan Translajtanije 1898. god. bio je sljedeći:

- Austrija (tj. pokrajine Cislajanije	13,5%
- Francuska	36,5%
- Njemačka	15,6%
- Belgija	14,3%
- Engleska	7,0%
- Italija	5,8%
- ostale države	7,3%

34 Isto, str. 100-101.

NUŠTAR I NUŠTARSKO POVUČJE: DRUŠTVENO-GOSPODARSKI RAZVITAK U OZRAČJU VIŠENARODNOSNOG SUŽIVOTA

Na prostoru nuštarskog Povučja opstojnost djelatnih ljudskih zajednica nedvojbeno je prisutna tijekom više tisućljeća - premda dosadašnja znanstvena istraživanja nisu još u potpunosti rasvijetlila sva pitanja glede njihovog duljeg ili kraćeg vremenskog trajanja, nisu još razriješila sve dileme oko kontinuiteta ili diskontinuiteta u slijedu brojnih kulturnih slojeva starovjekovlja i ranoga srednjovjekovnoga doba. Ipak, arheološki spomenici a potom arhivski (povijesni) izvori svjedoče o temeljnim, bitnim značajkama ljudi što su živjeli (i danas žive) u ovom kraju ukazujući na njihovu suštinsku pripadnost Srednjopodunavskom podneblju: na otvorenost prema susjednim područjima Srednjoistočne Europe, na sposobnost dragocjenog međusobnog oplođivanja raznovrsnih kulturnih tradicija, na spremnost za plodan suživot pripadnika različitih etničkih/nacionalnih ili vjeroispovjednih skupina.

Preslojavanje socijalnih, ekonomskih, političkih i kulturnih utjecaja (koji su ovamo dopirali s juga iz jadranskoga priobalja i Sredozemlja, sa zapadne strane iz alpskih gorskih sredina sa sjeverne strane iz podunavskih i pribaltičkih nizina) nisu, dakako, uvijek bila lišena burnih - pa i bolnih - popratnih pojava; ali premoć dobrog nad zlim, naprednog nad nazadnim, stvaralačkog nad rušilačkim, zajamčena je bila uvijek obostranim zajedništvom u sklopu iste tisućljetne europske civilizacije.

Nasuprot tome, s jugoistoka je nuštarskom Povučju (kao i cjelokupnom hrvatskom podunavskom prostoru) zbog sudbinskog smještaja na granici europskog svijeta trajno prijetila opasnost isključivo rušilačke agresivne ekspanzije: od strane raznih susljednih balkanskih hegemona (ili pretendenata na ulogu balkanskih hegemona). Razaranjem svih ovdašnjih izvornih prirodnih vrijednosti, pogubljenjem ili istjerivanjem ovdašnjih ljudskih bića i uništenjem ovdašnje spomeničke baštine, moralo je srednjoistočnoeuropsko Podunavlje postati najprije potpuna pustinja (*tabula rasa*) - što je nužni preduvjet, da bi se ovi krajevi mogli potom uključiti u imperijalni teritorij i preoblikovati u duhu ekskluzivnog antieuropskog balkanizma.

Prije pola milenija prohujao je ovuda prvi veliki val osvajača s jugoistoka, u sprezi Osmanskog carstva i njegovih srbijanskih/vlaških pomoćnika. Tijekom

dva stoljeća (do oslobodilačkog rata 1683.-1699.) žrtve su bile ogromne. Kad su se vlastodržačke turske snage najzad ipak morale povući, ostavile su za sobom kao naplavinu brojne srbijanske/vlaške doseljenike. Ali, uz to, također novi poticaj tradicionalnoj srbijanskoj težnji ka preuzimanju funkcije hegemona na Balkanu - a sada i na ukupnom naplavljenom području srednjoistočnoeuropskog Podunavlja (od XVIII. st. do danas). Zbivanja u hrvatskom domovinskom ratu 1990.-1995. predstavljaju vrhunac takve rušilačke antieuropske ekskluzivne i ekspanzivne agresije s jugoistoka, iz balkanskih strana.

Povijesna sudbina naroda u nuštarskom Povučju (kao i cjelokupnom hrvatskom podunavskom prostoru) tijekom posljednjih stoljeća pruža vrijednu pouku glede sredstava, načina i putova oslobađanja vlastitoga doma, obnavljanja razorenoga zavičaja. Tome cilju služi podjedno ovaj osvrt na Nuštar i njegovo žiteljstvo tijekom stoljeća.

NA RASKRIŽJU PUTOVA

Po svojem zemljopisnom položaju uzduž dunavske pritoke Vuke, nuštarski kraj predstavlja zalaznicu hrvatskog Podunavlja (ili točnije: njegovog srijemskog dijela); ali ujedno, na jugozapadnom pravcu, predstavlja kopču prema slavonskom dijelu hrvatskog Posavlja. Na taj način, ovo se područje - tvoreći most preko Vuke - prirodno nudi kao raskrsnica glavnih putova što povezuju stara ili nova središnja ljudska naselja (aglomeracije urbanoga tipa) uz obližnje tokove Drave, Dunava i Save.

Mnogi, već ranije poznati, pojedinačni arheološki nalazi svjedočili su barem o povremenoj prisutnosti ljudi na nuštarskom tlu tijekom prapovijesnog i antičkoga starovjekovlja, što je odrazom tadašnjeg dugotrajnog, djelatnog i stvaralačkog razvoja u sklopu brojnih susljednih kulturnih zajednica ili krupnih državno-političkih tvorevina na podunavskom prostoru. No, postoje i jasni znaci da je uža okolica Nuštra još prije više tisućljeća pružala pogodno tlo također za stalnije naseobine poljodjelskog žiteljstva.

Tako se je prije nekoliko godina (1988.-1989.) spomenička baština antičkoga doba opet oglasila i upozorila na svoju prisutnost: za poljoprivrednih radova na obližnjem dobru Henrikovci zemlja je izbacila lijepi ulomak rimskog nadgrobnog spomenika. Po riječima arheologa Željka Tomičića, taj ulomak "upućuje na postojanje određene cestovne prometnice uz koju su se, prema tadašnjoj ustaljenoj praksi, grupirali nadgrobni spomenici. Ovakva rimska grobIja predstavljaju zrcalnu sliku života sinkronog naselja koje treba očekivati u arealu današnjeg Nuštra."[1]

Nedavno je (u ljetu 1992.) Nuštar obogaćen također spoznajom o kontinuitetu naseljavanja na njegovom tlu i u starohrvatsko doba - što ga ujedno povezuje s

povijesno i arheološki potvrđenim razvojem utvrđenoga grada Vukova (kasnijega Vukovara, ponad sutoka Vuke i Dunava), utemeljenog sredinom IX. st. od strane panonskog kneza Pribine.[2]

Srednjovjekovno "zlatno doba" Nuštra počinje ipak nešto kasnije, kad je na uzdignutom ravnjaku pored južne/desne obale Vuke (vjerojatno nedaleko od tradicionalnog pogodnog prijelaza preko rijeke) osnovan sredinom XII. st. samostan marljive redovničke braće benediktinaca. Posvećen Sv. Duhu, samostan je svojim plodnim utjecajem tijekom više stoljeća podjedno odredio tadašnju sudbinu nuštarskog naselja - kao i kasnije njegovo ime.

U svojoj opsežnoj povijesti benediktinskog reda na tlu Hrvatske (kojoj je prvi svezak objavljen 1963.), označava Ivan Ostojić položaj *opatije Sv. Duh kod Nuštra* na posebnom zemljovidu što prikazuje gdje su sve bili smješteni "Opatije, priorati i vjerojatni samostani benediktinskih monaha u Dalmaciji, Panonskoj Hrvatskoj i Istri."[3]

Jednako tako obratio je ovom srednjovjekovnom središtu naročitu pozornost Josip Bösendorfer u djelu "Crtice iz slavonske povijesti" (Osijek 1910.). Pri opisu crkvenog uređenja tijekom stoljeća, nalazimo u sastavu Vukovskog arhiđakonata zabilježeno: "Monostor, Monostur prvobitno *posjed benediktinske opatije Sv. Duh*, kasnije porodice Brzete, po kojoj je i mjesto dobilo ime. Spominje se crkva Sv. Duha i Sv. Nikole. Danas *Nuštar*".[4] Naselje uz samostan ocrtava J. Bösendorfer podjedno kao *trgovište* (oppidum), ali zasebno uvrštava i nuštarski kasnosrednjovjekovni *kaštel* (castellum).[5]

Redovnici benediktinskog samostana Sv. Duha u nuštarskom kraju (kao i ostalih samostana ovog ili drugih crkvenih redova na tlu srednjovjekovne Slavonije i Srijema) djelovali su - osim kao nositelji vjerske, duhovne pouke - podjednako kao istaknuti poticatelji gospodarskog života, kulturnog i umjetničkog stvaralaštva. Time su znatno nadopunjavali, obogaćivali takvu ulogu žitelja ovdašnjih slobodnih kraljevskih gradova ili vlastelinskih trgovišta.

Zaslužni istraživač slavonsko-srijemskog područja Stjepan Pavičić u svom je temeljnom djelu (Zagreb 1940.) o Vukovskoj župi/županiji tijekom stoljeća srednjovjekovlja i ranog novog vijeka veoma dokumentirano osvijetlio povijesna zbivanja u nuštarskom Povučju.[6] O *Nuštru* pisac, između ostalog, daje sljedeći prikaz:

"Kmetsko naselje, koje je po manastiru dobilo ime Monuštar-Nuštar nije se razvilo oko samoga samostana, nego nešto podalje na nižem tlu. Gdje je to naselje u doturško i tursko vrijeme ležalo, pokazuje i danas crkvište stare župne crkve. Položaj njegov malo je na strani prema današnjem selu. Ta je župna crkva u Monuštru bila posvećena Sv. Nikoli. Papin ju je legat iz g. 1333.-1335. pohodio u kupljenju crkvenoga poreza svih šest puta... Značajno je, da papin legat Monuštar zove i Sveti Duh (Sanctus Spiritus). Po tom se može zaključiti, da je u početku 14. st. i ovo drugo ime po posveti samostana bilo u upotrebi.".[7]

U spomenutoj studiji S. Pavičić je podjednako dokumentirano analizirao prilike kod tri najvažnija okolna sela: u *Ceriću* (s južne strane), u *Marincima* (s istočne strane) i u *Ostrovu* (sa zapadne strane). To je za nas od posebne vrijednosti s obzirom na kasniji udio i značajke žiteljstva ovih susjednih sela u sklopu nuštarskog vlastelinskog veleposjeda tijekom XVIII.-XX. st., kao i u sadašnjim zbivanjima na ovom području.[8]

Potkraj srednjovjekovlja ojačala je i na srijemskom prostoru moć mnogih ugarskih ili hrvatskih velikaških rodova, unatoč povremenim nastojanjima oko snažnijeg utjecaja središnje državne (kraljevske) vlasti. Pod takvim okolnostima, patronat nad benediktinskim samostanom u nuštarskom Povučju preuzimaju pojedine velikaške obitelji. U njihovim međusobnim sukobima doživljava samostan na prijelazu XIV./XV. st. teška razaranja. Stoga je pod patronatom velikaša Gorjanskih oko 1420. započela njegova obnova. Doba Gorjanskih označava ponovni gospodarski procvat i jedno stoljeće uspješnog razvoja nuštarskog Povučja, a tada je ujedno na uzvišici nedaleko od samostanskoga podignuta vlastelinska utvrda.

No, već u osvit novovjekovlja, nagli prodor turskih osvajača s Balkana pod ratobornim sultanom Sulejmanom II. (1520.-1566.) doveo je 1526. g. do okupacije cjelokupnog srijemskog, slavonskog i baranjskog područja hrvatskog Podunavlja.[9] Teritorijalna organizacija osmanske vlasti na slavonsko-srijemskom tlu uspostavljena je slijedom vojnih osvajanja pojedinih krajeva. Nuštarsko Povučje našlo se stoga tijekom XVI.-XVII. st. u sastavu Srijemskog sandžaka (sa sjedištem u Iloku), kao njegov najzapadniji dio - na razmeđu prema Požeškom sandžaku.[10]

NUŠTAR - SREDIŠTE VLASTELINSTVA

Nakon trećeg neuspješnog pokušaja mnogobrojne turske vojske da osvoji habsburšku prijestolnicu Beč 1683., započeo je veliki oslobodilački rat za potiskivanje osmanske vladavine iz srednjoistočnoeuropskog Podunavlja prema Balkanu. Već 1687. kršćanske snage zavladale su madžarskim prostorom, zatim Baranjom, te velikim dijelom slavonskog Podravlja; tada je oslobođen gotovo cjelokupni hrvatski podunavski prostor, sve do Iloka, pa u tom sklopu i nuštarski kraj uz rijeku Vuku.[11]

Uskoro potom (uoči konačnog završetka dugotrajnih ratnih sukoba, mirom u Srijemskim Karlovcima 1699.) mnogi dužnosnici ili povjerenstva središnjih habsburških vlasti izrađuju izvještaje s pregledom zatečenog stanja na netom oslobođenim područjima.[12]

Jedno takvo svjedočanstvo iz 1698. zorno predočuje tadašnji izgled ruševnih ostataka srednjovjekovnog benediktinskog samostana Sv. Duha: tu je bila velebna crkva ukrašena s dva visoka tornja, dok se uokolo nalaze kameni ostaci nekadašnjeg slavnog samostana.[13] Zanimljivo je napomenuti kako se ovi nuštarski spomenici graditeljstva iste godine ponovno spominju pri opisu okolice susjednog sela Bršadina, tada u sastavu erdutskog vlastelinstva - i to kao velika zidana crkva s dva tornja, bez krova, podignuta na visokoj drugoj obali Vuke uz nekadašnji veliki samostan benediktinaca, u mjestu što se ranije zvalo "Koblan" (?) a sada Nuštar. Uz to je zabilježena lokalna predaja, da pod crkvom još leži ogromno blago što je u davnim vremenima ovamo doneseno na šezdeset konja.[14]

Kad je 1698. komorsko povjerenstvo provelo popisivanje nuštarskih žitelja, utvrđujući njihov sastav i gospodarsko stanje ovdje su već bila prisutna 24 domaćinstva hrvatskih/katoličkih seljaka. Uz mjesnoga kneza Vidaka Tustanića i suca Matu Kovača, navedeni su imenom i prezimenom (po izvornom redoslijedu popisa) sljedeći glavari obitelji: Ivan Pandurović, Paval Zderić, Šimun Čaić, Toma Agišić, Paval Andrin, Bernard Pristojak, Grgo Dragonovac, Ivan Liskovac, Ivan Ostojac, Nikola Starac, Marko Kolunčić, Mihajlo Grigić, Stipo Domjanović, Živko Černotić, Ilija Cvitković, Bala Vinkov, Mato Čanakčija, Boža Gradinac, Pava Liskovac, Mato Bernatović, Luka Drinovac, Grga Čelijanin. Osim članova njihovih obitelji, zasebno su zabilježena četiri želira.[15]

Raspolagali su raznovrsnim stočnim blagom, pa se u popisu ukupno navodi 4 konja, 15 volova, 17 krava, 26 teladi, 14 ovaca, ili koza, 49 svinja; također su imali 20 košnica pčela. Obradivo zemljište nuštarskih seoskih gospodarstava obuhvaćalo je zajedno 32 jutra žitorodnih oranica i 50 vozova sjenokoše, kao i 5 kopača vinograda (*jutro, voz, kopač* su tadašnje uobičajene površinske mjere za ove razne vrsti poljoprivrednog zemljišta.) Prema vlastitoj izjavi, bavili su se i ribarenjem na rijeci Vuki.

Svi su ovi nuštarski seljaci popisnom povjerenstvu jednodušno izjavili kako žele ostati mirni poljodjelci; stoga su ujedno spremni snositi odgovarajuća davanja i obveze, prema zemišljnom posjedu što ga obrađuju. Domove su podigli od drvene građe, koju su pribavljali iz obližnje šume. Međusobnih sukoba oko posjeda nisu imali - ali se tuže, da su ometani pri korištenju zemljišta i ispaše od srpskih pripadnika habsburške vojne posade u Vukovaru ("propter milites Rascianos vukovarienses").

Uspostavljanjem novih društveno-gospodarskih odnosa sa značajkama srednjoistočnoeuropskoga kasnog feudalizma, na prostoru Slavonije i Srijema oblikovana su putem prodaje ili darovanja od strane habsburškog Dvora (uglavnom već do 1730.) pretežno krupna imanja u posjedu strane - napose austrijske ili madžarske - aristokracije, te ponekih domaćih velikaških obitelji. Pored njih pojavljuje se ovdje i manji broj plemićkih dobara skromnijeg opsega, kao što je bilo također nuštarsko vlastelinstvo; ono je obuhvaćalo niz seoskih naselja u gornjem Povučju.[16]

Sredinom XVIII. st. obnovljeno je ovdje i županijsko uređenje. Tako se od 1745. nuštarsko Povučje našlo u sklopu Srijemske županije, tvoreći (kao zalaznica toga dijela hrvatskog Podunavlja) njezinu najzapadniju sastavnicu. Obnovljena provincijalna (civilna) Slavonija, sa Srijemom, obuhvaćala je ipak samo krajeve u ovdašnjem Podravlju i Podunavlju, te središnju Požešku kotlinu - dok je sveukupno Posavlje već tijekom prve polovice XVIII. st. izdvojeno u zasebni teritorij tzv. hrvatsko-slavonske Vojne krajine.

Na području Srijemske županije prevladavajući udio iskazuju dva opsežna, izrazito latifundijska imanja, što se protežu uzduž desne obale Dunava: vukovarsko vlastelinstvo, od tridesetih godina XVIII. st. u posjedu grofova Eltz (kojemu je glavninu tvorila plodna vukovarska lesna zaravan na jugoistočnom pravcu, ali je zahvaćalo i sjeverozapadnu močvarnu enklavu preko rijeke Vuke); te srijemski veleposjed, sa središtem u Iloku, što su ga već potkraj XVII. st. dobili rimski knezovi Odescalchi.[17]

Tijekom XVIII. st. nalazimo u sastavu imanja Nuštar, uz sâmo sjedište vlastelina, još šest stalnih seoskih naselja uzduž rijeke Vuke ili nešto podalje. To su: Cerić, Marinci, Ostrovo, Gaboš, Markušica i Jarmina. Istočnog susjeda tvorio je spomenuti vukovarski veleposjed, dok se sa zapadne strane protezao također opsežni zemljišni posjed đakovačkih biskupa.

No, južne međe vlastelinstva Nuštar predstavljaju ujedno granicu teritorija provincijalne, civilne Slavonije i Srijema - nasuprot tadašnjoj habsburškoj imperijalnoj apsolutističkoj tvorevini: Vojnoj krajini.

Prvim posjednikom vlastelinstva Nuštar postaje 1703. udovica pukovnika baruna de Mackar, kupivši imanje za 22.000 forinti. Navodno je carsko-kraljevski erar tražio čak 120.000 forinti, ali su uzete u obzir vojne zasluge pokojnog pukovnika. No, već 1715. baruničin sin prodaje posjed potpukovniku vojnoga graditeljstva grofu Maksimilijanu Eugenu de Gosseau (za 40.000 forinti), koji do svoje smrti 1741. gospodari imanjem. Potom je ovaj posjed zakratko došao 1746. u ruke glasovitog baruna Trenka; da bi nakon zapljene njegovih dobara i prijelazne komorske uprave, od 1751. dugotrajniji vlasnicima Nuštra postali članovi barunske obitelji Šandor de Slavnica.[18]

Sredinom XVIII. st., za vrijeme vlastelina baruna Mihajla Šandora, provedeno je na nuštarskom imanju novo uređenje feudalnih odnosa prema odredbama slavonskog urbara carice Marije Terezije (iz 1756.). Tako je 1759. u svih sedam naselja popisano oko tri stotine seljačkih domova.[19] Ukupni opseg njihovog poljoprivrednog zemljišta pod urbarijalnim obvezama iznosio je nešto više od dvije stotine propisanih (standardnih) selišta. Raspoloživi podaci ukazuju na tadašnju uglavnom dobru zemljišnu osnovu seljaštva u nuštarskom kraju. Prevladavala su srednja gospodarstva sa 3/8, 4/8 ili 5/8 selišta, kojih je oko 57%;

dapače, preko jedne trećine seljačkih posjeda (oko 35%) raspolagalo je sa 6/8 selišta i više - dok je, naprotiv, sitnih seljačkih ili želirskih (bezzemljaških) domaćinstava bilo ispod jedne desetine svih podložničkih gospodarskih jedinica.[20]

Prostorni raspored podložničkih gospodarstava i njihovog selišnog zemljišta u sklopu nuštarskog imanja (prema terezijanskoj urbarijalnoj regulaciji 1759.) pokazuje sljedeći pregled:[21]

naselja	seljačka gospodarstva		selišni opseg	
	u broju	u postotku	u broju	u postotku
NUŠTAR	54	17,1	30,0	14,0
Cerić	46	14,5	42,00	19,6
Marinci	42	13,3	27,50	12,8
Ostrovo	40	12,7	30,00	14,0
Gaboš, Markušica i Jarmina	134	42,4	85,25	39,6
ukupno	316	100,0	214,75	100,0

U šezdesetim godinama XVIII. st. upravljao je nuštarskim vlastelinstvom barun Josip Šandor, koji je (po mnogim svjedočanstvima) bio veoma nasilan čovjek, ne samo u odnosu prema svojim podložnicima nego podjedno prema županijskim činovnicima ili susjednim plemićima. Stoga je, pod pritiskom vlasti, posjed preuzeo 1767./1768. njegov brat grof Antun Šandor.[22]

Potkraj XVIII. st. i na početku XIX. st. nuštarsko vlastelinstvo postupno prelazi (rodbinskim vezama i kupnjom) u posjed grofovske obitelji Khuen-Belassy; ali pritom se naselje Gaboš izdvaja u zasebno imanje. Naime, grofica Josefa Šandor, unuka Mihajla Šandora de Slavnica, udala se 1782. za časnika austrijske vojske grofa Antuna st. Khuena; no, već 1788. on umire. Petnaestak godina kasnije, nakon smrti njegove udovice, grof Antun ml. Khuen naslijedio je po majci dio posjeda Nuštar i potom otkupio (od drugih Šandorovih potomaka) ostalo - osim naselja Gaboš, koje tada nasljeđuje sestra mu grofica Estera Ernestina Khuen, udana za grofa Franju Attemsa (a od 1843. njihova kći grofica Adelaida Attems, udana Kottulinsky).[23]

Tijekom jednog i pol stoljeća razvoja gospodarskih odnosa na slavonsko-srijemskom tlu u okvirima kasnofeudalnoga poretka (1700.-1848.) postupno se kod pretežnog dijela ovdašnjih vlastelinstava oblikuje poljoprivredna djelatnost veleposjedničkog tipa. Dakako, uz to su vlastelinske uprave koristile također raznovrsna obvezna davanja podložnog seljaštva u prirodninama ili novcu. Ali

za izgradnju, proizvodnju i poslovanje zasebnih majura (tzv. alodija) od izuzetne važnosti bilo je pravo feudalnih zemljišnih gospodara da se - besplatno, ili uz ograničenu naknadu - služe potrebnom seljačkom radnom snagom.[24]

Naročiti zamah dobiva širenje opsega vlastelinskih majura i njihovog poslovanja na prijelazu XVIII./XIX. st., pod utjecajem poljoprivredne konjunkture u doba napoleonskih ratova. To se odražava u tadašnjem naglom i izvanredno visokom porastu zahtjeva za radnom snagom seljaštva (putem tlake). Valja pritom upozoriti kako se znatniji alodijalni agrarni kompleksi pretežno oblikuju uz vlastelinska sjedišta, pa njihov razvoj naročito utječe na položaj seljaštva u obližnjim naseljima. Podaci za imanje Nuštar također pokazuju, da je u godinama ratne žitne konjunkture (1801.-1806.) od podložnika u naseljima Nuštar, Cerić i Marinci - dakle, najbližima vlastelinskom dvorcu i upravi - tražen dvostruko veći broj radnih dana (uz skromnu naknadu), nego li je iznosila njihova obvezna besplatna tlaka prema terezijanskom urbaru.[25]

U pripremama za diobu nuštarskoga kasnofeudalnog posjeda proveden je 1810. sustavni popis seljačkih podložnika, njihovog zemljišta, kao i alodijalnih površina kod svih sedam naselja; ujedno je na toj podlozi (prema prethodno utvrđenom ključu) procijenjena novčana vrijednost imanja.[26]

Ukupno su na vlastelinstvu popisana 502 selišna gospodarstva i 174 želirska domaćinstva. Zemljišna osnova za život ovog seljaštva obuhvaća u sklopu urbarijalno reguliranih površina (okućnica, oranica, livade, vinogradi, vrtovi i voćnjaci) 5.565,75 jutara. K tome su selišni podložnici i želiri raspolagali sa 2.240,5 jutara raznovrsnih krčevina - ili ukupno sa 7.806,25 jutara obradive zemlje.[27]

Njihov raspored po naseljima vlastelinstva Nuštar 1810. pružao je sljedeću sliku:

naselje	posjednici			zemljište		
	selišni seljaci	želiri	zajedno (u broju)	selišna zemlja	krčevine	zajedno (u jutrima)
NUŠTAR	65	16	81	890,25	201,50	1091,75
Cerić	73	14	87	895,25	317,50	1212,75
Marinci	55	60	115	676,00	219,50	895,50
Ostrovo	78	8	86	880,25	256,25	1136,50
Gaboš, Markušica i Jarmina	231	76	307	2224,00	1245,75	3469,75
ukupno	502	174	676	5565,75	2240,50	7806,25

Premda se na prijelazu XVIII./XIX. st. u nuštarskom Povučju također proširuje gospodarska djelatnost vlastelinske uprave na alodijalnim majurima (uz

korišćenje besplatne ili jeftine radne snage podložnika), podaci iz popisa 1810. pokazuju kako je ovdje još uvijek najveći dio obradivog zemljišta i poljoprivredne proizvodnje u rukama seljaštva. Ukupni opseg alodijalnih oranica, livada, vinograda, vrtova i voćnjaka dosizao je tada kod vlastelinstva Nuštar samo 415,75 jutara - ili svega 5,06% ukupnih poljoprivrednih površina na imanju.[28] Glavninu zemljišta pod alodijalnom upravom tvorile su visoke i mlade šume, što zajedno pokrivaju 4.618,00 jutara površine; ove vlastelinske šume nalazimo u krupnijim kompleksima naročito na zapadnoj strani, uz tok Vuke, na području naselja Markušica, Gaboš i Ostrovo.

Nakon ukinuća preživjelog feudalnog poretka 1848./1849., pri postupku tzv. zemljorasterećenja (odnosno: razriješavanja urbarijalnih odnosa između bivših vlastelina i njihovih seljačkih podložnika) spadalo je vlastelinstvo Nuštar među slavonskim imanjima u skupinu srednjeg plemićkog posjeda. Vlasnici su mu zajednički bili braća Henrik, Antun i Karlo grofovi Khuen.[29] No, pritom nije ovdje uključeno seljaštvo urbarijalne općine Gaboš - jer je to naselje već početkom XIX. st. bilo izdvojeno kao zasebno vlastelinstvo, u posjedu srodnika nuštarskih grofova Khuen. Tako je kod postupka razriješavanja feudalnih odnosa sredinom prošlog stoljeća imanje Gaboš evidentirano u vlasništvu grofice Adelaide ud. Kottulinsky.[30] Ipak, naselje Gaboš i ovdašnje seljaštvo nadalje tvore integralnu sastavnicu društvenopovijesnog razvoja nuštarskog kraja.

Prema raspoloživim podacima možemo utvrditi tadašnji sastav ruralnih/agrarnih proizvodnih jedinica kod svih sedam urbarijalnih općina vlastelinstva Nuštar i Gaboš. Ukupni opseg evidentiranih želira ili selišnih seljaka i njihovog zemljišta (iskazanog u standardnim selišnim jedinicama) bio je po navedenim naseljima sljedeći:

naselja	želirska i seljačka gospodarstva		selišni opseg	
	u broju	u postotku	u broju	u postotku
NUŠTAR	101	12,0	30,0	14,6
Cerić	120	14,3	42,00	20,4
Marinci	134	15,9	27,50	13,4
Ostrovo	103	12,2	30,00	14,6
Gaboš, Markušica i Jarmina	384	45,6	75,90	37,0
ukupno	842	100,0	205,40	100,0

U vrijeme razrješavanja feudalnih odnosa poslije Četrdesetosmaške revolucije nalazimo među seljaštvom na vlastelinstvima Nuštar i Gaboš uglavnom sve kategorije urbarijalnih gospodarstava, ali s različitim udjelom. To su bila želirska domaćinstva (bez selišne zemlje), sitni seljački posjedi (sa 1/8 ili 2/8 selišta), zatim srednji seljački posjedi (sa 3/8 do 5/8 selišta), te manja grupa krupnijih seljačkih posjeda (sa 6/8 do najviše 10/8 selišta). Sastav ovog seljaštva po pojedinim naseljima sredinom XIX. st. - u sklopu navedenih kategorija - pokazuje sljedeći pregled:[31]

naselja	želirska domaćinstva	seljački selišni posjedi		
		sitni	srednji	krupni
NUŠTAR	22	42	30	7
Cerić	7	59	48	6
Marinci	49	57	27	1
Ostrovo	12	64	23	4
Gaboš, Markušica i Jarmina	123	205	47	9
ukupno	213	427	175	27

U tom sastavu očituje se sada prevladavajući udio želirskih i sitnih selišnih gospodarskih jedinica. Valja pritom istaknuti kako se među pojedinim seoskim naseljima nuštarskog i gaboškog vlastelinstva očituju na kraju kasnofeudalnog doba bitne razlike u sastavu podložničkih gospodarstava, što uvjetuje također znatne razlike u društvenim značajkama ovdašnjega seljaštva. Pritom se iskazuju podjednako veoma instruktivne korelacije prema etničkoj/nacionalnoj strukturi toga pučanstva.

UNAPREĐIVANJE GOSPODARSTVA

Nakon oslobađanja seljaštva od urbarijalnih davanja u naturi ili novcu, te od radne obveze - od sredine XIX. st. pred bivšim feudalnim zemljoposjednicima stajali su zadaci modernizacijskog preoblikovanja vlastitih poljoprivrednih (i šumskih) gospodarstava u skladu s novim, građansko-kapitalističkim poretkom. Premda su u postupku tzv. zemljorasterećenja kao suvlasnici imanja Nuštar zajednički iskazivana braća Henrik, Antun i Karlo grofovi Khuen-Belassy, među njima se tijekom idućа tri desetljeća izuzetno živo na gospodarskom i političkom polju isticao grof Henrik Khuen.

Slavonsko-srijemski veleposjednici mogli su se tada za ulaganja u nužnu preobrazbu svojih imanja služiti znatnim novčanim sredstvima iz tzv. zemljo-

rasteretne odštete (što su je dobili kao naknadu za ukinuta feudalna prava); mnogi su raspolagali također prostranim šumama, s veoma vrijednim sirovinskim blagom (za razvoj drvne eksploatacije i industrijske prerade). Ipak, znatnija takva nastojanja očituju se isprva kod vlasnika srednjih ili manjih plemićkih dobara, koji već od pedesetih godina prošlog stoljeća pokreću vlastelinske mlinove i pilane (na vodeni ili parni pogon), te druge poljoprivredno-prerađivačke pothvate.

Prema izvještajima slavonske Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku vidljivo je, primjerice, kako se potkraj 1850-ih godina u njezinim redovima (među članovima tzv. obrtnog odjela) nalazio nuštarski vlastelin grof Henrik Khuen - kao vlasnik paromlina i parne pilane.

Komorski tajnik dr. Josip Posner veoma je povoljno ocjenjivao proizvode spomenutog paromlina, ističući (1858.) da su dapače bili nagrađeni srebrnom medaljom na jubilarnoj izložbi Poljoprivrednog društva u Beču.[32] Iz podataka tadašnje zanimljive "ankete" o počecima industrijskog poduzetništva na komorskom području doznajemo, da je nuštarski vlastelinski mlin (utemeljen 1854.) koristio parni stroj od 35 KS; u njemu je bilo zaposleno četrdesetak osoba, od toga dva upravna službenika i 12 stručnih majstora ili njihovih pomoćnika. Pothvat je raspolagao područnim skladištima u Vukovaru, Osijeku, Đakovu, Novom Sadu i Pešti, a poslovalo se širom Slavonije, te po Banatu i ostalim ugarskim krajevima.[33]

Valja napomenuti kako je razvoj mlinske industrije u nagodbenoj sjevernoj Hrvatskoj tijekom druge polovice XIX. st. veoma otežavala konkurencija povlaštenih budimpeštanskih velemlinova ali nuštarski pothvat uspio se održati dobrom kvalitetom proizvoda. U "popisu obrta" hrvatskog statističara M. Zoričića iz 1883. navodi se kako tada zapošljava dvadesetak radnika; a još početkom XX. st. ovaj paromlin bilježi također J. Krška (1902.) u pregledu gospodarskog stanja hrvatsko-slavonskih veleposjeda.[34]

Drugu važnu granu slavonske privrede tvorila je industrijska eksploatacija i prerada drva. Uz tradicionalnu proizvodnju bačvarskih dužica (znatnim dijelom za izvoz), od sredine prošlog stoljeća širi se podjedno potražnja željezničkih drvenih pragova. Već 1858. posluje i jedna parna pilana grofova Khuen, sa strojem od 10 KS (vjerojatno u Šodolovcima, na zapadnom šumskom području imanja); tijekom šezdesetih godina pothvat je proširen.[35] Ali potom nastupaju u slavonskoj šumskoj eksploataciji i drvnoj preradi krupna poduzeća inozemnoga kapitala, koja guše skromnije domaće snage.[36]

Dva bitna pitanja gospodarskog razvoja Hrvatske posebno su živo raspravljana u desetljećima modernizacijske preobrazbe privrednog sustava: utemeljivanje domaćih novčarskih zavoda (štedionica i banaka), te izgradnja željezničkih pruga. Grof Henrik Khuen podjednako se izravno uključivao u takva nastojanja,

pružajući djelatnu ili novčanu podršku različitim projektima. Za prednagodbenoga i nagodbenoga doba prisutan je također u Hrvatskom saboru; kao slavonski veleposjednik bio je blizak političko-ekonomskim opredjeljenjima tadašnjih liberalnih unionista.[37]

Tijekom šezdesetih-sedamdesetih godina XIX. st. među članovima Hrvatskog sabora zabilježena su braća Henrik, Antun i Karlo grofovi Khuen, uglavnom po svom veleposjedničkom položaju (na temelju banske pozivnice). No, na Saboru 1861. bio je grof Henrik Khuen prisutan kao zastupnik Srijemske županije, dok je na Saboru 1868.-1872. grof Antun Khuen zastupao trgovište Vukovar.[38]

U godinama uoči Prvog svjetskog rata (1910.) bio je nuštarski vlastelin grof Hinko Khuen članom skupštine Srijemske županije, i to kao veleporeznik - s naznakom da plaća 18.823,13 kruna državnog izravnog poreza. Prema pregledu veleposjeda u nagodbenoj sjevernoj Hrvatskoj početkom XX. st. (J. Krška, 1902.), tada je imanje Nuštar grofovske obitelji Khuen opsezalo 5.819,57 ha zemljišta.[39]

Oko 1860. (nakon pada tzv. Bachovog apsolutizma, povratkom ustavnog stanja) oživjela su i na tlu Slavonije nastojanja oko osnutka kreditnih zavoda. Grof Henrik Khuen sudjelovao je tada - s drugim slavonskim veleposjednicima - u prikupljanju početne glavnice za "Osječku štedionicu", upisavši 15 dionica po stotinu forinti; do uspješnog ostvarenja ove inicijative dolazi tek nešto kasnije (1867.)[40] Međutim, slavonski veleposjednici iskazivali su napose interes za krupnije hipotekarne kredite, pa tako braća grofovi Khuen (zajedno s članovima susjednih grofovskih obitelji Pejačević i Eltz) sudjeluju 1862. također pri utemeljivanju madžarskog "Zavoda za zemljišnu vjeresiju".[41]

Presudnu važnost za ukupni gospodarski i društveni napredak na hrvatskom prostoru imalo je, nedvojbeno, pitanje uspostave suvremenog, jedinstvenog prometnog sustava - što je od sredine XIX. st. zahtijevalo izgradnju neophodne mreže željezničkih pruga.

Od sredine prošlog stoljeća, naime, ukinućem preživjelog feudalnog poretka otvorene su bile i na našem tlu mogućnosti za bržu, opsežniju, sustavniju preobrazbu naslijeđenoga tradicionalnoga gospodarstva. Stoga sudbinsku važnost dobiva pitanje komunikacijske reintegracije ukupnog hrvatskog priobalja na istočnom Jadranu s područjem hrvatskog Podunavlja. Međutim, otpor stranih i domaćih vlastodržaca onemogućavao je ostvarivanje takve komunikacijske integracije ukupnog hrvatskog (i bosanskog) razvojnog prostora.[42] Uz to su i predstavnici konzervativnih ili regionalno ograničenih društveno-gospodarskih krugova nadalje ustrajali na održavanju nekih tradicionalnih, reduciranih koncepcija glede prometne infrastrukture na našem tlu. Ipak, pojedine istaknute ličnosti javnoga života iz svih krajeva Hrvatske zastupaju već tada interese modernog (industrijskog) nacionalnoga građanskog poduzetništva - kao, primjerice, Eugen Kvaternik, Antun Jakić, Milan Makanec i drugi.[43]

Na užem slavonsko-srijemskom području, na tlu hrvatskog Podunavlja i u susjednim ravničarskim krajevima južne Ugarske ili Vojvodine javljaju se još od četrdesetih godina XIX. st. projekti za tzv. alföldsko-riječku prugu; ova je magistrala trebala podunavskim žitorodnim područjima u madžarskoj nizini ("Alföld") osigurati izvoz - preko Vukovara, Siska i riječke luke - u zemlje jadranskog/sredozemnog priobalja. Kad se potom tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća pristupilo ostvarivanju prvih željezničkih gradnji i u našim krajevima, najveću pozornost privlačili su projekti povezivanja parobrodarske trgovinske plovidbe na Dunavu (i njegovim pritokama) s Jadranom putem tzv. zemunsko-riječke pruge.[44] Pritom su vodeći hrvatski društveni i gospodarski krugovi zastupali prijedlog, da se ova pruga izgradi na pravcu od Zemuna, preko središnje Slavonije (točnije: Požeške kotline), do Siska, Karlovca i Rijeke. Naprotiv, slavonski veleposjednici pretežno se zalažu za sjeverniji podunavsko-podravski pravac, pošto su ovdje bila smještena najveća vlastelinska imanja.[45]

Dapače, u vrijeme privrednog poleta nakon uspostave austrijsko-madžarskoga dualističkog kompromisa 1867., ponovno oživljava zamisao uključivanja slavonskog prostora u međunarodnu trgovinu poljoprivrednim i drvnim proizvodima putem raznih varijanti projekta alföldsko-riječke pruge. Tako je oko 1870. oblikovan veliki "slavonski konzorcij" za izgradnju željezničkog pravca od Osijeka do Siska i Rijeke. Uz neke inozemne poduzetnike (što su tada osnovali krupni zapadnoslavonski ugljenokopni, trgovinski i prometni pothvat, sa sjedištem u Sisku), istaknutu ulogu imao je pri tome nuštarski veleposjednik grof Henrik Khuen; u njegovom krugu tada nalazimo također poznate liberalne unioniste Ljudevita Vukotinovića i Mirka Šuhaja.[46] Opća financijska kriza izazvana slomom u bečkoj Burzi 1873. označila je zastoj svih tih inicijativa.

Nuštarskim krajem ipak su ubrzo (već 1878.) počele prolaziti prve željezničke kompozicije; ali njihov pravac kretanja i prometni učinak nisu bili namijenjeni unapređivanju gospodarskog života na ovom tlu. Radilo se o uspostavi izravnog vojnog prijevoza iz Ugarske prema Bosni i Hercegovini, u času kad su te dvije pokrajine Turskog carstva došle pod habsburšku upravu. Premda je tzv. okupacija Bosne i Hercegovine 1878. u stvarnosti - s gledišta dugoročnih povijesnih razvojnih tokova - doista značila reintegraciju ovog prostora u sklop europskoga društva i civilizacije, austrijski i madžarski vlastodršci nastojali su pritom prvenstveno ostvariti svoje imperijalne ekonomske interese.

Stoga je, primjerice, spomenuta željeznička magistrala preko slavonsko-srijemskog područja bila trasirana kao pruga normalnoga kolosijeka na pravcu do Dalja, pokraj Nuštra, Vinkovaca i Slavonskog Broda, pa preko željezničkog mosta na Savi sve do Bosanskog Broda - gdje je vršen istovar i utovar ljudskog ili robnog tereta, a potom i pretovar na bosansku uskotračnu željezničku mrežu.

Tako je ova magistrala podjedno ostavila nadalje po strani (u komunikacijskoj izolaciji) podravsko središte Osijek, podunavsko središte Vukovar ili posavsko središte Slavonski Brod. Slavonsko-srijemsko tlo upotrebljeno je bilo isključivo kao tranzitni teritorij, na korist ekonomskopolitičkih interesa madžarskih vladajućih krugova.[47]

Na užem slavonsko-srijemskom području tek je na prijelazu XIX./XX. st. domaće građansko poduzetništvo, uz podršku ovdašnjih veleposjednika, uspjelo povezati barem sav prostor Srijema i Slavonije jedinstvenom željezničkom mrežom - putem postupne izgradnje niza kraćih tzv. vicinalnih pruga. Poput nuštarskog grofa Henrika Khuena, u tome ih je tijekom dvadesetgodišnjega banovanja (od 1883. do 1903.) podržavao također njegov nećak grof Karlo Dragutin Khuen-Héderváry.

Nastojanja oko postignuća moderne ekonomske infrastrukture (napose glede izgradnje jedinstvene željezničke prometne mreže tijekom druge polovice XIX. st.) nisu bila od izuzetnog značenja samo za napredak vlastelinskoga gospodarstva na nuštarskom veleposjedu grofova Khuen: ona su podjedno imala odlučujući utjecaj na sudbinu ovdašnjega seljačkog stanovništva, u naseljima nuštarskog Povučja.

NARODNOSNI ŽIVOT

Poslije ukinuća tradicionalnoga kasnofeudalnog poretka sredinom prošlog stoljeća, u svim krajevima sjeverne Hrvatske seljačka domaćinstva (na svojim sitnijim ili krupnijim zemljišnim posjedima) postupno se očituju kao bitni samostalni činitelji društvenog, gospodarskog, političkog i kulturnog života. Umjesto posredne vlastelinske nadležnosti glede upravnih, poreznih i sudbenih poslova - oblikuju se javne službe, uredi i druge ustanove u sklopu građanskog društvenog poretka. Tako je i Nuštar postao sjedištem lokalne civilne administracije, koja obuhvaća također nekoliko susjednih seoskih naselja.

Prema "političkom i sudbenom razdieljenju kraljevine Hrvatske i Slavonije..." iz osamdesetih godina XIX. st., u sastav političke općine Nuštar nalazilo se tada pet naseljenih mjesta (tvoreći ujedno pet poreznih općina): Nuštar, Henrikovci, Cerić, Marinci i Ostrovo.[48] Uz četiri tradicionalna seoska naselja porijeklom još iz stoljeća srednjovjekovlja, ovdje je kao zasebna nova jedinica zabilježena i pusta Henrikovci; ona se razvila iz vlastelinskog majura, što je očito (po tadašnjem običaju) ime prema veleposjedniku grofu Henriku Khuenu.

Politička općina Nuštar bila je uključena u kotar Vukovar, a preko njega u Srijemsku županiju. U Nuštru je zasjedao također mjesni sud (u sklopu sudbenoga kotara Vukovar, a sudbenog stola Osijek), dok je sjedište nadležnog

poreznog ureda i policijskog nadzorništva bilo u Vukovaru. Ukupnu površinu ovdašnjih upravnih jedinica, broj kuća i sastav prisutnoga žiteljstva prema popisu iz 1880. pokazuje sljedeći pregled:

mjesto	površina u jutrima	broj kuća	stanovništvo: muško	ženski	ukupno
NUŠTAR	2.229,16	141	428	443	871
Henrikovci	797,13,	9	44	28	72
Cerić	2.383,82	151	426	449	875
Marinci	1.976,21	150	359	346	705
Ostrovo	2.923,85	133	326	352	678
zajedno	10.310,17	584	1583	1618	3201

U ovom statističkom popisu ne nalazimo izravne iskaze o tadašnjem narodnosnom sastavu stanovništva (prema jezičnoj pripadnosti). Ali zanimljiv uvid ipak pružaju sljedeći podaci o raspodjeli žitelja u političkoj općini Nuštar 1880. prema vjeroispovjednoj pripadnosti:[49]

mjesto	katolici	pravoslavni	ostali	ukupno
NUŠTAR	831	14	26	871
Henrikovci	64	0	8	72
Cerić	847	22	6	875
Marinci	397	301	7	705
Ostrovo	45	629	4	678
zajedno	2184	966	51	3201

Kao što je vidljivo iz navedenih podataka, žiteljstvo središnjih naselja Nuštra, Henrikovaca i Cerića pripadalo je najvećim dijelom katoličkoj vjeroispovjesti: od ukupno 1818 osoba, bilo ih je ovdje 1742 katolika (ili 95,82%). U Marincima, na istočnoj strani nuštarskog područja prema susjednom vukovarskom kraju udio katolika iznosi 56,31% - uz 42,70% pravoslavnih (tj. "grčko-iztočne vjeroizpovjesti"). Naprotiv, na zapadnoj strani označava prevladavajući udio pravoslavnih u Ostrovu (92,77%) prijelaz k onom dijelu nuštarskog Povučja, gdje je - kao u Gabošu i Markušici - bilo jače okupljanje novodoseljenoga srpskog/pravoslavnog žiteljstva.

U skladu s prikazanim prostornim rasporedom naseljenih pravoslavnih vjernika (prema statističkom popisu iz 1880.), djelovale su na području tadašnje

nuštarske općine njihove dvije parohije: u Marincima i u Ostrovu. Katolička župa imala je sjedište još od stoljeća srednjovjekovlja u Nuštru. Valja pritom naglasiti kako ona sada ovdje okuplja ne samo starosjedilačko hrvatsko stanovništvo - nego s njim u duhovno zajedništvo povezuje također žitelje njemačke ili madžarske narodnosne pripadnosti, što su tijekom XVIII.-XIX. st. u znatnom opsegu napučili nuštarsko Povučje. O tome svjedoče odgovarajući podaci iz statističkih propisa provedenih na prijelazu XIX./XX. st. i uoči Prvog svjetskog rata.

Pošto je hrvatsko-slavonska Vojna krajina (kao habsburška vojna tvorevina) najzad 1881. raspuštena, njezin teritorij priključen je građanskoj nagodbenoj Hrvatskoj. Stoga se ovdje uskoro potom zbiva neophodna promjena upravnog uređenja. Nuštarski kraj ostao je nadalje u sklopu svoje matične Srijemske županije. Pritom glavnina naseljâ nekadašnjeg vlastelinstva u Povučju - u skladu sa stoljetnim prirodnim i povijesnim odrednicama - oblikuje najzapadniju sastavnicu srijemskog/podunavskog kotara Vukovar: to su novonastale upravne općine Nuštar, Cerić, Marinci, Ostrovo, Gaboš i Markušica. Međutim, naselje Jarmina (u neposrednom susjedstvu bivše Vojne krajine) izdvojeno je iz toga kruga i kao općina uključeno u područje slavonskog kotara Vinkovci, usmjerenog prema Posavlju.

Razvojne tokove kretanja ovdašnjeg stanovništva tijekom XVIII.-XIX. st. i njihove zbirne učinke, osvijetljavaju podaci posljednjeg statističkog popisa što je proveden uoči izbijanja Prvog svjetskog rata (1910.). Tada je u nuštarskom kraju ukupno evidentirano 7863 žitelja. Njihov prostorni raspored po naseljima/općinama pruža sljedeću sliku: Nuštar 1309 osoba (16,6%), Cerić 1059 osoba (13,5%), Marinci 853 osobe (10,9%), Ostrovo 746 osoba (9,5%), Gaboš 821 osoba (10,4%), Markušica 1883 osobe (23,9%), te Jarmina 1192 osobe (15,2%). Uočljiv je uglavnom dosta uravnotežen međuodnos opsega stanovništva po naseljima, uz izuzetak Markušice.[50]

Premda se od sredine XIX. st. u svim zemljama ili pokrajinama Habsburške Monarhije provode redovni opći popisi stanovništva (uglavnom u desetgodišnjim razmacima), pouzdanijim statističkim podacima o sastavu žitelja prema etničkoj/nacionalnoj pripadnosti raspolažemo tek za doba početkom našeg stoljeća. Tako objavljeni rezultati popisa stanovništva iz 1910. sadrže (uz navode o vjeroispovjednoj pripadnosti) također podatke glede izjašnjavanja građana o materinskom jeziku; ovi se podaci redovno upotrebljavaju kao osnova za razmatranje narodnosnog sastava žiteljstva. Pritom valja ipak napomenuti, da su u tadašnjim publikacijama Zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu podaci o žiteljima hrvatskog materinskog jezika i o onima srpskog materinskog jezika umjetno spojeni u jedinstvenu skupinu žitelja kojima je navodni materinski jezik "hrvatski ili srpski". Stoga se pri korištenju ovih njihovih podataka moramo služiti posrednim putem: uobičajeni postupak polazi od pretpostavke kako svi evidentirani pripadnici pravoslavne vjeroispovjesti ujedno tvore pripadnike srpskog materinskog jezika - pa se odbitkom ukupnog broja pravoslavnih vjernika od zbirnog opsega evidentiranih pripadnika "hrvatskog ili srpskog materinskog jezika" dobiva pretpostavljeni ukupni broj Hrvata. Premda se pri takvom postupku često očituju u izvjesnoj mjeri negativni efekti na štetu stvarnog udjela hrvatskoga žiteljstva, moramo se (u svrhu korištenja raspoložive statističke dokumentacije) njime poslužiti i pri razmatranju etničkih/nacionalnih odnosa u nuštarskom Povučju uoči Prvog svjetskog rata. Naime, pojam "pravoslavni" ili "grčko-istočni" je daleko širi nego "srpski", jer je bilo i ima mnogo naroda pravoslavne vjere a ne samo Srbi.

Na užem nuštarskom području - koje (prema upravnoj podjeli 1910.) obuhvaća općine Nuštar, Cerić, Marinci i Ostrovo - narodnosni sastav i raspored stanovništva pružao je sljedeću sliku: [51]

općina	Hrvati	Srbi	Nijemci	Madžari	ostali	ukupno
u broju:						
NUŠTAR	902	33	256	103	15	1309
Cerić	438	17	564	23	17	1059
Marinci	87	334	22	402	8	853
Ostrovo	37	642	58	9	0	746
zajedno	1464	1026	900	537	40	3967
u postotku:						
NUŠTAR	68,91	2,52	19,56	7,87	1,14	100,00
Cerić	41,36	1,61	58,26	2,17	1,60	100,00
Marinci	10,20	39,16	2,58	47,13	0,93	100,00
Ostrovo	4,96	86,06	7,77	1,21	0,00	100,00
zajedno	36,90	25,86	22,69	13,54	1,01	100,00

Vrijedi ovdje napomenuti kako je uoči Prvog svjetskog rata (1910.) na tlu nuštarskog Povučja hrvatsko, njemačko i madžarsko žiteljstvo i nadalje prema svojoj vjeroispovjednoj pripadnosti posvema okupljeno u katoličkoj duhovnoj zajednici. Tako, primjerice, na užem nuštarskom području (u općinama Nuštar, Cerić, Marinci i Ostrovo) tada Hrvati, Nijemci i Madžari broje zajedno 2901 osobu (ili 73,13%), a istodobno su ovdje evidentirane 2882 osobe (ili 72,65%) katoličke vjeroispovjesti. Jednake odnose nalazimo također kod ostalih općina u opsegu nekadašnjega nuštarskog vlastelinstva (u općinama Gaboš, Markušica i Jarmina).

Prikazani etnički/nacionalni sastav i raspored stanovništva u naseljima nuštarskog Povučja jasno odražavaju bitnu srodnost s tadašnjim stanjem narod-

nosnog suživota na cjelokupnom hrvatskom Podunavlju; a naročito na njegovom srijemskom dijelu (ili vukovarsko-iločkom području).

Na prostoru od Save do Vuke i Dunava (između Županje, Vinkovaca, Nuštra, Vukovara i Iloka) koji se danas nalazi u teritorijalnom opsegu Republike Hrvatske, izvornu osnovu etničkog/nacionalnog određenja tvorilo je i tvori hrvatsko stanovništvo. Posebna je odlika podunavskog nuštarsko-vukovarsko-iločkog područja što su, stjecajem povijesnih okolnosti, tijekom XVIII. i XIX. st. upravo ovdje u znatnijoj mjeri potražili svoj novi zavičaj doseljenici iz raznih zemalja srednjoistočnoeuropskog (bližeg ili daljeg) susjedstva. Na plodnom tlu vukovarskog lesnog ravnjaka ponad Dunava ili u nuštarskom Povučju, koristeći pogodne prometne uvjete koje pružaju obližnji riječni tokovi, napučili su oni postupno mnoga ovdašnja naselja seoskih ili gradskih značajki.

Glede značajki srpskog žiteljstva koje je tijekom vremena doseljeno na nuštarsko-vukovarsko-iločko područje valja naglasiti, da je ono ovdje također u pojedinim naseljima slijedilo uzore suživota s inorodnim susjedima. Bitan izuzetak (koji ukazuje na uporni, dugotrajni agresivni ekskluzivizam i ekspanzionizam balkanskog tipa, naročito na polju narodnosnih ili vjerskih međuodnosa žiteljstva) predstavlja svojevrsna "srbijanska enklava" na magistralnom pravcu između Vukovara i Osijeka; njezini izravni izdanci sežu prema podunavskom Dalju i podravskom Bijelom Brdu, a na drugoj strani prema Ostrovu, Gabošu i Markušici na zapadnom kraju nuštarskog Povučja.

Spomenuta "srbijanska enklava" pripadala je tijekom XVIII.-XIX. st. (do 1848.) pretežno vukovarskom vlastelinstvu; tako se i početkom XX. st. (do 1918.) nalazila u sklopu kotara Vukovar, obuhvaćajući općine: Bobota, Borovo, Bršadin, Pačetin, Trpinja i Vera. Zbog neposrednog susjedstva, utjecaj oštre etničke/nacionalne (srbijanske) i vjerske (pravoslavne) isključivosti pogubno je zapljuskivao također nuštarsko područje.

U svjetlu ove činjenice, još se jasnije može sagledati razorna uloga "srbijanske enklave" u zaleđu preko rijeke Vuke. A naročito utjecaj tamošnje prisutnosti pravoslavnog svećenstva (preko njegovog uporišta u Dalju, kao vlastelinskom posjedu Srpske pravoslavne crkve), koje je uvijek bilo prožeto srbijanskim/balkanskim duhom agresivnog ekskluzivizma i ekspanzionizma.

Ipak, pri tome je upravo naselje Nuštar - razvijajući se u sjedište i središte vlastelinskog veleposjeda - uspješno branilo temeljne značajke plodnog narodnosnog i duhovnog suživota, kao bitne civilizacijske odrednice srednjoistočnoeuropskog podunavskog podneblja.

Dok je vrijedni, plodni suživot Hrvata s pripadnicima raznih narodnosnih skupina na nuštarsko-vukovarsko-iločkom području glede društvenih i gospodarskih odnosa bio utemeljen na općim značajkama europske (napose srednjoistočnoeuropske) civilizacije - na polju kulturnih odnosa očituje se dapače već spomenuta najuža povezanost hrvatskog, njemačkog i madžarskog stanovništva (bez obzira na jezičnu različnost) u istoj katoličkoj vjerskoj zajednici, koja je ovdje davala bitan pečat duhovnim kretanjima.

Dugotrajno kulturno zajedništvo, podjedno na polju vjerskog (katoličkog) ili svjetovnog duhovnog života, naročito je bilo od važnosti za međuodnos Hrvata i Nijemaca nuštarsko-vukovarsko-iločkog područja, što tvore dvije najbrojnije i najutjecanije etničke/nacionalne skupine (nesrpskog) žiteljstva na cjelokupnom prostoru hrvatskog Podunavlja. Pri tome je njihovo kulturno povezivanje, oplođivanje i prožimanje ostvarivano osobito putem širenja hrvatsko-njemačke dvojezičnosti, koja uostalom svoje ishodište i uporište ima u općim značajkama civilizacijskog podneblja Srednjoistočne Europe.

Položaj njemačkog seljaštva i građanstva (koje se tijekom XVIII.-XIX. st. plodotvorno naseljavalo na prostoru hrvatskog Podunavlja) bitno se mijenja već uslijed raspada Habsburške Monarhije potkraj Prvog svjetskog rata, a zatim ponovno nakon Drugog svjetskog rata. Kad je 1918. i ovo područje uključeno u novu jugoslavensku monarhijsku tvorevinu, izloženo je odmah nasilnoj srbijanizaciji/balkanizaciji preko svih sredstava koja su stajala na raspolaganju međuratnim velikosrbijanskim vlastodršcima.

Dapače, neposredno nakon Drugog svjetskog rata, u obnovljenoj jugoslavenskoj državi (pod izgovorom kažnjavanja i progona tzv. "Volksdeutschera") nastavili su novi vlastodršci istom politikom.[52] To je uzrokovalo, da je ovdje (već do prvog poslijeratnog popisa stanovništva 1948.) njemačka narodnosna zajednica skoro u potpunosti iščezla.[53]

Još u međuratnim godinama jugoslavenski režim trudio se (uz ulaganje opsežnih sredstava) oko širenja prisutnosti srpskog/srbijanskog žiteljstva na nuštarsko-vukovarsko-iločkom području, pod vidom provođenja zahvata tadašnje agrarne reforme i kolonizacije.[54] Prema istom cilju bilo je odmah nakon Drugog svjetskog rata znatnim dijelom usmjereno također koloniziranje srpskog/srbijanskog žiteljstva na posjede, u domove netom pobijenih ili prognanih pripadnika njemačke narodnosne zajednice.

Događaji što su se ovdje zbivali od 1990. do danas predstavljaju vrhunac ostvarivanja takve politike: putem ratne agresije, putem oružanog nasilja. Stoljetno povijesno iskustvo jasno pokazuje, kako će - nakon uspješnog završetka hrvatskog Domovinskog rata - tek konačnim uklanjanjem svih ovdašnjih nositelja razornog pritiska balkanizacije biti moguća stvarna srednjoistočnoeuropska reintegracija nuštarskog Povučja i cjelokupnog hrvatskog podunavskog prostora. U tom sklopu, nesumnjivo će izuzetno važna i časna uloga pripasti upravo Nuštru: u Domovinskom ratu 1991.-1996. posljednjem slobodnom bastionu srijemskog dijela hrvatskog Podunavlja.

1 Željko Tomičić, Nuštar (Bulletin 5-6, 26.8. i 30.9.1992.; izd. Hrvatsko-američko društvo, Sekcija za obnovu i očuvanje nepokretnih spomenika kulture, Zagreb), str. 1.

2 Željko Tomičić, n. dj., str. 2.

3 Ivan Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj - sv. I. (Split 1963.), Sl. 248.

4 Josip Bösendorfer, Crtice iz slavonske povijesti (Osijek 1910.), str. 280.

5 Pisac sažeto ocrtava bitne kronološke odrednice razvoja nuštarskog posjeda tijekom srednjega vijeka "Bio je u vlasti nuštarske obitelji Brzet. Već g. 1381. i 1396. dođe ovo vlastelinstvo djelomice, a iza 1401. posvema u ruke Gorjanskih, kada je umro posljednji član Nikola Brzet. Faktično posjeduju Gorjanski još 1408. samo neke dijelove, dok im 1419. kralj Žigmund udijeli patronatsko pravo. Gorjanski su podigli nanovo samostan g. 1422. G. 1845. taj je kaštel u vlasti Petra Išti Daubašija. Nuštar bio je znamenito trgovište i carinsko mjesto. G. 1459. i 1484. obdržavale se tu županijske skupštine". - Josip Bösendorfer, n. dj., str. 175-176.
O srednjovjekovnim crkvenim prilikama usp. također: Stjepan Sršan, Katoličke župe u Slavoniji, Baranji i Srijemu u srednjem vijeku, 1332.-1337. (Književna Revija, Osijek 4/5 1991. - Dometi, Rijeka 10/11/12. 1991., Rijeka 1991.) str. 265.

6 Stjepan Pavičić, Vukovska župa - u razvitku svoga naselja od XIII. do XVIII. st. (Zagreb, 1940.)

7 Stjepan Pavičić, n. dj., str. 97.
Pisac donosi instruktivnu analizu mijene naziva ovog naselja: "Oko benediktinskoga samostana tu na Donjoj Vuci rano je nastalo kmetsko naselje, koje je po njemu dobilo svoje ime. Od oblika "monasterium" postalo je "monustor, monostor", od kojega su Hrvati starosjedioci napravili svoj lik "Monuštar" s nepostojanim - a - u posljednjem slogu, prema zakonima svoga jezika. Taj je oblik svakako postojao do dolaska Turaka, jer ga s početnim slogom - mo - nalazimo stalno u svim spomenicima doturskoga vremena. Današnje ime "Nuštar" razvilo se onda iz ovoga tako da je naglasak stajao na srednjem slogu, te je slog pred njim s vremenom otpao. Cijeli je taj proces proveden za turskoga gospodstva u 16. st., jer u 17. st. nahodimo već novo ime." - Stjepan Pavičić, n. dj., str. 95-96.

8 Stjepan Pavičić, n. dj., str. 91-94. (Cerić); 73-74. (Marinci); 101. (Ostrovo). Navodim ovdje važnije Pavičićeve konstatacije glede žiteljstva u tim naseljima:
- Cerić:

"U svim kasnijim svetosalvatorskim popisima od početka do kraja 15. st. zabilježeno je samo ovo posljednje ime Cerić. Otuda je jasno, da je pod konac 14. st. nadvladao taj čisti hrvatski toponomastikon, koji su stvorili i nosili starosjedioci Hrvati. Možda je on među njima nastao već i ranije, te je bio ime toga područja ili u jednom dijelu ili u cjelini i u ono vrijeme, dok su cijelo to zemljište službeno zvali Ujlak. Hrvatski se toponomastikon utvrdio onda u 15. st. potpuno, i tako je prešao i u tursko gospodstvo, te u tom obliku traje i danas."92

Marinci:

"Prema spomenutoj diobenoj listini u porodici vukovskih Miškouca u g. 1337., u marinačkom su području tada postojala sela: Bogdanovci, Križ, Ivanovci, Monjoroš i Jem... Od šest imena sela marinačkih četiri su nosila hrvatske oblike, a dva madžarske".74

- Ostrovo:

"Utvrđenje Ostrovo, koje je već g. 1381. zapisano u ruševinama, predstavlja prema tome ostatak ili županskoga obrambenoga vijenca Hrvata iz vremena prije dolaska centralne madžarske vlasti, ili možda kakvog drugog tvrdavnoga karaktera još ranijeg tipa. Građeno na gotovo potpunom otoku, ono je bilo čista barska utvrda, kakve su voljeli zidati upravo u stoljećima pred izgrađivanjem viteškog života".101

9 Ive Mažuran, Turske provale i osvajanja u Slavoniji od kraja 14. do sredine 16. st. (u zborniku radova: "Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje - Vinkovci 1987.", Osijek 1991.), str. 17-66.

10 Nenad Moačanin, Gradovi u turskoj Slavoniji i Srijemu (doktorska disertacija, Zagreb 1989.), str. 34-37.

11 Ive Mažuran, Rat za oslobođenje Slavonije ispod osmanske vladavine od 1684. do 1691. godine (u zborniku radova: Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje - Vinkovci 1987., Osijek 1991.), str. 101-131.

12 Tade Smičiklas, Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije I/II. (Zagreb 1891.)
U jednom takvom izvještaju o stanju naselja i stanovništva Osječkog okružja iz 1697. spominje se, da je tada izvršeno i popisivanje stanovništva trgovišta Nuštar "oppidi Nustor"; ali sâm taj popis nedostaje. (str. II/61.)

13 Ive Mažuran, Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine (Osijek, 1988.), str. 55-57.

14 Ive Mažuran, Popis... n. dj., str. 70.

15 Ive Mažuran, Popis... n. dj., str. 55-57.

16 Igor Karaman, Sumarni katastar veleposjeda u Slavoniji od 18. do 20. stoljeća (Radovi Centra JAZU u Vinkovcima 2, Zagreb 1973.), str. 167-212.

17 Igor Karaman, Historijat slavonskih vlastelinstava do sredine 18. stoljeća - "Slavonski katastar" P. I. Passardyja (Arhivski vjesnik XVI, Zagreb 1973.), str. 123-157.

18 Igor Karaman, Historijat slavonskih vlastelinstava... n. dj., str. 152-153; Ive Mažuran, Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine (Osijek 1993.), str. 255-270.

19 Tijekom prve polovice XVIII. st., do terezijanske urbarijalne regulacije 1756.-1759., kretao se na vlastelinstvu Nuštar ukupni opseg seljačkog zemljišta oko šezdesetak punih selišnih jedinica. Usp. Igor Karaman, Sumarni katastar... n. dj., str., fotodokumenti 1, 3, 8.

20 Slavko Gavrilović, Seljaštvo na vlastelinstvu Nuštar - Gaboš, 1687.-1849. (Zbornik za društvene nauke Matice srpske 30, Novi Sad 1961.), str. 5-51.
Broj domova po seoskim naseljima nuštarskog imanja kretao se u to vrijeme pretežno između četrdeset i pedeset (tako u Ceriću, Marincima, Ostrovu, Gabošu), uz nešto veću naseljenost sâmog vlastelinskog sjedišta Nuštra (54) i napose Markušice (63), jedino je u naselju Jarmina tada bilo tek dvadesetak naseljenih domaćinstava.

21 Slavko Gavrilović, n. dj., str. 14.
Prema navedenim podacima možemo ujedno utvrditi, da je tada u pojedinim seoskim naseljima nuštarskog vlastelinstva jedno prosječno želirsko ili seljačko domaćinstvo raspolagalo sa sljedećom količinom selišnog (urbarijalnog) zemljišta: u Nuštru 0,56 sel.; u Ceriću 0,91 sel.; u Marincima 0,65 sel.; u Ostrovu 0,75 sel.; u Gabošu 0,63 sel.; u Markušici 0,59 sel. u Jarmini 0,77 selišta.

22 Slavko Gavrilović, n. dj., str. 18.

23 Slavko Gavrilović, n. dj., str. 27, 34.
Hrvatski državni arhiv, Zagreb - Arhivski fond obitelji grofova Khuen: kutija 1-18. (sadrži opsežnu pisanu i slikovnu građu za historijat obitelji grofova Khuen, kao i njihovih zemljišnih posjeda.)

24 Igor Karaman, Privredni život Banske Hrvatske u doba ilirskog pokreta (Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 13, Zagreb 1986.), str. 87-114.

25 Slavko Gavrilović, n. dj., str. 26.

26 Hrvatski državni arhiv, Zagreb - Arhivski fond obitelji grofova Khuen: kutija 12, fascikl 2, broj 11. ("Conscriptio Dominiii Nustar... pro fundamento divisionis assumpta de Anno 1810.)

27 Ukupno je prema popisu iz 1810. nuštarski veleposjed obuhvaćao 14.239,50 jutara. Površina kod pojedinih naselja iznosila je tada kako slijedi: Nuštar 1.725,75 j.; Cerić 1.649,50 j.; Marinci 1.628,25 j.; Ostrovo 2.137,00 j.; Gaboš 2.270,25 j.; Markušica 3.738,25 j.; Jarmina 1.090,50 j.

28 Na području naselja Nuštar (gdje je sjedište vlastelinske uprave) nalazimo 1810. skoro polovicu svih tadašnjih alodijalnih poljoprivrednih površina; tako je ovdje, među ostalim, popisano 117,50 jutara oranica i 38,00 jutara livada. Najviše alodijalnih livada bilo je kod obližnjih Marinaca (62,25 jutara), dok je drugi veliki kompleks alodijalnih oranica kod Jarmine (111,25 jutara).

29 Štefanija Popović, Sastav seljačkog (selišnog i želirskog) posjeda na vlastelinskim imanjima u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji u doba ukidanja feudalnih odnosa (doktorska disertacija, Zagreb 1989.), str. 261, 293. i tablica 273.

30 Štefanija Popović, n. dj., str. 262. i tablica 107.

31 Štefanija Popović, n. dj., tablice 107. i 273.
Prema raspoloživim podacima možemo ujedno utvrditi, da je sredinom XIX. st. u pojedinim seoskim naseljima nuštarskog i gaboškog vlastelinstva jedno prosječno želirsko ili selišno domaćinstvo raspolagalo sa sljedećom količinom selišnoga (urbarijalnog) zemljišta: u Nuštru 0,30 sel.; u Ceriću 0,35 sel.; u Marincima 0,21 sel.; u Ostrovu 0,29 sel.; u Gabošu 0,31 sel.; u Markušici 0,18 sel.; u Jarmini 0,14 selišta.

32 Za veliku međunarodnu gospodarsku izložbu 1862. u Londonu prijavili su sudjelovanje i nuštarski veleposjednici, s poljoprivrednim i šumskim proizvodima svog imanja. Usp. Miroslava Despot, Industrija građanske Hrvatske 1860.-1873. (Zagreb 1970.), str. 102.

33 Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću (Zagreb 1972.), str. 86-98.

34 Igor Karaman, Industrijalizacija građanske Hrvatske, 1800.-1941. (Zagreb 1991.), str. 173; Igor Karaman, Sumarni katastar... n. dj., karta 5.

35 Igor Karaman, Privreda i društvo, n. dj., str. 86-98, 169-172.

36 Igor Karaman, Industrijalizacija... n. dj., str. 177.
Prema izvještaju osječke Komore iz 1881. (tiskanom 1884.), dvije vlastelinske pilane u Šodolovcima bile su zatvorene u proteklom desetljeću.

37 Agneza Szabo, Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu, 1860.-1873. (Zagreb, 1987., sv. I-II.) Međutim, nijedan od nuštarskih grofova Khuena nije - izvan Sabora - za prednagodbenog i prvog nagodbenog doba (1860.-1873.) sudjelovao u radu hrvatskih političkih, društvenih, privrednih ili kulturnih institucija u Zagrebu.

38 Agneza Szabo, n. dj., str. I/29-85.

39 Božena Vranješ-Šoljan, Socijalno-ekonomski odnosi u gradovima i većim naseljima sjeverne Hrvatske potkraj 19. stoljeća i na početku 20. stoljeća, do Prvog svjetskog rata (doktorska disertacija, Zagreb 1987.), str. 381.

40 Igor Karaman, Privreda i društvo... n. dj., str. 200.

41 Igor Karaman, Industrijalizacija... n. dj., str.114.

42 Igor Karaman, Privreda i društvo... n. dj., str. 134-135.
Općinska uprava Zadra podržavala je takav prijedlog riječima: "Bacivši pogled na kartu Bosne i susjednih pokrajina, vidi se odmah kako je ta pruga - u obliku napete strune na luku - najkraća od svih koje mogu spojiti plodne ravnice Drave, Dunava i Tise s Jadranskim morem."

43 Igor Karaman, Aktualnost pravaštva Eugena Kvaternika i starčevićanska zloupotreba njegovog životnog djela (Svjetlo 4, Karlovac, 1991., str. 10-13.)

44 Igor Karaman, Privreda i društvo... n. dj., str. 188-198.

45 Zanimljivo je da grof Henrik Khuen nije prisustvovao poznatoj zagrebačkoj konferenciji o željezničkom pitanju 1862., što ju je sazvao ban Josip Šokčević - premda je inače bio veoma aktivan i u toj oblasti privrednog života.
Usp. Agneza Szabo, n. dj., str. I/197-201.

46 Igor Karaman, Industrijalizacija... n. dj.,str. 163.

47 Igor Karaman, Privreda i društvo... n. dj., str. 194.

48 Političko i sudbeno razdieljenje kraljevinâ Hrvatske i Slavonije i repertorij mjestâ (Zagreb 1889.), str. 151.

49 Prema izvornim popisnim nazivima, na području političke općine Nuštar evidentirani su 1880. pripadnici sljedećih vjeroispovjednih zajednica: rimo-katoličke (2184 osobe ili 68,23%) grčko-katoličke (3 osobe ili 0,09%), grčko-iztočne (966 osoba ili 30,18%), evangeličke (12 osoba ili 0,38%), izraeličanske (27 osoba ili 0,84%), te zajedno ostalih (9 osoba ili 0,28%).

50 Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (Zagreb 1915.), str. 360-361.

51 Prema istom popisu stanovništva iz 1910., u općinama Gaboš i Markušica (zajedno) bio je tada narodnosni sastav žitelja sljedeći: Hrvata 153 (5,66%), Srba 1684 (62,28%), Nijemaca 246 (9,10%), Madžara 476 (17,60%), te ostalih 145 (5,36%).
U općini Jarmina narodnosni sastav žitelja bio je: Hrvata 11 (0,92%), Srba 7 (0,59%), Nijemaca 1164 (97,65%) i Madžara 10 (0,84%).

52 Usp. Hans SCHRECKEIS, Wukowar/Vukovar - alte Hauptstadt Syrmiens (Salzburg 1990.), str.146-179.

53 U takvim okolnostima međuratne i poslijeratne jugoslavenske (velikosrbijanske) državne tvorevine, dugotrajno društveno, gospodarsko i kulturno zajedništvo Hrvata i Nijemaca podunavskog područja (izraslo tijekom XVIII.-XIX. st. na temeljima općih srednjoistočnoeuropskih civilizacijskih dostignuća, a napose putem duhovne povezanosti u katoličanstvu) pružilo je dijelu žitelja izvorne njemačke etničke/nacionalne pripadnosti poticaj, da mogućnost vlastitog trajnog održanja na ovom tlu potraže i u integraciji s modernom hrvatskom nacijom.

54 O povijesnim uzrocima, razvitku i posljedicama višestoljetne velikosrbijanske/balkanske agresije na prostoru hrvatskog Podunavlja usp. prikaz koji je dao Igor Karaman u publikaciji: Vukovar - vjekovni hrvatski grad na Dunavu (Zagreb 1994.), str. 207-220, 311-321, 388-394, 517-518.

Prof. dr. Igor Karaman (1927.-1995.)

Igor Karaman rođen je u Splitu 20. srpnja 1927. godine u uglednoj obitelji povjesničara umjetnosti dr. Ljube Karamana i majke Marije, rođ. Tommaseo. S očeve strane je potjecao po muškoj liniji iz splitske pučanske i potom građanske obitelji Karaman, a po ženskoj liniji također iz splitske ali patricijske obitelji Alberti; s majčine strane potjecao je po muškoj liniji iz srednjodalmatinske plemićke obitelji Tommaseo, a po ženskoj liniji iz austrijske plemićke (barunske) obitelji Mitis. U rodnom gradu Splitu završio je osnovnu i nižu srednju školu. Godine 1941. obitelj seli u Zagreb gdje je Igor nastavio svoje školovanje. Završio je studij povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1952. godine iako je prvo počeo studirati na Ekonomskom fakultetu. Ljubav prema povijesti ali posebno povijesti gospodarstva ostala mu je jedna od kasnijih istraživačkih odrednica. Dobru podlogu za njegove kasnije znanstvene radove dao mu je rad arhiviste u Državnom arhivu od 1949. do 1959. godine. Osobito se vezao kao mladi arhivski stručnjak i znanstvenik uz sređivanje arhivskog fonda Valpovačkog vlastelinstva od 18. do 20. stoljeća. Na temelju arhivskog gradiva Valpovačkog vlastelinstva obranio je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1960. godine doktorsku radnju iz povijesnih znanosti *Razvitak uprave gospodarstva na vlastelinstvu Valpovo 1721.-1945.* Taj rukopis je tiskan 1962. godine pod naslovom *Valpovačko vlastelinstvo, ekonomsko-historijska analiza* s predgovorom Mije Mirkovića.

Krajem 1959. godine Karaman prelazi na Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest u Zagrebu, gdje je do svoga umirovljenja 1987. godine predavao gospodarsku povijest. O znanstveno-istraživačkoj djelatnosti dr. Karamana ima već više napisa,[1] a pisat će se još o njegovom radu. Prof. Karaman se prvenstveno bavio istraživanjem agrarnih odnosa, prometa, trgovine

[1] Ivan Kampuš, Prof. dr. Igor Karaman, Historijski zbornik XLVI (1), Zagreb 1993., str. 245-247.;
Božena Vranješ-Šoljan, Prof. dr. Igor Karaman (1927.-1995.), Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 28, Zagreb 1995., str. 7 - 9;
Mira Kolar-Dimitrijević, Prof. dr. Igor Karaman, Historijski zbornik XLVIII, Zagreb 1995., str. 293 - 296.;
Josip Kolanović, Prof dr. Igor Karaman (1927. - 1995.), Arhivski vjesnik br. 38, Zagreb 1995., str. 285 - 287.;
Štefanija Popović, In memoriam, Prof. dr. sc. Igor Karaman, Zlatna dolina, god. II (2), Požega 1996., str. 349 - 370. (gdje se nalaze Karamanovi radovi).

i manufakture u doba kasnog feudalizma, gospodarskog razvoja gradova te geneze i razvoja kapitalističkih odnosa u Hrvatskoj u 19. stoljeću. Poseban pionirski prilog dao je Karaman u istraživanju industrijskog razvoja i razvoja novčarstva. Svoje radove Karaman je pisao vrlo koncizno i pregledno. Osobit mu je prilog grafikoni gospodarskog razvoja i rezultati kao vrlo ilustrativan i kreativan pregled gospodarstva.

Osim predavanja na fakultetu i pisanja te objavljivanja brojnih radova dr. Karaman je obnašao značajne dužnosti kao predstojnika Instituta za hrvatsku povijest, voditelja Zavoda za povijesne znanosti JAZU, predsjednika Arhivskog savjeta Hrvatske, člana-radnika Matice hrvatske, bio je član Braće Hrvatskoga Zmaja, i više drugih značajnih dužnosti. Sudjelovao je na brojnim znanstvenim skupovima i dobitnik je brojnih nagrada i priznanja.

Prof. Karaman zadužio je Osijek i istočnu Hrvatsku (Slavoniju, Srijem i Baranju) brojnim znanstvenim radovima, predavanjima i istraživanjima. Svoje najbolje radove iz spomenutog područja pripremao je da ih objavi Povijesni arhiv u Osijeku. Kad je već gotovo bio pri kraju s pripremanjem rukopisa nenadana smrt ga je onemogućila u naponu snage da sasvim završi svoj projekt: *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje (Studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti 18. - 20. stoljeća).*

Uvodni dio za ovo izdanje napisao je poznati znanstvenik prof. dr. Ivan Erceg kao opširniju recenziju koju smo na kraju knjige dali na njemačkom i engleskom jeziku.

Držimo da su Karamanovi radovi *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje od 18. do 20. stoljeća* vrijedni prilozi društvenoj i gospodarskoj povijesti istočne Hrvatske, i to onih i onakvih društvenih i gospodarskih procesa koji su vladali u Srednjoj Europi. Svojim radovima prof. Karaman je dao značajan prilog hrvatskoj gospodarskoj tradiciji i znanosti u suvremenoj i samostalnoj Republici Hrvatskoj.

Stoga je ovo izdavanje Karamanovih radova poticaj da se bogati istočnohrvatski resursi i mogućnosti pravilno valoriziraju i koriste u novim razvojnim procesima koji tek od 1991. godine cjelovito omogućuju svoj puni razvoj svakom hrvatskom građaninu. Oni doprinose korištenju prirodnih i vlastitih poduzetničkih potencijala u gospodarskom, kulturnom i političkom razvoju u samostalnoj i demokratskoj Republici Hrvatskoj. U tome je i prof. Karaman dao svoj obol kako to pokazuju i ova gospodarska istraživanja. Na tome mu i mi zahvaljujemo.

Dr. Stjepan Sršan

O T V O R E N O   P I S M O

srbijanskoj, evropskoj i svjetskoj javnosti

U aktualnoj ratnoj agresiji srbijanske i jugokomunističke vojske na Hrvatsku sve se mnogobrojne raznovrsne sastavnice sudbinskih zbivanja na našem tlu s izuzetnom jasnoćom, s krajnjom oštrinom očituju u gradu

V U K O V A R U:

stoga ***dramatično hrvanje*** *herojskih branitelja ovoga grada i njegovog mučeničkog stanovništva s balkanskim barbarima,* ***tragično žrtvovanje*** *ljudskih života koji su pali za obranu hrvatskog naroda i hrvatske domovine, ili dragocjene kulturne baštine koja je razorena - moraju i morat će nužno izrasti u* ***legendarni spomen*** *za sve buduće hrvatske naraštaje.*

Odajući slavu mrtvima a poštovanje živima, na poticaj družbe Braće Hrvatskoga Zmaja i uz podršku grupe uglednih znanstvenika, preuzeli smo brigu oko dokumentarne monografije "VUKOVAR, biser-suza na hrvatskom oku". U toj ediciji osvijetliti ćemo bogatu tisućljetnu prošlost i baštinu ovog hrvatskog urbanog središta i njegove okolice na obali Dunava, prikazati sadašnje uništavanje prekrasnog i slavnog grada Vukovara od balkanskih agresora, te ponuditi bitne smjernice za njegovu obnovu u oslobođenoj domovini.

No, u sadašnjem času svjedoci smo užasnih zločina nad preživjelim ranjenicima i liječnicima, nejakom djecom i majkama, kao i svim ostalim stanovnicima, što ih - zaslijepljeni neljudskom mržnjom - provode privremeni okupatori ovog dijela hrvatske domovine. Dapače, u isto vrijeme ovi bezumni zavojevači u svojoj bolesnoj mašti ovdje već podižu ***"novi srbijanski grad"*** *i pozivaju za to na suradnju ne samo Srbiju, nego se drzovito obraćaju već i evropskoj/svjetskoj javnosti.*

Stoga ovim otvorenim pismom opominjemo ***srbijanske bezumnike:*** *neka znaju kako na tlu razorenog Vukovara (koje je tijekom tri mjeseca natapano junačkom krvlju branitelja i mučeničkim suzama žitelja) svaki kamen ili cigla njegovog razrušenog graditeljskog naslijeđa, svaka ulica ili trg njegovog povijesnog urbanog sustava, svaki metar njegovih obrambenih rovova i svaki podrum koji je pružao zaštitu njegovim žiteljima u sadašnjoj ratnoj agresiji - tvore za sadašnje i sve buduće hrvatske naraštaje trajan neodvojivi dio vlastitog humanog i nacionalnog bića, posvećenu baštinu o čijoj će*

sudbini, zaštiti i obnovi isključivo oni sâmi odlučivati. Zato zahtijevamo da privremeni okupatori smjesta napuste vukovarski kraj, a bilo kakav pokušaj diranja u zatečeno stanje i mijenjanja povijesne urbanističko-arhitektonske strukture grada predstavljat će ***genocidni čin.***

Ujedno ovim otvorenim pismom opominjemo ***srbijansku, evropsku i svjetsku javnost*** *kako će bilo kakva financijska, materijalna, funkcionalna ili intelektualna suradnja pri namjeravanoj izgradnji "novog srbijanskog grada" na posvećenom tlu hrvatskog grada Vukovara predstavljati* ***čin sudioništva u genocidu.***

U Zagrebu, potkraj studenoga 1991.

Meštar povijesti
Braće Hrvatskoga Zmaja

Igor Karaman

ZUSAMMENFASSUNG

AUS DER VERGANGENHEIT SLAWONIENS, SYRMIENS UND BARANJAS

(Studie über die Gesellschafts-und Wirtschaftsgeschichte vom XVIII. bis XX. Jh.)

I. SPÄTFEUDALE GROSSGRUNDBESITZE UND BAUERNBESITZE AUF DEM GEBIET SLAWONIENS AB DEM FRIEDEN VON KARLOVAC (1699) BIS ZUR REVOLUTION 1848/1849

Der Autor hat seine erste Erörterung über 150 Jahre (1683-1699-1848/49) in sieben Teile geteilt und bearbeitet, was ihm eine detaillierte und wissenschaftliche Bearbeitung der sehr komplizierten wirtschaftlich - gesellschaftlich - geschichtlichen Problematik ermöglicht hat.

a) In der zusammengefaßten Einführung hat der Autor die Einnahme (Okkupation) der kroatischen Länder (Slawoniens und Syrmiens) seitens der Türken und die Befreiung von den Türken dargelegt. Natürlich war dadurch das gesamte wirtschafliche und gesellschaftliche Leben der Bevölkerung gestört, welche leider unter anderem ziemlich zahlreich vertrieben und getötet wurde.

b) Nach der Befreiung von den Türken mit dem Frieden von Karlovac (1699), sowie durch die Wiedereingliederung unserer Länder (Slawoniens und Syrmiens) in das Mutterland ging man ihrer Besiedlung und dem Aufbau des gesamten wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Lebens nach. Diesen Prozeß, der sehr kompliziert war, hat der Autor detailliert über zahlreiche Orte, Besitztümer und deren Eigentümer dargelegt, und zwar hauptsächlich in quantitativen Angaben, was uns über ihre Größe und wirtschaftliche Wertigkeit besagt.

c) In demselben Jahrhundert (1745) ist man der Organisation der drei slawonischen Gespanschaften, also Syrmien, Virovitica und Požega, sowie der Abgrenzung zwischen des Provinzials und der Militärgrenze, d. h. zwischen Zivilkroatien und Militärkroatien nachgegangen. Etwas später wurde die urbariellen Regulation durchgeführt, d. h. das Urbarium von Maria Theresia (1756) auf das slawonische Gebiet eingeführt.

d) Eine zusammengefaßte Übersicht der feudaler Großgrundbesitztümer wurde erstellt. Auch die Zeit und Umstände, unter welchen die Großgrundbesitze errungen wurden, sind dargelegt. Das enthüllt eine Kolonialpolitik des herrschenden Standes und des Wiener Hofes gegenüber dem ethnisch geschichtlichen kroatischen Gebiet.

e) In der Bestrebung, so realistisch wie möglich die Situation auf den angeführten Großgrundbesitzen darzustellen, hat der Autor zu diesem Zweck Ilok, Vukovar, Valpovo, Virovitica und Đakovo bearbeitet. Aus diesen Darstellungen entnimmt man nicht nur die wirtschaftliche Struktur der Großgrundbesitze, sondern auch ihre Erhaltung, Bestellung und Nutzung, sowie schlußendlich die Rentabilität, die man aus ihnen erhalten hat.

f) Neben den angeführten Großgrundbesitzen ist auch eine Übersicht einer ziemlichen Anzahl von kleineren Besitzen auf dem Gebiet der drei slawonisch-syrmischen Gespanschaften gegeben. Bekanntermaßen ist dies die erste ökonomisch-gesellschaftliche und demographische Übersicht dieser Art für das Gebiet Slawonien und Syrmien nach der Vertreibung der Türken.

II. DIE GESELLSCHAFTLICHEN UND WIRTSCHAFTLICHEN BEZIEHUNGEN IM SLAWONISCH-SYRMISCHEN DORFGEBIET IM XVIII. UND XIX. JH.

Der Autor hat seine Arbeit dem slawonisch-syrmischen Gebiet gewidmet. In der Darstellung selbst hat er die wirtschaftliche Problematik des XVIII. und XIX. Jahrhunderts ausgetragen und dargestellt. Mit Rücksicht auf so eine große Zeitspanne wäre es selbstverständlich, evolutive Veränderungen in der Wirtschaftsstruktur zu erwarten, was der Autor selbst evidentiert und ausgetragen hat.

a) Der Autor hebt mit Rücksicht auf die zeitliche Darstellung die ziemlich komplizierten Landbesitzverhältnisse für das angeführte Gebiet hervor, die sich in dem feudalen Großgrundbesitz, sowie in dem entstehenden kapitalistischen Großgrundbesitz wiederspiegeln. Diese Besitz- und Großgrundbesitze haben mehr oder minder Merkmale ihrer Zeit, in welcher sie entstanden sind und sich entwickelt haben, getragen.

b) Das ist die Zeit, als die Großgrundbesitze immer öfter von der Natural- auf die Marktwirtschaft übergehen. Man bemüht sich, immer mehr Produkte auf den Markt zu bringen. Geld wird zum Maßstab der Landwirtschaftproduktion auf den Großgrundbesitzen. Immer öfters wird kalkuliert, wieviel Erzeugnisse für die Naturalproduktion aufgewendet werden müssen, und wieviel auf den Markt gebracht werden können um Geld zu bekommen, ohne welches zu dem damaligen Zeitpunkt die Erhaltung des täglichen Lebens, sowie die *Aufstockung* der landwirtschaftlichen und Viehproduktion immer schwieriger wurde.

c) Die Großgrundbesitzer und Grundstücksbesitzer hatten ständig Sorge zu tragen, wie sie zur *Arbeitskraft*, welche die Grundstücke bestellen sollte, gelangen und sie sichern können. Die leibeigenen Untertanen waren es, die unter verschiedenen Bedingungen die Grundstücke ihrer feudaler Grundstückbesitzer bestellen mußten, und das in bestimmten Tagen während des ganzen Jahres. Der Großteil der sogenannten Fronarbeit wurde als Verpflichtung kostenlos geleistet, und ein bedeutend geringer Teil wurde mit einigen Kreuzern täglich bezahlt. Dabei war am schlimmsten die Auferlegung der sogenannten "supererogatio robottae" (übermäßig eingetriebenen Fronarbeit), was beträchtlich die Produktion der Leibeigenen auf den Untertanensessionen gebremst hat.

d) Bei der Festsetzung und Regelung der feudalwirtschaftlichen und anderen Beziehungen stellte sich die Frage der Beitragszahlung, d. h. der staatlichen Steuer. Zu diesem Zweck hat der Staatsverwaltungsapparat entsprechende Verwaltungsorgane im Herrschaftszentrum selbst und auf dem Terrain, d. h. im Rahmen der Gespanschaft- und anderer Obrigkeit engagiert. Der Steuersatz für einzelne Besteuerungsobjekte hat sich mit den Zeit geändert. Unterdessen ist aber ihr *Betrag* ständig gewachsen, wie auch der zentrale, lokale, staatliche Landapparat, der von der Steuern der Untertanen bezahlt wurde.

e) Zahlreiche quantitative Angaben über die Haushalter (Haushalte), seine verheiratenen Brüder und Witwen, über die bebaubaren und fruchttragenden Grundstücksflächen bei verschiedenen Bodenkulturen sind festgesetzt und dargelegt. Natürlich gab es in diesem eineinhalben Jahrhundert bedeutende quantitative und qualitative Veränderungen.

III. WIRTSCHAFTLICHE TÄTIGKEIT AUF DEM GROSSGRUNDBESITZ VALPOVO IN DER PODRAVINA IN DER ZEIT DER FORMIERUNG UND ENTWICKLUNG DER BÜRGERLICHEN ORDNUNG 1848-1918/1945

Der Autor verfolgt und erklärt in diesem Werk ausführlich den geschichtlichen Anfang, die Entwicklung und den Verlust des Großgrundbesitzes, der etwas über 200 Jahre bestand. Auch die wirtschaftliche Struktur des Großgrundbesitzes, sowie deren verschiedene Ein- und Ausgaben dieser Zeit, und letztlich auch das jährliche *Einkommen* und das mehrerer Jahre sind in quantitativen und qualitativen Angaben erläutert. Damit hat die Arbeit alle Merkmale eines richtigen, vorbidlichen und wissenschaftlich-wirtschaftlichen Diskurses erhalten.

a) Der in Valpovo ziemlich vorherrschende Großgrundbesitz wurde im Jahre 1721 Baron Petar Antun Hilleprand *von Prandau* von Kaiser Karl VI (1711-1740) zugeteilt. Damit hat diese Familie in der gesamten Zeit ihres Bestehens und ihrer Nutzung des Grundes verschiedene Einnahmen und Einkommen aus den verschiedenen Produktionssektoren (Zweigen) auf dem Großgrundbesitz erwirtschaftet.

b) Es muß hervorgehoben werden, daß der Autor diese Arbeit auf Archivstoff des Großgrundbesitzarchivs von Valpovo ausgearbeitet hat, während es sich im Archiv Kroatiens befand. Jetzt befindet es sich im Staatsarchiv in Osijek. Demnach ist die Arbeit in ursprünglicher Geschichtsdokumentation des Großgrundbesitzes geschrieben, was die originale und wissenschaftliche Wertigkeit der Arbeit selbst im hohen Maße erhöht.

c) Aus der Auslegung des Autors kann die Nutzung des Großgrundbesitzes, sowie das stufenweise Verschwinden der feudalen, aber auch die Entstehung der kapitalistischen Verhältnisse in diesem Produktionsagrarprozeß anschaulich erblickt und verfolgt werden. Das ist mit zahlreichen Zahlenangaben, die den quantitativen und qualitativen Fortschritt darlegen, untermauert.

d) Fast in der gesamten Zeit der Verwaltung und Nutzung des Großgrundbesitzes hat die Familie von Prandau und deren Erben Angaben über die Produktionskosten, sowie Einnahmen (Einkommen) nach Abzug der Kosten bewahrt und ausgetragen. Die ein- und mehrjährige Schlußbilanz war immer positiv. Zur Untermauerung derselben sind die *Einnahmen* des Großgrundbesitzes von Baron Gustav von Prandau von fünf Jahren (1876-1880) angeführt:

Im Jahr 1876	228.000 Forint
Im Jahr 1877	305.000 Forint
Im Jahr 1878	498.000 Forint
Im Jahr 1879	397.000 Forint
Im Jahr 1880	621.000 Forint
Gesamt:	2.049,000 Forint

Unterschiede in den fünfjährigen Einnahmen sind evident: sie haben die sogenannte *Oszillationslinie*, was mehr oder minder jede Produktion, besonders aber die landwirtschaftliche charakterisiert. Sie ist nicht nur durch das Land, die Pflanzengüte und Arbeitsqualität, sondern auch durch das Produktionsumfeld mit atmospärischen Verhältnissen bedingt.

e) Zum Schluß sind die Grundbesitzoberflächen aus dem Jahr 1934 angeführt, auf welchen verschiedene Pflanzenkulturen gezüchtet und genutzt wurden:

1) Acker	11.480 Joch oder	28,64%
2) Wiesen	1.480 Joch oder	3,69%
3) Gärten und Obstgärten	94 Joch oder	0,23%
4) Weingärten	35 Joch oder	0,8%
5) Weiden	1.973 Joch oder	4,92%
6) Wälder	23.558 Joch oder	58,77%
7) Schilfrohre und Sümpfe	206 Joch oder	0,51%
8) Unfruchtbare Böden	1.256 Joch oder	3,16%
Gesamt:	40.082 Joch oder	100%

Natürlich waren die *Proportionen* im Laufe der Zeit zwischen den angeführten Grundstückskategorien verschieden.

IV. DIE BESITZTÜMER VON BELJE UND DARDA ALS TEIL DES GROSSGRUNDBESITZES AUF DEM GEBIET DES KROATISCHEN DONAUGEBIETES VOM XVIII BIS XX JH.

Der Autor hat in seiner Arbeit eine bedeutend größere landwirtschaftliche Problematik umfaßt und bearbeitet als dies in der Überschrift des Werkes ersichtlich ist. In ihm ist das weite Baranjer Dreieck oder das sogenannte ungarische Donaugebiet umfaßt. Danach ist der Abwechslung der türkischen von der *österreichischen* Herrschaft erfolgt. Staats-und Lokalorgane, die das angeführte Gebiet verwalten haben, sind angeführt.

a) Auf den angeführten Großgrundbesitzen, sowie den naheliegenden Besitzen verlief und entwickelte sich das landwirtschaftliche Leben, wie es sich auf den benachbarten Besitzen entwickelt und verlaufen hat. All jene Faktoren, die Natural- und Geldeinnahmen einbringen wollten, sorgten sich am meisten, daß *die Ernte der Pflanzenkulturen* so reichlich wie möglich sein solite.

b) Der Prozeß der Zuteilung und Besetzung der Großgrundbesitze und Besitze verlief nicht ohne Streit und Konflikte. Trotz all diesem gelang es ihm Jahre 1726, danach im Jahre 1745 die *Besitz-und Eigentumsverhältnisse* festzustellen und zu evidentieren:

	1726		1745	
Anzahl	Grundbesitz	Sessionen	Grundbesitz	Sessionen
Adelsbesitz	14	2428	20	2968
Kirchenbesitz	6	731	6	674
Kammerbesitz	14	1639	8	542

Die Proportionen und Größen zwischen den angeführten Besitzen sind sehr interessant, weil sie eine Tendenz zugunsten der Adelsbesitzer aufweisen, obwohl am Anfang selbst großteils die gesamte Grundoberfläche, so auch die angeführten Besitztümer unter der Verwaltung der Kammer (eigentlich des Staates) waren.

c) Zusammenfassend lernt uns der Autor mit der Entstehung und Entwicklung der Besitztümer und Großbesitztümer in Baranja, die sie inne hatten und genossen haben, kennen. Auf dem ersten Platz steht Prinz von Eugen Savoy (1663-1736), dem Kaiser Leopold I (1658-1705) nach der berühmten Sieg über die Türken bei Senta (1697) für gewichtige Dienste "in der Art eines feudalen Besitzes das Baranjer Gebiet" zugeteilt hat. Seitdem haben im Laufe des Jahrhunderts viele Großeigentümer die Besiztümer in der Baranja, die von ihnen besitzt, genossen und genutzt wurden, gewechselt.

d) Basierend auf das Urbarium vom Maria Theresia (1767) sind folgende Zahlen für Belje und Darda, sowie die restlichen Besitztümer festgesetzt:

Großgrundbesitze	Grundbesitze	Seidlungen	Untertanenhaushalte	Sessionen	Urbarländer
Belje	1	28	2544	1066	38640
Darda	1	23	1147	590	21144
Gesamt	2	51	3691	1656	59784
Restliche Besitze	22	279	13109	6328	221495
Gesamt	24	330	16800	7984	281279

Das sind die Eigentums- und Untertanenverhältnisse in Baranja Anfang der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, die sich natürilich im Laufe der Zeit geändert haben.

V. DIE ANFÄNGE DES INDUSTRIEUNTERNEHMERTUMS IN DER STADT OSIJEK UND SLAWONIEN IN DEN JAHREN 1850-1860

In dieser Arbeit hat sich der Autor mehr oder minder auf den zehnjährigen Zeitraum von 1850 bis 1860 beschränkt, eigentlich aber ab der Abschaffung der Leibeigenschaft bis zur 8. Mai-Revolution, die im großen Maße die Unternehmertätigkeit aller Schichten der damaligen Gesellschaft beinflußt hat.

a) Ziemlich zuverlässig und übersichtlich wurde die Gründung, Organisation und Tätigkeit der *Gewerbehandelskammer* zur Zeit des Bach-Absolutismus dargelegt. Auch die Organisations- und Förderungstätigkeit der Kammer war wirksam und erfolgreich. Das hat sich am meisten in der Gründung und Entwicklung der Handels-, Gewerbe- und Manufakturunternehmen und der Geschäftstätigkeit im allgemeinen gezeigt. Mit ihnen entstanden und entwickelten sich die *sekundären* und *tertiären* Tätigkeiten auf dem Gebiet Slawoniens und Syrmiens.

b) Übersichtlich und präzise sind auch die quantitativen Zahlenangaben über Händler und Gewerbetreibende auf dem Gebiet der Gewerbehandelskammer in Osijek angeführt. Hierbei nimmt Osijek den ersten, Vukovar den zweiten Platz ein. Für das damalige Kammergebiet gab es 158 Händler und 749 Gewerbetreibende, und neben anderen gab es also 2907 registrierte Tätige. Neben diesen typisierten Handels- und Gewerbetätigkeiten gab es noch sogenannte Zündholz-, Öl-, Glas-, Sägewerk- und Kupfergießerei "fabriken".

c) Zum Schluß hat der Autor eine Tabellenübersicht von Unternehmen für das Gebiet der Osijeker Kammer dargelegt, und hier führt er folgende Beschäftigungszahl des Jahres 1858 an:

Verwaltungsbeamte	20
Meister	13
Gesellen	77
Lehrlinge	24
	134
Tagelöhner	
Männliche	226
Weibliche	145
Kinder	50
	421

Nach den angeführten Zahlen gab es im ganzen gesehen nur 555 Personen, die sich ihr tagliches Brot außerhalb der landwirtschaftlichen Produktion verdient und erworben haben.

VI. INDUSTRIE-, GEWERBE- UND LANDWIRTSCHAFTSARBEITSSCHAFT IM BÜRGERLICHEN SLAWONIEN VON DER REVOLUTION 1848/1849 BIS ZUM ERSTEN WELTKRIEG.

In dieser Arbeit hat der Autor die Entwicklung des primären (Landwirtschaft), sekundären und tertiären Sektors von fast zehn Jahrzehnten des 19. und 20. Jahrhunderts dargelegt und erklärt.

a) Neben Eigentümern von Produktionsunternehmungen ist auch die Menge und Struktur der Arbeitskraft angeführt. Ferner ihr wirtschaftlicher und sozialer Durchschnitt und Niveau, was mit quantitativen Angaben bekräftigt ist.

b) Angaben vom Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrunderts über 55 verschiedene, großere Industrieunternehmen, in denen 4419 Arbeiter verschiedener Qualifikation, Alters und Geschlechts beschäftigt waren, sind angeführt.

c) Eine Übersicht des Bauernbesitzes (1895) für alle drei Gespanschaften, nämlich für Požega, Virovitica und Syrmien ist erbracht. Auch die Zahlen und Größen der Besitze von 1 - 5 - 100 und mehr Joch sind angeführt. Die Besitze sind nach Gespanschaften evidentiert, sodaß Požega 37175, Virovitica 32660, Syrmien 58231 Besitztümer hatten, also im gesamten es 128066 Besitze gab.

d) Einige Anmerkungen zur dualistischen Wirtschaftspolitik der Österreichischen Monarchie (1867/68), sowie zur Wirtschaftspolitik des ungarischen- kroatischen Ausgleiches wurden ausgelegt. Mit diesen Ausgleichen und zwischenstaatlichen Vereinbarungen waren Kroatien und Slawonien wirtschaftlich eingeschränkt und geschädigt.

VII. DIE ENTWICKLUNG DER HOLZVERBEITUNGS INDUSTRIE IN SLAWONIEN UND SYRMIEN UND DIE ROLLE DER FIRMA GUTTMANN IN BELIŠĆE BIS ZU DEM ERSTEN WELTKRIEG

Im Rahmen der gesamten Wirtschaftsstruktur hat die Holzverarbeitungsindustrie in dem Gebiet von Slawonien und Syrmien in der zweiten Hälfte des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts eine bedeutende Rolle eingenommen. Zu dieser Zeit war es möglich, eine Übersicht für das gesamte angeführte Gebiet zu geben, weil die Militärgrenze aufgehoben wurde. Die Zivilverwaltungsorganisation hat eine neue Erwerbsmöglichkeit eingeführt.

a) Das erste Zentrum der Holzverarbeitungsindustrie war in Belišće, die sich stufenweise auf dem gesamten Gebiet von Slawonien und Syrmien verbreitet und entwickelt hat. Dort gab es reiche und verschiedenartige Waldressourcen, die auch für die Nutzung und Bearbeitung geeignet waren. Das hat zur Entstehung und Inbetriebnahme zahlreicher Sägewerke, sowie verschiedener Produktions-, Kauf -und Verkaufunternehmen mit größerem Kapital und vielen Arbeitskräften geführt. Interessant ist hervorzuheben, daß Slawonien darin und in anderen Industrieunternehmungen weit dem restlichen Kroatien voraus war. Im Jahre 1910 hat Kroatien 145 Unternehmen mit 11033 Arbeitern besessen. Slawonien hatte 271 Unternehmen mit 23604 Arbeitern.

b) Der Autor hat es gemeistert, im Rahmen der allgemeinen Produktion die Produktionsgeldwertigkeiten der Holzindustrie darzulegen. Die Holzgewerbeindustrieprodukte wurden auf dem in- und ausländischen Markt verkauft. So wurden verschiedene Holzerzeugnisse im Jahre 1892 auf dem heimischen Markt für 7,620.000 Forint oder 38,1%, und auf dem ausländischen Markt für 12,384.000 Forint oder 61,9% verkauft. Allein mit diesen Holzerzeugnissen waren das damalige Kroatien und Slawonien in den europäisch-weltlichen Markt einbezogen.

c) Man blieb nicht bei der Produktionsunternehmung stehen, was exakt aus der vergrößerten Zahl der Arbeiter in dieser Produktionstätigkeit ersichtlich ist. Im Jahre 1890 gab es 6021, im Jahre 1910 sogar 12571 oder 6550 (108%) mehr Arbeiter als früher. Natürlich war die Holzproduktion, die Verarbeitung und der Handel ein großer Antrieb für die gesamte Entwicklung und Umgestaltung des wirtschaftlich-gesellschaftlichen Lebens Slawoniens und Syrmiens.

VIII. NUŠTAR UND DAS GEBIET NUŠTAR: GESELLSCHAFTLICH-WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG IN DER ATMOSPHÄRE DES MULTINATIONALEN LEBENS:

Unter der angeführten Überschrift ist die weit entfernte Vergangenheit und Geschichte Nuštars und deren näheren Umgebung mit den Siedlungen und ihren Herrschern dargelegt und gezeigt. Zugleich sind auch die Herrschaftsträger und ihre Ablösung ange-

führt, aber eigentlich waren die Träger eine kleine Anzahl von aristokratischen, adeligen Familien. Das war ein langwieriger Entwicklungsprozeß der Entstehung von Siedlungen, Grundbesitz und Bevölkerung.

a) Über die Grundbesitze sind konkrete Zahlenangaben des 18. Jahrhunderts, und das vorrangig für seine zweite Hälfte angeführt. Neben diesen Angaben sind auch andere in bezug auf Erwerb, Besitz und Bearbeitung des Besitzes dargelegt. Es sind die Grundbesitzer, sowie deren Wechsel angeführt. Im Prozeß der Ablösung der feudalen Grundbesitzer sind nach der urbariellen Regulation von Maria Theresia (1756) folgende Wirtschafts- und Sessionsangaben bekräftigt:

Siedlungen	Bauernwirtschaften	Sessionen
Nuštar	54	30
Cerić	46	42
Marinci	42	27
Ostrovo	40	30
Gaboš, Markušica und Jarmina	134	85
Gesamt	316	214

b) Von der angeführten Situation geht man schrittweise in das 19. Jahrhundert über, als die gräfliche Familie Khuen-Belassy den Großgrundbesitz in Nuštar mit den Siedlungen übernimmt. Die Untertanensession mit den Rodungen ist bedeutend erhöht, aber auch die Zahl der Sessionsbauern ist auf 502, wie auch die der Söller auf 174 erhöht. Diese Situation verblieb mehr oder weniger bis zur Beendigung der feudalen Beziehungen (1848/49). Die Abgaben waren in dem angeführten Zeitraum in Naturalien, Geld, und hie und da in kleineren Fronarbeiten, da die feudalen Herrscher keine größeren allodialen Besitztümer hatten, zu leisten. Sie unterhielten sich und lebten von der Naturalien- und Geldrente.

c) Für den weiteren Zeitraum von 1910, beziehungsweise 1918 ist die Landbearbeitung vergrößert (oberflächenmäßig) und intensiviert. Ebenso ist auch die nichtagrarische Industrie, also der sekundäre Sektor in allen Orten gestiegen. In dem allumfassenden Wirtschaftsleben wurde schrittweise die Intensivierung und Rationalisierung eingeführt. Ferner ist die Bevölkerungszahl angeführt, die nicht nut mit ihrer Größe, sondern Geschlecht, sowie ethnischer und religiöser Zugehörigkeit variierte. Die kroatische und katholische Bevölkerung war am zahlreichsten vertreten.

Hiermit beenden wir unsere Auslegung und Darstellung der Arbeiten von Prof. I. Karaman. Seine Arbeiten sind ein großer wissenschaftlicher Beitrag der Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte von mehreren Jahrhunderten unserer Vergangenheit.

SUMMARY

FROM THE HISTORY OF SLAVONIA, SIRMIUM AND BARANYA

(studies in social and economic history from the 18th to the 20th cent. by Prof. Igor Karaman, Ph. D.)

I. LATE FEUDAL ESTATES/MANORS AND RURAL PROPERTIES IN SLAVONIA FROM THE 1699 KARLOVAC PEACE TREATY TO THE 1848/1849 REVOLUTION

The author's first study covering a span of about 150 years (1683-1699-1848/49) is divided into seven parts in a way convenient for a detailed and scientific presentation of a highly complex subject-matter.

a) The intodruction briefly describes the conquest of Croatian lands (Slavonia and Sirmium) by the Turks and then their liberation. The conquest, understandably, disrupted the life of the local population which, in addition to all, was exposed to executions and expulsions on a rather massive scale.

b) In the wake of the Karlovac Peace Treaty (1699), with the Turkish yoke thrown off, Slavonia and Sirmium rejoined Croatia proper and their colonization began, combined with overall economic and social revival. This process is described in numerical detail by many localities and estates, including their owners, in terms of size and the then economic value.

c) In 1745 three counties were set up, those of Sirmium, Virovitica and Požega, and the territories of the so-called Civil Croatia and Military Croatia were delimitated. In 1756 a feudal law of Empress Maria Theresa was introduced in the region of Slavonia, prescribing establishment of a Land Register.

d) An overview of feudal estates includes the times and conditions of land acquisition. It also reveals a colonial policy of the ruling class, and of the Habsburgs in particular, towards the historic ethnic Croatian lands.

e) In an effort to give the best possible account of the conditions prevailing on the said estates, the author concentrates on Ilok, Vukovar, Valpovo, Virovitica and Đakovo and describes not only the economic structure of large estates, but also their maintenance, cultivátion and exploitation, as well as the profits gained from them.

f) Smaller estates in the mentioned three counties of Slavonia and Sirmium are also dealt with. There is little or no doubt that this is the first survey of this kind of the economic, social and demographic history of Slavonia and Sirmium since the end of the Turkish rule.

II. SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENTS IN THE RURAL AREAS OF SLAVONIA AND SIRMIUM (18TH AND 19TH CENT.)

Considering the vast period of time under study (18th and 19th cent.), the author carefully followed a series of intervening structural changes.

a) This chronological account is thus faced with the task to describe intricate patterns of land ownership, ranging from large feudal farming lands to the burgeoning capitalist estate, all of them bearing the stamp of their respective times.

b) Natural economy was giving way to market economy. Money became the measure of agricultural output, with calculation increasingly concentrated on efforts to determine the share of products required for home consumption and that for the market in order to get money, without which everyday life was becoming increasingly difficult, and to upgrade agricultural output and cattle breeding.

c) Owners of large estates and farmers were all the time tormented with the problem of tillage labour. Peasants and serfs in feudal servitude were forced to work the land for their landlords under various conditions, including a fixed number of villeinage service days over a year. The bulk of it was rendered without pay and only a smaller part was remunerated at a very low rate. The worst of all was the practice of the so-called "supererogatio robottae", excessive villeinage, which strangulated the production of peasant farmers in feudal servitude.

d) In levying contributions the central government used county and other local authorities. The rates of taxation were changing over time, but the actual amount was continuously rising with the growing central regional and local government which had to be financed out of the collected subjects' taxes.

e) Many data are presented on households, their married brothers and widows, surface areas of arable and yielding land planted with various crops, with a series of changes that took place over the span of 150 years.

III. ECONOMIC ACTIVITY OF THE VALPOVO ESTATE AT THE TIMES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF BOURGEOIS SOCIETY (1848-1918/1945)

The author gives a detailed account of the evolution and disappearance of a large estate which existed more than 200 years, including its organization, revenues and expenditures.

a) In 1721 this sizeable estate was given to Baron Petar Antun Hilleprand von Prandau by Emperor Charles VI (1711-1740). The family extracted considerable profits from it.

b) The author wholly relies on the family records, now kept with the Osijek Historic Archives.

c) The utilization of the land, gradual disappearance of feudalism and mergence of capitalist models in agriculture are vividly described and amply supported by numerical data.

d) As long as the estate was run by the Prandau family, annual or periodical profit-and-loss accounts were positive, as exemplified by the following 5-year overview (1876-1880):

1876	228,000 florins
1877	305,000 florins
1878	498,000 florins
1879	397,000 florins
1880	621,000 florins
Total	2,049,000 florins

The oscillating revenues, typical of any production, especially agricultural, were determined, apart from the soil type, by the crops planted, labour, precipitation, climate, etc.

e) As an example, below is a list of plots from 1934 on which various cultures were planted:

1) Plough-fields	.............11,480 acres or	28.64%
2) Meadows	..................1,480 acres or	3.69%
3) Gardens & orchards	...........94 acres or	0.23%
4) Vineyards	....................35 acres or	0.80%
5) Pastures	..................1,973 acres or	4.92%
6) Forests	.................23,558 acres or	58.77%
7) Marshes	....................206 acres or	0.51%
8) Barren soil	................1,256 acres or	3.16%
Total	..........40,082 acresor	100.00%

Of course, these proportions were changing with the passage of time.

IV. BELYE AND DARDA ESTATES IN THE CROATIAN DANUBIAN REGION (18th to 20th cent.)

The study comprises an area much broader than suggested by its title: the spacious Baranya Triangle. Besides, it describes the succession of the Turkish rule by the Austrian rule, with a detailed account of central and regional government authorities which administrated the area.

a) The said estates were run in a way very much the same as the neighbouring ones. The chief concern of all was to get the greatest possible yield.

b) The granting of estates and taking possession of them was a process going on with a fair amount of frictions and conflicts. Yet in 1726 and then in 1745 the following land division could be recorded:

Number of:	1726 Estates	1726 Homesteads	1745 Estates	1745 Homesteads
owned by landlords	14	2428	20	2968
owned by the church	6	731	6	674
state-owned	14	1639	8	542

Comparative sizes of the estates show an interesting tendency in favour of feudal landlords, although initially the bulk of the land was state-owned.

c) The author gives a brief account of Baranya estates as well as the landlords who held them in usufruct. First was the Prince Eugene of Savoy (1663 - 1736) to whom Emperor Leopold I (1658-1705) granted the feudal possession of Baranya lands for his great contribution to the victory over the Turks in the Battle at Senta (1697). Since then the Baranya estates were changing their landlords.

d) The 1767 Land Register of Empress Maria Theresa contains the following figures for Belye and Darda and other estates:

Feudal estates	Number of estates	Villages	Households in servitude	Homesteads	Villeinage lands
Belye	1	28	2544	1066	38640
Darda	1	23	1147	590	21144
Together	2	51	3691	1656	59784
Other estates	22	279	13109	6328	221495
Total	24	330	16800	7984	281279

That was the land-owning and villeinage situation in Baranya in mid 18th century, which, of course, was subsequently changing.

V. BEGINNINGS OF INDUSTRIAL ENTREPRENEURSHIP IN THE CITY OF OSIJEK AND IN SLAVONIA (1850-1860)

The author confines himself to the ten-year period (1850-1860) in the wake of the abolition of serfdom and the 1848 revolution which gave a boost to entrepreneurship in all sections of the then society.

a) The author describes the foundation and operation of the Chamber of Commerce and Trade in Osijek during the authoritarian rule of the Austrian Chancellor Bach. The Chamber's success was reflected in the emergence of many trading and manufacturing enterprises. Business was generally flourishing in the area of Baranya and Slavonia, with a series of secondary and tertiary activities accompanying it.

b) Data on merchants and craftsmen in the area covered by the Chamber show that Osijek is the leader and Vukovar follows next. The number of registered entrepreneurs brought together by the Chamber totalled 2907, including 158 merchants and 749 craftsmen. There were also small factories manufacturing matches, edible oil, glass, as well as sawmills and copper mints.

c) The author gives a table of enterprises covered by the Osijek Chamber which for the year 1858 contains the following structure of employees:

Administrative staff	20
Master handicraftsmen	13
Assistants	77
Apprentices	24
	134
Wage workers	
Men	226
Women	145
Children	50
	421

According to the above figures there were altogether 555 persons who worked for living doing jobs other than agricultural.

VI. WORKING CLASS IN SLAVONIA FROM THE 1848/49 REVOLUTION TO WORLD WAR I

The author describes the primary (agricultural), secondary and tertiary economic activities evolving over a long period of time.

a) The study deals with both the entrepreneurs and the structure of labour force, all supported with numerical data.

b) For the late 19th and the early 20th century data are provided for 55 industrial enterprises which employed 4419 workers of varying skill, age and sex.

c) A survey of peasant farms (1895) covers all the three counties (Požega, Virovitica and Sirmium). In terms of size they varied from 1 to 100 or more acres and were distributed as follows: Požega County: 37175, Virovitica County: 32660 and Sirmium County: 58231, totalling 128066.

d) The study includes several notes in which the author describes the restrictive and repressive economic policy of the Austrian Empire towards Central Croatia and Slavonia.

VII. THE GROWTH OF WOOD-PROCESSING INDUSTRY IN SLAVONIA AND SIRMIUM AND THE ROLE OF GUTTMAN COMPANY IN BELIŠĆE UNTIL THE OUTBREAK OF WORLD WAR I

In the late 19th and the early 20th century the wood-processing industry in Slavonia and Sirmium occupied a special position. By the time the administrative area of Military Croatia no longer existed and the civil authorities encouraged entrepreneurship.

a) The wood-processing industry was initially centered in Belišće and then it spread all over Slavonia and Sirmium. Timber resources were rich and variable, suitable for exploitation and processing. Numerous sawmills came into being along with other manufacturing and trading enterprises which could boast of sizeable capital and manpower. It is interesting to note that at that time Slavonia was industrially more advanced than Croatia proper. For comparison, in 1910 Croatia had 145 enterprises employing 11033 workers, whereas Slavonia had 271 enterprises employing 23604 workers.

b) Wood products were sold at home and abroad. In 1892 sales on home market amounted to 7,620,000 florins (38.1%), on foreign markets 12,384,000 florins (61.9%). Thus Croatia and Slavonia, owing to their wood products, were actively participating in European and world trade.

c) The industry was expanding, as illustrated by the increasing work force. In 1890 it stood at 6021, in 1910 at 12571 or 6550 (108%) more workers. The growing wood-processing and trading industry gave a powerful boost to the overall social and economic development and transformation of Slavonia and Sirmium.

VIII. NUŠTAR AREA: SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN A CLIMATE OF MULTI-ETHNIC COEXISTENCE

The study deals with the long history of Nuštar, its surrounding and masters. Power was in the hands of relatively few aristocratic families.

a) Data on land possessions, mainly for the second half of the 18th century, include feudal landlords and their successors. According to the 1756 Land Register of Empress Maria Theresa, the number of estates and homesteads was as follows:

Settlements	Peasant farms	Homesteads
Nuštar	54	30
Cerić	46	42
Marinci	42	27
Ostrovo	40	30
Gaboš, Markušica, Jarmina	134	85
Total	316	214

b) This was the situation at the turn of the century when the Khuen-Belassy Counts took over the Nuštar estate together with the pertaining villages. Homestead and cleared land was considerably enlarged, and so was the number of homestead peasants (502) as well as freemen (174). This state of affairs persisted more or less all the way to the abolition of serfdom in 1848/49. Tenancy obligations were discharged in kind, money and, occasionally, through tillage, because the feudal lords refrained from

keeping allodial estates under their direct control and preferred instead receiving rents payable in kind and money.

c) In the succeeding period up to 1910 and 1918 land ploughing expanded in acreage and intensified. At the same time, non-agricultural i. e. secondary economy was growing at all places, with modernization gradually gaining momentum. Population figures show a marked diversity from locality to locality in terms of number, ethnic and religious composition, but the Croatian-Catholic population was the most numerous.

* * *

In conclusion it can be said that this work by Prof. I. Karaman is a major contribution to the study of the Croatian economic and social history covering a period of several centuries.